

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

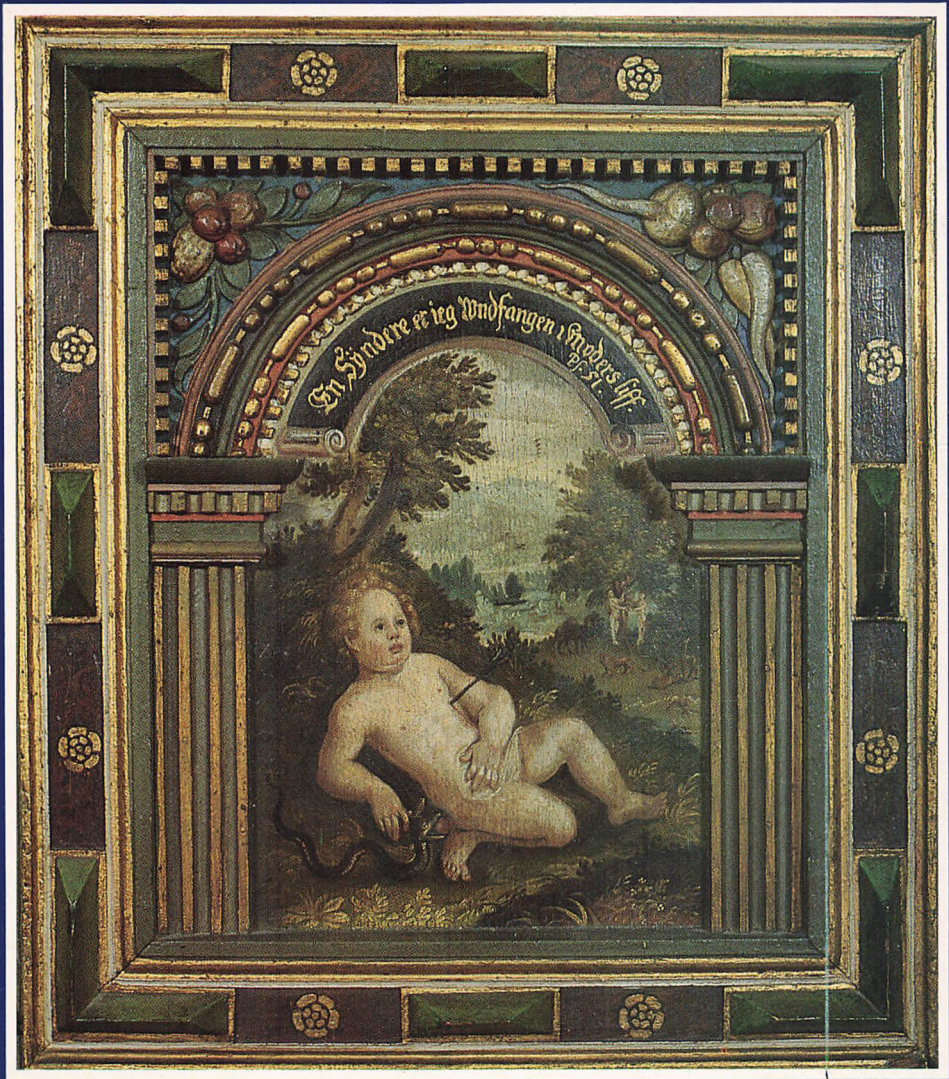
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK AARBOG FRA RANDERS AMT

1987

Randers Amts Historiske Samfunds kontor, Slyngborggade 21, 8900 Randers, har åbent hver tirsdag kl. 14.00-16.00 bortset fra ferier. Telefon (06) 43 02 11 svarer i åbningstiden. Her modtages indmeldelser, bogbestillinger og tilmeldelser til ture. Historisk Samfunds publikationer kan købes på kontoret i åbningstiden eller bestilles til levering med posten. Til de anførte priser lægges forsendelsesomkostninger. Beløbet bedes indsat på Historisk Samfunds girokonto 5448522 senest 30 dage efter modtagelsen.

Historisk Årbog fra Randers Amt er udkommet siden 1907. Den haves på lager for en række ældre årganges vedkommende. Historisk Samfund tilbagekøber ældre, udsolgte årgange og tilbyder medlemmerne, at man kan tegne sig for ønskede ældre årbøger ved henvendelse til kontoret.

Følgende årgange af årbogen er p.t. udsolgt:

1907 - 1908 - 1909 - 1910 - 1911 - 1912 - 1913 - 1916 - 1919 - 1920 - 1921 - 1922
 1923 - 1924 - 1925 - 1926 - 1928 - 1929 - 1931 - 1934 - 1937 - 1941 - 1942 - 1943
 1946 - 1947 - 1948 - 1949 - 1956.

Årbogspriser pr. bind:

	Medlemmer	Ikke medl.:
1907-40	30,00 kr.	40,00 kr.
1941-60	25,00 -	35,00 -
1961-73	32,00 -	40,00 -
1974-81	50,00 -	65,00 -
1982-86	65,00 -	76,00 -
1987	75,00 -	90,00 -

Randers Amts Historiske Samfunds skriftserie:

1. *Niels Erik Jensen og Jørgen Ganshorn*: Randers Bindingsværk, 1987. kr. 75,00 (50,00 for medlemmer).

Skrifter udgivet af Randers Amts Historiske Samfund:

O. *Warthoe-Hansen*: Skolehistorisk Billedbog for Randers Amt, 1971. Kr. 30,00 (25,00)

K. V. *Jespersen*: Skaføgaards adkomstbreve og jordebøger, 1975. Kr. 45,00 (30,00)

Søkbøstaden Randers. Flodhavn og købmandsby, 1980. Kr. 150,00 (80,00)

J. C. *Hald*: Randers Amt (1827). Genoptryk 1981. Kr. 75,00 (55,00)

P. *Bondesen*: Skulptur i det fri i Randers, 1982. Kr. 96,00 (72,00)

P. *Sloth Carlsen*: Mariager Kloster, 1983. Kr. 89,00 (68,00)

P. *Bondesen*: Vejnavne i Randers kommune, 1985. Kr. 80,00 (60,00)

H. *Hall*: Ryttere, Rak og Randersborgere, 1986. Kr. 248,00 (218,00)

HISTORISK AARBOG

HISTORISK AARBOG

FRA

RANDERS AMT

1987

RANDERS AMTS
HISTORISKE SAMFUND

HISTORISK AARBOG
FRA RANDERS AMT LXXXI

er udgivet af Randers Amts

Historiske Samfund

Slyngborggade 21

8900 Randers.

Trykt i 1250 eksemplarer

hos Elmenhoff Bogtrykkeri, Randers.

115 g mat Macoprint.

Sat med Garamond.

Redigeret af Lise Andersen, Peter Bondesen

(ansv. redaktør), Jens Erland Donner,

Frits Nicolaisen og Palle S. Rasmussen.

Copyright © by Randers Amts Historiske
Samfund.

ISSN 0108-4100

Printed in Denmark 1987.

Omslagsbilledet gengiver motiv fra Rosenholm-
skabet skåret af Mikkel van Groningen og malet
af Laurids Andersen Riber. Teksten »En Syndere
er ieg Wndfangen i Moders Liff« er et citat fra Ps.
51,7 og motivet er udført forlæg af Crispijn de
Passe: Putto ramt af pil og slange med æble i gabet.
I baggrunden syndefaldet.

Skabets historie behandles i årbogen s. 25-41.

Foto: Kirsten Nijkamp.

Et jernalderhus med kalkstenskælder

af E. Kannegaard Nielsen og N. A. Boas

På en roemark lidt øst for kalkstenskirken i Hammelev på Djursland opsamlede fru Oda Greve i 1982 en lille trind guldfingerring. Fundet ledte Djurslands Museum på sporet af den første stenbyggede jernalderkælder uden for Vendsyssel. Hvor guldringen fandtes lå adskillige potteskår og en delvist opløjet næsten meterstor kalkhelle. Gdr. S. Greve lovede at underrette museet, hvis yderligere kalksten skulle vise sig. Dette skete det følgende forår, hvorefter en undersøgelse påbegyndtes.

Umiddelbart under pløjelaget fremkom et lille T-formet kælderanlæg bygget af tilhuggede kalksten. Kælderen bestod af et øst-vest-gående kammer med et 2,3x0,8 m stort rum og en smal sidefløj på 3x0,4 m, udgående vinkelret fra kammerets sydside. I forlængelse af hovedrummets åbne vestende sås en nedgravning af omtrent samme størrelse som kælderrummet. I denne stenfri nedgang til kælderen var svage spor efter en skrånstillet træslidsk, og i bunden af nedgangspartiet var en 10 cm dyb rende, der måske bedst kan forklares som en trækkanal, ført ned mod kælderen bund under træslidsken. Kælderen hovedrum var bygget af 13

ca. 1 m store, rektangulære, ca. 20 cm tynde kalksten, hvoraf 4 var dæksten, sidefløjen af 16 side- og 4 dæksten. Kalkhellerne var omhyggeligt sammenpassede og omkring dækstenene var pakket med mindre sten. En del af hellerne havde tydelige 8 cm brede tilhugningsspor, sikkert udført med den fra ældre jernalder kendte tværøkse af jern. I hverken sidefløjen — hvis bund skrånede let ned mod kælderrummet, eller i selve kælderen var bundbelægning. I sidefløjen nærmest kælderrummet sås vandrette, tynde slidstriber på stenene. Disse kan være fremkommet ved transport af genstande eller ved indsætning af hylder eller lignende.

Hele kælderanlægget var opfyldt af løs muldjord. I dette fandtes en lille samling forarbejdede og fragmenter til tenvægte fremstillet af lerkarskår liggende i nedgangen til kælderen sammen med potteskår, en jernnål og et par bennåle, den ene i hylster af rørkogle. I kælderrum og sidefløj fandtes spredte småskår og enkelte knogler af ko, får, svin, andefugle, ål og torsk. Skårmaterialer daterer anlægget til tiden omkring Kr. f.

En ca. 8 m lang og godt 1 m bred stenlægning strakte sig fra kælderen NØ-hjørne

Kalkstenskælderen delvist udgravet, set fra vest (N.A. Boas foto 1983).

mod VNV. Dette vejliggende anlæg var lagt af kalkstensstumper iblandet enkelte hovedstore og undertiden stærkt slidte marksten. Nord og øst herfor registreredes adskillige stolpehuller fra såvel tag- som vægstolper til et eller flere huse, hvis grundrids endnu ikke fremstår klart. Stenlægning synes »respekteret« af stolpehullerne og skal måske ses som en dermed forbundet konstruktion. Stenpakningen omkring kælderens dæksten kan bestå af »genbrugssten«, idet de her anvendte kalksten og marksten med slidflader var af samme art som i den nord for tilgrænsende stenlægning. Fund af skår og jernkniv i og ved stenlægningen daterer også denne til tiden omkring Kr. f.

Af de ialt syv lokaliteter med fund af kældre, der alle stammer fra Østvendsyssel er

der i de tre tilfælde fundet omtrent samtidig bebyggelse i nærheden. Hvilken funktion og placering kældrene har haft i forhold til selve bopladsen og husene er det dog ikke lykkedes at vise med sikkerhed.

De træbyggede kældre fra Overbygård var forråds-kældre.

Ved den afsluttende undersøgelse af kælderanlægget viste det sig at Hammelevlokaliteten kunne bidrage med nye detaljer om forholdet mellem hus og kælder.

Lige syd for kælderens afdækkedes et større areal, idet stolpehuller her var anbragt så systematisk at der kunne konstateres en hustomt fra et såkaldt treskibet langhus. Langhuset var 15,5 m langt og 5 m bredt og bygget med 6 par svære tagbærende stolper og mindre vægstolper. Det kunne iagttages, at hul-

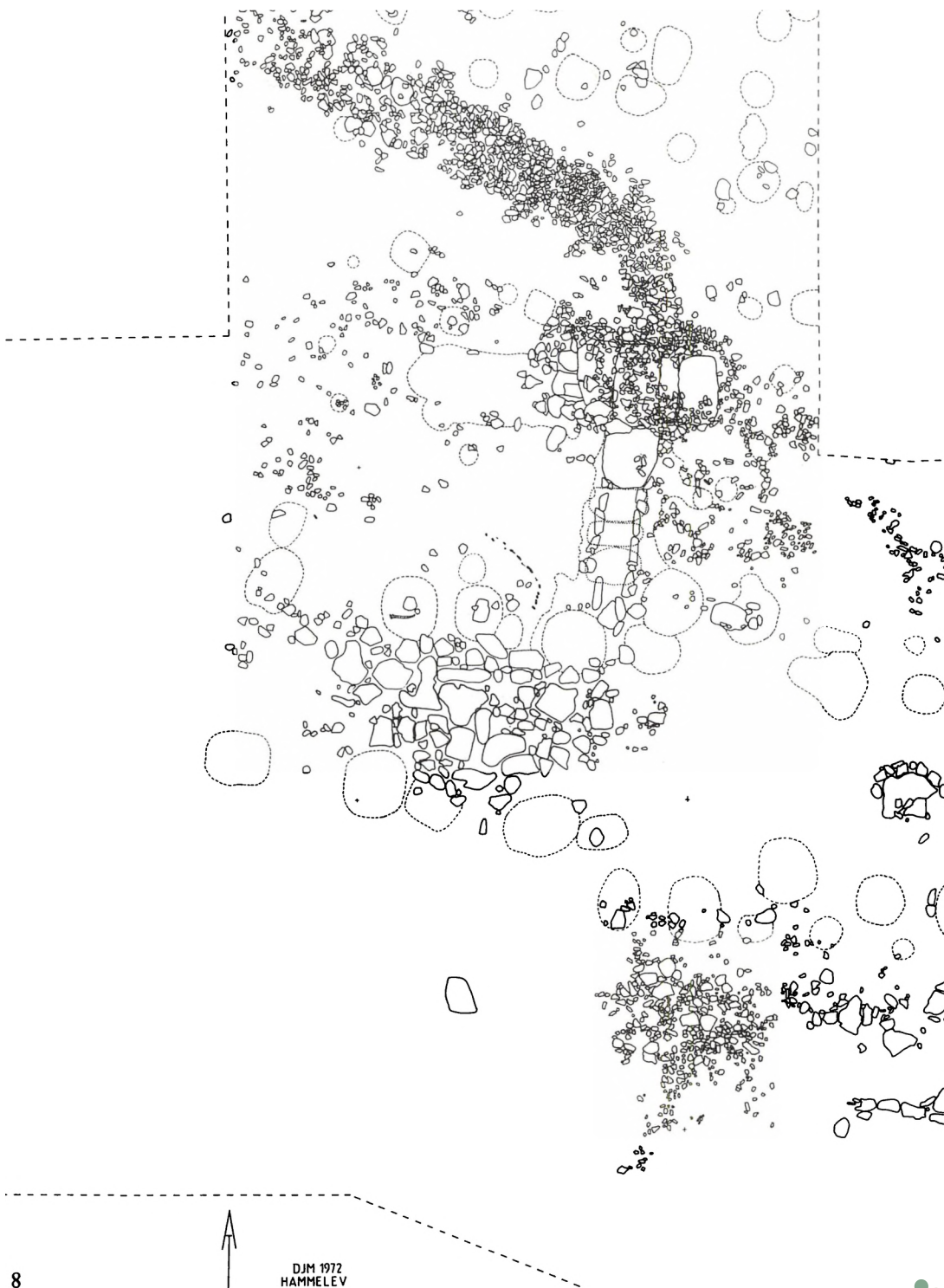
Langhus og kælder under udgravning, set fra øst (N.A. Boas foto 1986).

lerne efter de tagbærende stolper har været opgravet flere gange formodentlig i forbindelse med en fornyelse af trækonstruktionen. Desuden har der været placeret 4 ekstra par tagbærende stolper. Disse stolpehuller indeholdt stærkt sortfarvet kulturjord, som tyder på at de er evt. anbragt på et senere tidspunkt af husets brugperiode, hvor der var dannet et sortfarvet kulturlag inde i og omkring huset.

I en afstand af ca. 0,6 m fra de tagbærende stolper var husets indre væglinie markeret ved en snorlige række spinkle stolpehuller.

Huset har cirka midt på begge langsider været forsynet med en indgang markeret ved to ekstra kraftige stolper placeret i væglinierne med ca. 1 meters mellemrum.

Foruden dette helt almindelige billede af ældre jernalders treskibede langhus, som det kendes fra andre jernalderbopladsler rundt

Plan over udgravningen. De tre indstiplede dæksten på kælderens sydfløj var optaget før udgravningen påbegyndtes.

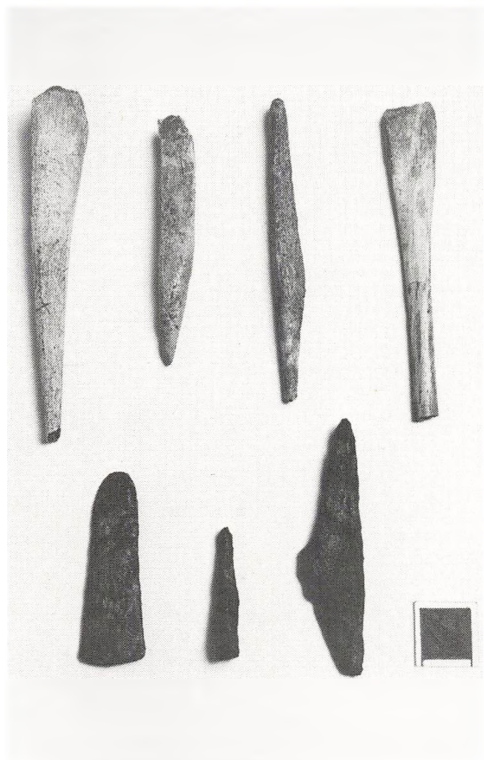

Fund fra tagstolpehuller. Gevirstamme, kan være anvendt som gravestok. De to hundekranier var nedlagt sammen - måske et husoffer. I den kalkholdige jordbund var mængder af knogler ekstremt godt bevaret (S.H. Andersen foto 1987).

omkring i landet, var der en række særligt spændende træk ved Hammelevhuset, bl. a. dets nære placering ved kælderanlægget og anvendelse af kalksten som byggemateriale.

Kældrens smalle sidefløj udmundede inden for langhusets væglinie, hvilket tyder på, at der har været direkte forbindelse mellem kælder og hus. Kælderen er tydeligvis ikke senere end huset, idet fylden ved enden af sydfløjen gennemskæres af husets ene svære tagstolpe og den ene indgangsstolpe. Et andet træk der sammenknytter de to anlæg er anvendelse af kalksten som byggemateriale. I huset var kalkstenene anvendt i en tæt stenspækning, der omkransede den østlige del af huset — staldenden. På sydsiden af huset bestod denne stenslætning af to

parallelle rækker kalksten med et mellembredt mellemrum. Hvilket formål denne stenslætning egentlig har haft er usikkert, der kan være tale om støtte for en kraftig græstørvæg eller måske er det en fortsættelse af den stenslættede sti, der findes nord for hus og kælder. Inde i selve huset var der anvendt store flade kalksten til flisebelægning i vestenden af huset — beboelsesenden. Denne flisebelægning udfyldte hele rummet mellem de tagbærende stolper, og det er bemærkelsesværdigt, at gulvfliserne lå i samme niveau som dækstenene på kældrens syd-fløj. Flisebelægningen inde i huset og kældrens dæksten har altså dannet en jævn flade af kalksten. Selv om det så ofte inden for arkæologi ikke er muligt at levere

Fund fra kældrer, vej og hus. 4 bennåle, 2 jernstykker, 1 nedslidt jernkniv (S.H. Andersen foto 1987).

et endegyldigt bevis, er der gode indicier for at langhuset og den underjordiske kælder er samtidige og har haft en indbyrdes funktion. Hvilket formål kælderen egentlig har haft forrådkælder, løngang, trækkanal til ildsted eller måske et helt andet står fortsat hen i det uvisse.

Kælderen ligger stadig på sin plads, men dækstenene er bragt til museet. Engang i fremtiden bliver det måske muligt at bringe dækstenene tilbage og gøre det lille hvide monument synligt for publikum.

LITTERATUR:

Bech, Jens: Overbygårdkælderen, Datering af keramikken. KUML 1979.

Friis, P. og Lysdal, P.: En jernalderhustomt med kælder på Grønhedens mark. KUML 1966.

Kjærum, P.: Stensatte kældre i Vendsyssel. KUML 1960.

Lund, J.: Tre førromerske kældre fra Overbygård. KUML 1979.

Sjellebrostenen med uoptrukket maske som den kan ses under gunstige lysforhold. (Foto Poul Pedersen).

Den bundne dæmon

Om Sjellebrostenen og de øvrige maskesten

Af Frits Nicolaisen

Kører man ad Randers-Ebeltoft-landevejen krydses Alling Å ved Sjellebro. I engen vest for vejen og nord for åen står tilsyneladende umotiveret en stor sten rejst på højkant. Kun hvis man kommer tættere på og sollyset falder langs den flade side der vender mod nord, kan man se de huggede streger. Stregerne danner et ansigt af usædvanlige former. Det er en såkaldt »maskesten«.

I lange tider lå den ned, upåagtet og tilgroet med lav, men den lokale befolkning har altid vidst, at der var figurer på den. Først i 1951, da Nationalmuseet var beskæftiget i nærheden og lokale folk gjorde Harald Langberg¹ opmærksom på den, blev stenen almindelig kendt. Den blev rejst, rensset og undersøgt. Man kom farve i de riller, der med sikkerhed kunne konstateres at være gjort med menneskehånd, hvorved masken trådte frem. Senere foretog Erik Moltke en lignende undersøgelse af ristningen og kom i hovedtrækkene til samme resultat. Stenen er af temmelig grovkornet granit og da stregerne ikke er hugget ret dybt må man formode, at der kan være tvivl om enkelte detaljer i tegningen. Selv om man blev skuffet i forventningen om at finde runer, må ma-

sken dog have været et betagende skue, da stregerne blev trukket op, også af omfang er den stor: stenen er 200 cm høj og 115 cm hvor den er bredest - masken fylder omtrent hele fladen ud.

I forbindelse med undersøgelsen af stenen gjorde man nogle iagttagelser af terrænet som kunne tyde på, at lokaliteten havde en længere forhistorie som overgangssted. De arkæologiske udgravninger som fulgte, i 1952 under ledelse af P. V. Glob, i 1953 af G. Bibby og i 1957 af G. Kunwald, resulterede i fund af adskillige vejanlæg i engen. Den ene vej under den anden, den ældste, stensatte vej sandsynligvis fra tidlig jernalder, den yngste, en ganske kunstfærdig plankbygget vej, fra vikingetiden, maskestensens samtidige. Desuden fandtes der i åen rester af broer. Således kan man slutte at der i adskillige hundrede år har været vadested hér, senere, med de tømrede veje (der var to), som nåede helt op til det tørre land, har man kunnet komme tørskoet over engen og åen, i det mindste under gunstige forhold når engen ikke stod under vand.

Da maskestenen blev fundet lå den henover en del af det vejanlæg som senere udgra-

vedes. For at få frigjort stedet blev stenen flyttet ca. 7 m mod vest til det sted, hvor den står nu. Men al sandsynlighed taler for at den oprindeligt har stået oppe på det tørre, ved begyndelsen af plankevejen². Her har den markeret begyndelsen på den farlige strækning og masken har meddelt sit budskab. Stadigvæk lader vejanlægget sig se i engen som en svag forhøjning fra haven til den nedlagte Sjellebro Kro og ned til åen.

Til Sjellebrostenens mere kuriøse historie hører også, at tidsskriftet SKALK for et symbolsk beløb købte stenen af engens ejer for derefter at forære den til daværende rigsantikvar P. V. Glob på dennes 60 års fødselsdag i 1971. Gaven var dog behæftet med den klausul, at den ikke må flyttes fra engen. Stenen står stadig i Glob's navn.

Forekomsten og motivet

Sjellebrostenen blev den ottende og foreløbig sidste i rækken af maskesten. De syv andre, der har været kendt længe og som alle er fra gammelt dansk område, er de tre jyske: Århusstenen, Skjernstenen og Sjellestenen og de fire skånske: Bösarps, Västra Strö og Lundstenen, som har to masker, og Hunnestadmonumentets maskesten, som er tabt, men som vi kender fra Ole Worms tegning fra 1643. Samtlige sten er fra ca. år 1000, en tidsfæstelse ud fra indskrifttype i den såkaldte efter-Jelling gruppe eller i Mammen-stilen, hvis man taler om ornamentikken.

Västra Strö, Hunnestad og Bösarps indgår eller har indgået sammen med andre sten som dele af større monumenter. Lundstenen sandsynligvis i et mere beskedent gravminde med flere sten uden indskrift og billed.

Som Sjellebro er også Hunnestad uden indskrift, de øvrige bærer runer, og i tilfældene Sjelle og Skjern er masken indkomponeret i skriftbåndene. Den oprindelige lokale placering af de tre skånske monumentsten er kendt, og det samme gælder som omtalt for Sjellebrostenen.

Bortset fra periodemæssig sammenfald gi-

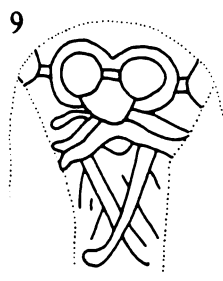
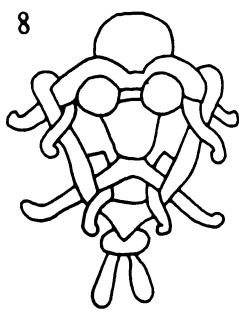
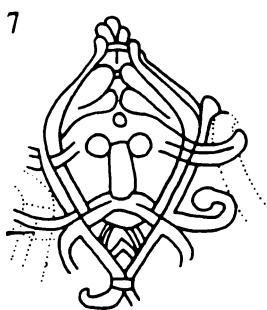
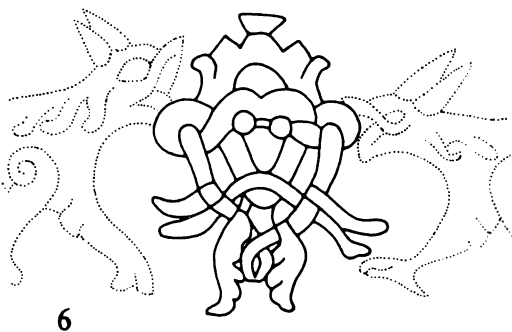
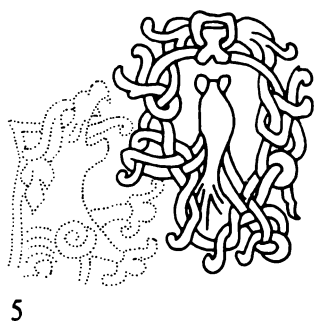
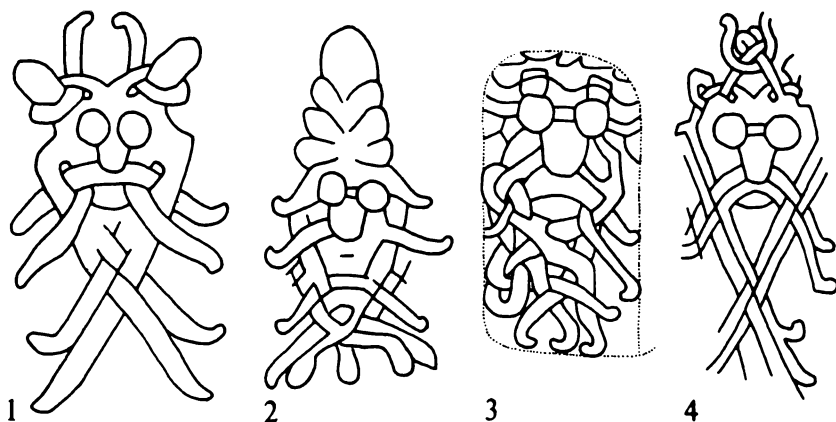
ver maskestenene således et varieret billede m.h.t. forekomst og dertil skal så lægges, at Hunnestadmasken ved sin side har et rovdyr, som slikker den i øret, og at Lundstenens ene maske er placeret mellem to modstillede rovdyr.

Også maskens tegning viser store indbyrdes forskelle, skønt det tydeligvis drejer sig om samme motiv. Munden kan variere fra et bredt gab (Århus) til at være helt skjult (Hunnestad). Underansigtet er i de ni tilfælde domineret af, hvad der kunne ligne skægvekst, udført enten som flettede eller som snoede bånd i så mange variationer, som der er masker. Den karakteristiske trekantede hovedfacon med den spidse hage er repræsenteret i forskellige grader. Men alle har den brede næse.

Også den øverste del af hovedet byder på mange variationer. Nogen lighed med hårvækst har Hunnestad; Bösarps er en kunstfærdig dekoration; Sjellemasken har slet ingen hårpragt (hvilket nok skyldes dens placering mellem skriftbåndene); Århusmasken er en imponerende konstruktion af øret og horn, mens Sjellebromasken er forsynet med en forbausende forvoksning.

Det er derfor ikke ensartetheden i udførelsen af maskens detaljer, der får os til at katalogisere dem alle som *masker*, for de er så forskellige som vel muligt. Det er derimod sammenstillingen af de nævnte elementer og deres placering i billedet. En vilkårlig nykonstruktion, baseret på elementer fra forskellige masker, ville også give en typisk maske. Men der er dog *et* element, som er uomgængeligt: øjnene stirrer store og tomme mod beskueren. At dette træk kan have betydning for forståelsen af maskens funktion, skal omtales senere.

Friheden i udformningen til trods, er der dog tale om et bundet motiv; en stilisering gennem overdimensionering af ansigtstræk, så masken fremstår som et stirrende uhyre. Dette, sammenholdt med forekomsten på dødeminder blandt runer og ved en åpassage, giver masken status som tegn, et symbol med umiddelbart aflæseligt budskab for den samtidige betragter.

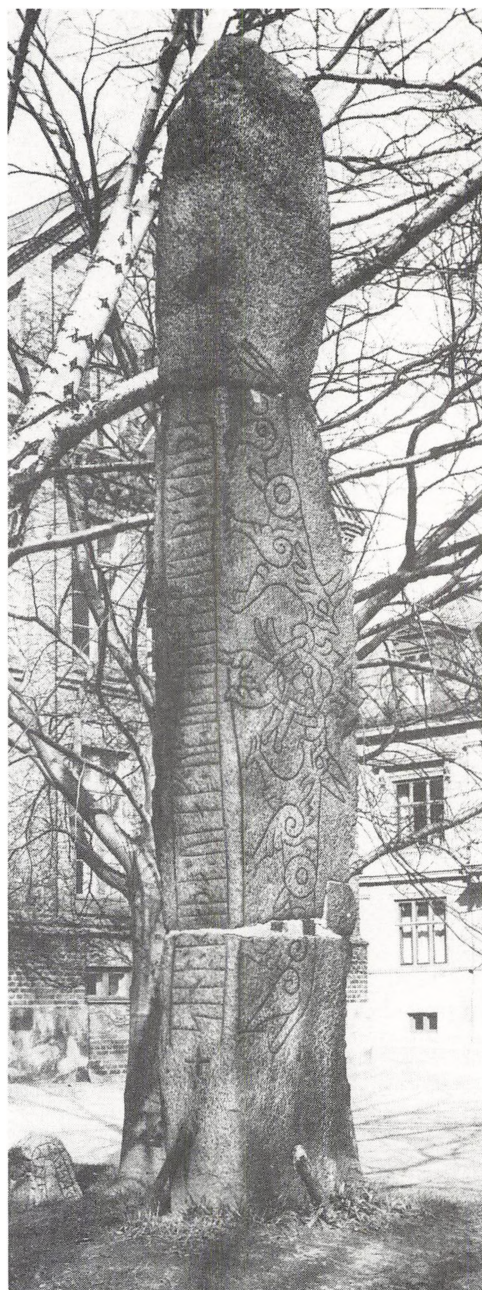
De ni masker fra de otte sten. Det indbyrdes størrelsesforhold fremgår ikke af tegningerne, Sjellebromasken er størst af samtlige.
 1. Århus, 2. Sjellebro (skriftløs), 3. Skjern (indkomponeret i indskrift), 4. Lund, 5. Hunnestad (forsvundet, skriftløs), 6. Lund,
 7. Bösarp, 8. Västra Strö, 9. Sjelle (indkomponeret).

Udlægninger

Hvilket budskab det drejer sig om, har der i tidens løb ikke været overvældende mange forsøg på at forklare. Francis Beckett omtaler maskestenene i *Danmarks Kunst*. Han hæfter sig ved Lundstenen med de to rovdyr (ulveagtige dyr, siger han) og mener deri at finde et kristent motiv. Billedet tolkes som synden der truer mennesket, og han henviser til forløsningstegnet, korset, som er hugget i stenens to indskriftsider. »Her er altså det af synden truede menneske skudt ind imellem synd og forløsning«³. Til Hunnestadstenen med det enlige rovdyr gives samme forklaring. Beckett konkluderer m.h.t. maskens funktion, at den vist må være tænkt som *skærmende* og tillige som *skræmmende*.

Der er to forhold som overrasker i denne udlægning. Dels at motivet skulle være kristent. Ganske vist befinder vi os i en brydningstid mellem hedensk og kristent med mange eksempler på blanding af skikke, men ingen af de andre sten har antydninger af kristne forestillinger. Skjærnstenen har endog en ramhedensk trussel: »En sejdkarl den mand, som bryder disse kumler«. Det er idag den gængse opfattelse, at korsene er medtaget for kraftens og magiens skyld, en ekstra trumf midt i det hedenske. Dels overrasker det, at masken skulle forestille et menneske. Becketts udlægning følges da heller ikke senere i disse dele, men nok hans opfattelse af den skærmende og skræmmende funktion.

Erik Moltke skriver i sin og Lis Jacobsens *Danmarks Runeindskrifter*: »Masken har tjent som værnemiddel ligesom hovedet mellem affronterede dyr og ligesom den berømte maske i oldtidens klassiske kulturlande, det frygtede Gorgoneion, Medusa-hovedet, der uden sammenligning var den mest anvendte amulet i oldtiden.«⁴ Om de affronterede dyr siger Moltke, at det »er et motiv, der går tilbage til førklassisk tid, og som, efter dets forekomst at dømme, har haft apotropæisk⁵ betydning. Med givet apotropæisk værdi ses motivet på Lundste-

Lund-stenen. Masken er placeret mellem to grådige rovdyr. For begge ender af runebåndet ses de kristne kors. Denne forekomst af motivet gav inspirationen til den tidligste tolkning af masken. Optrukket foto ved Erik Moltke.

nen: to med sværd og skjold udstyrede løver gaber over en maske.»⁶

Moltke hæfter sig altså ganske som Beckett ved Lundstenen, for kompositionen dér har oplagte paralleller tilbage i kulturhistorien, f. eks. Mykene-porten. For maskens vedkommende ender han ved Medusa-hovedet og kan ikke komme videre. Senere siger han: »Maskens oprindelse fortaber sig i det dunkle. . . ; men meningen med det er klar nok: det er et værnende og skræmmende symbol. I vikingetiden var det et ligeså stærkt tegn som hagekors og triskele for tidligere tider og som kors, triquetra og tetragram for den tidlige kristne tid.»⁷

Medusa-hovedet har slanger for hår, og der er da også en vis lighed til maskens løse ender. Broby-Johansen kalder ligefrem Västra Strö-masken en slangemaske.⁸

Som nævnt stod G. Kunwald for udgravningerne ved Sjellebro i 1957. I SKALK⁹ beretter han om arbejdet, men befatter sig først med masken, som han kalder et skræmmebillede. Med placeringen ved det oldgamle overgangssted melder en mulig udlægning sig: masken kan forestille åmanden. Men hvilket budskab den har bragt de vejfarende vil Kunwald ikke byde på.

At man tidligt har brugt betegnelsen »maske« om tegningen på disse sten er sket på grundlag af fornemmelse og ikke viden. I 1961 tager Asger Dragsholt så at sige ordet på ordet¹⁰. Han tegner masken ud som snitmønstre og viser, at de enkelte udskårne dele kan formes igen til en anvendelig maske og sandsynliggør således, at masken er tredimensionel og følgelig at »masken« er en maske.

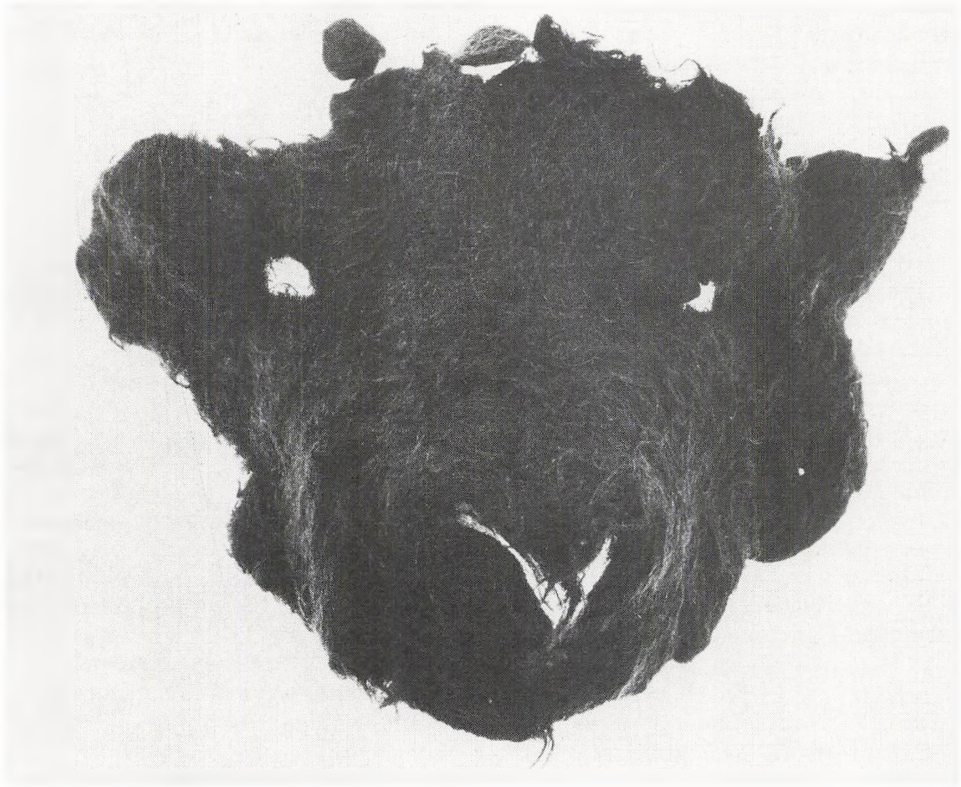
Thorkild Ramskou har gjort det foreløbig grundigste forsøg på at forklare maskens mening¹¹. Han nævner Dragsholts praktiske bevisførelse for maskens faktiske anvendelse og mener, at vi sikkert kan gå ud fra, at masker har været i anvendelse i vikingetiden, men at vi beklageligvis lades fuldstændig i stikken af den overleverede litteratur af nordisk oprindelse. I stedet citerer han fra et afsnit i den byzantinske kejser Konstantin Porphyrogenitos' bog fra 900-tallet »De Ce-

remonii Aulae Byzantinae« (d.e. Om de byzantinske hofceremonier), der beskriver »den gotiske fest«, hvor væringerne, de skandinaviske lejetropper, fik lov at fremføre nogle af de ceremonier, som de kendte fra deres hjemland.

Af beskrivelsen fremgår det, at væringerne ved en juleceremoni klæder sig i pelse med hårsiden udad (!) og bærer masker af forskelligt udseende. Der var en mulighed her, men Ramskou erkender, at der ikke er noget bevis for, at disse »gotiske« masker skulle se ud som maskerne på stenene. Med hensyn til maskens funktion er Ramskou af samme opfattelse som de tidligere anførte: den skal gøre folk bange, så de lader mindesmærker og grave i fred. Han mener, at denne tolkning har fundet sin bekræftelse ved fundet af Sjellebrostenen. »I det tilfælde synes det klart, at maskestenen er sat der for at holde henholdsvis onde menesker og onde ånder fra at skade dem, der skulle passere den farlige strækning«¹². Og videre: »Der er næppe tvivl, stenen med den grumme maske er opstillet for at beskytte de vejfarende og for at skræmme åmanden«¹³.

Ramskou stiller også spørgsmålet, hvem og hvad masken forestiller, og finder det nærliggende at tænke på de runeindskrifter, der udsiger ønsket om at den, der ødelægger mindesmærket på den ene eller anden måde, skal blive en »ræte«, som er en stærkt nedsættende betegnelse af usikker betydning. (Denne forbandelsesformel findes på Tryggevældstenen: »Han skal vorde en ræte, som »ælder« (d.e. skader, ødelægger) denne sten eller drager den herfra«. Desuden på tre andre danske sten: Glavendrup, Glemminge og Sønder-Vinge). Spørgsmålet Ramskou stiller er så, om væringerne i Miklagård dansede med ræte-masker tilvirkede efter »dragsholtske snitmønstre«?

Såvidt Ramskou. Disse forbandelser kan også indeholde ordet sejdkarl/sejdkælling (d.v.s. en som befatter sig med trolddom) og da Skjernstenen med masken har en sådan, som allerede nævnt, er det et spørgsmål, om man ikke bl.a. derfor har fundet inspiration til at udlægge masken som et skræmmesym-

Masken fra Hedeby som formodes at forestille et får eller en ræv. Masken er af kraftigt filtstof, og det første arkæologiske bevis for anvendelsen af egentlige masker i vikingetiden. Foto: Archäologisches Landesmuseum. Schloss Gottorf.

bol. Man har vel sluttet fra denne trussel til billedet af dæmonen og ment, at de skulle gøre fælles sag. Men her savner man parallelle tilfælde fra andre billedsten, og Moltke siger generelt og kategorisk om forholdet mellem billed og skrift: »Billedfremstillingerne på folkevandringstidens og vikingetidens runesten har intet med indskrifterne at gøre, men er alle hentet fra mytternes og mytologiens verden»¹⁴.

Et maskefund

Siden Ramskou skrev artiklen om vikingetidens masker er der for første gang fundet egentlige masker fra denne periode. Det

drejer sig om to dyremasker af kraftigt tekstilstof fra Hedeby, hvoraf den ene bedømmes som en fåremaske, den anden som en oksemaske. Maskerne er tilvirket tredimensionalt i naturlig størrelse med små øjenhuller, og det er fastslået at der ikke er tale om udstoppede dyrebilleder, men masker båret af mennesker, enten som selvstændig hovedbeklædning eller påsyet hætteåbningen på bærerens klædning.

Inga Hägg¹⁵, som har beskrevet fundene, mener at maskernes anvendelse og betydning må søges dels i den såkaldte »grima«, den ansigtsmaske som kendes fra oldnordisk litteratur og som formodedes at give bæreren både naturlig og magisk beskyttelse i forskel-

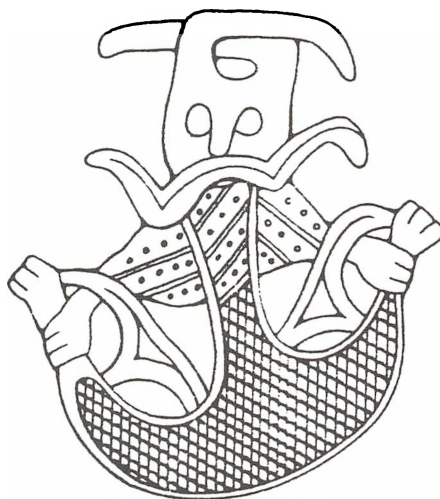
lige situationer, dels i de samtidige og tidligere fremstillinger af mennesker i dyreham¹⁶, hvor der i afbildningen altid er påfaldende nær forbindelse mellem maskedragt og bevæbning. Inga Hägg følger motivet tilbage til den provinsialromerske anvendelse af dyremasker og -attributter i den militære rangsymbolik (f. eks. ulvemasken og den med horn forsynede hjelm).

Uanset om disse teorier er rigtige kan fundet vel betragtes som det arkæologiske vidnesbyrd om den byzantinske kejseres omtale af væringernes juleceremonier m. h. t. brugen af masker, men da dyremaskerne forekommer temmelig udramatiske støtter fundet ikke Ramskous forsøgsvise formodning om, at de skulle have båret »rætemasker« tilvirket efter snitmønstre. Både den kendsgerning, at der er tale om zoologisk genkendelige dyr i stofmaskerne og den praktiske udformning af dem gør, at de er ganske forskellige fra stenenes masker, som netop betoner det groteske i form og udtryk.

Masken som skandinavisk motiv

Den blanding af menneske- og dyretræk i overdimensionering som vi kalder »en maske«, har været et hyppigt forekommende motiv i skandinavisk dekorativ kunst længe før tiden o. år 1000. Tilmed findes motivet i udførelser som ligger nærmere maskestenen i alle detaljer end f. eks. Medusa-hovedets traditionelle fremstilling. Det er derfor næppe nødvendigt, som Erik Molkte foreslog, at gå til andre kulturer for at finde et forlæg.

Allerede før vikingetiden træffes stiliserede mandsansigter¹⁷, og i den tidlige vikingestil, som har fået navn efter det omfattende Oseberg-fund, optræder det såkaldte »gribedyr« der kendes fra o. år. 750¹⁸ og hvis ansigt i visse udgaver har træk, der ikke er fremmede for den senere stenmaske (skæg, brillelignende øjne og flad næse). På slæderne fra det samme fund findes tillige adskillige menneskeansigter med både naturalistiske og stiliserede træk; og blandt de stiliserede er der groteske blandingsformer mellem

Et eksempel på gribedyret, skåret i træ og med en ansigtstegning der indeholder de elementer som genfindes i masken.

dyr og menneske. På dette tidspunkt har motivet allerede udviklet sig til en traditionsbundet ornamentik¹⁹.

I den efterfølgende Borrestil anvendes masken/hovedet især på et leddelt bånddyr med fire ben, som en videreførelse af gribedyrsmotivet. Dette typiske Borrestilshoved har kun lidt til fælles med vores maske, men der findes dog bevaret et enkelt hængesmykke fra skattefundet fra Hon i det sydlige Norge som viser, at kontinuiteten kan skimtes i det trekantede hoved med de fremstående øjne og den flade næse²⁰. Borremasken har ofte runde strittende øren, hvilket har afstedkommet tilnavnet »Mickey Mouse«, og ørerne genfindes på Århusstenens maske, hvor de omslynges af horn.

I den med Borre omtrent samtidige Jellingstil ses masken på de to mankestole fra Mammen. Masken sidder øverst i midten på buen og udmærker sig ved at dens hårpragt indgår i omgivelsernes båndslang. Dette kompositionsprincip ses i mere begrænset omfang på Hunnestadmasken, og måske har det indgået i fuldt omfang på den delvis ødelagte Bösarpmaske.

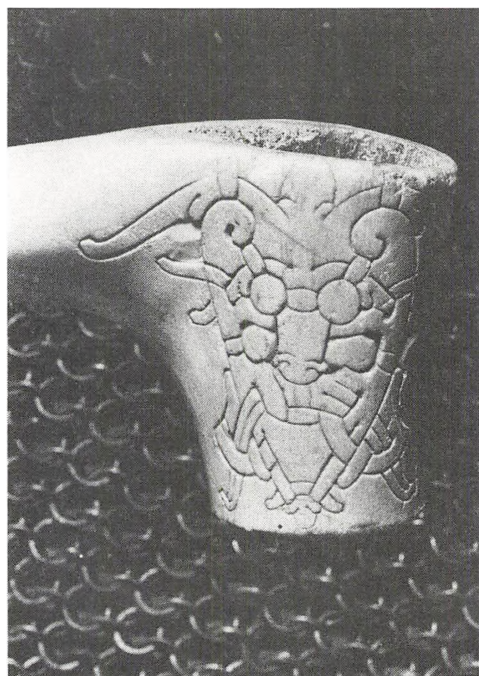
Det er på genstande dekoreret i den efter-

følgende stil, benævnt efter Mammenøksten, vi møder masken tegnet omtrent som på stenene. Det drejer sig om Bamberg-skrinet, hvor motivet findes i flere udgaver, dels ridset i bronzebeslag på siderne, dels skåret i elfenben på låget og på siderne. I sidstnævnte tilfælde udgør masken hovedet på løveagtige dyr. Og på Cammin-skrinet skåret i elgtak og placeret på gavlen. Og på håndtaget til en stok af hjortetak fra Køge, på selve Mammenøksten, og endelig findes den på et sværhæfte fra Sigtuna i Sverige, ligeledes af elgtak.

Disse Mammenstiludgaver viser tilsammen alle de væsentlige elementer stenhuggerne har gjort brug af. De for denne stil karakteristiske forlængede ranker, som alle stenmasker er forsynet med, er nu blevet indarbejdet i maskens ornamentik. Også bladmotivet, som oprindeligt er fremmed for vikingekunsten, træder frem i Mammenstilen og den spage begyndelse ses utvivlsomt på vore stenmasker, f. eks. det nedhængende skæg på Lundstenen med de to rovdyr, Bösarps akanthusagtige hovedprydelse og måske Sjellebrostenens forvoksning på issen.

Det stive fletværk på Århusstenen, Lundmasken uden dyr og Sjelle har derimod ingen forgængere, hvilket kunne foranledige den tanke at disse masker er direkte afbildninger af faktiske masker af f. eks. læder, da dette fletværk nemt lader sig udføre og anvende i dette materiale. Med undtagelse af Sigtunamasken og masken på stolen fra Køge kan ingen af stenmaskens nærmeste forgængere eller samtidige udgaver laves i det af Asger Dragsholt anvendte snitmønster, og det gælder også for en stenmaske som Hunnestad. Det forekommer derfor ikke usandsynligt at der på et tidspunkt har foreligget tredimensionale, stiltypiske masker til optrin eller ceremonier af evt. kultisk art, og at nogle af stenhuggerne derefter har brugt disse masker som modeller for deres arbejde.

Fra og med de følgende stilperioder, Ringerike og Urnes, dominerer det store slyngede dyr og planteornamentikken den dekora-

Masken skåret på håndtaget til en stok eller krykke af hjortetak. Masken er tegnet i samme stil som på stenene. Den præcise forklaring af detaljerne som karveren giver her tyder på at en lædermaske har været forlægget i dette tilfælde. Bulen over issen minder om Sjellebrostenens isseprydelse. Løsfund fra Køge Strand. (Foto Lennart Larsen).

tive kunst. Masken forsvinder — med det forbehold at Hunnestadmasken, som afviger både i udformning og udtryk fra de øvrige otte masker i sten, sandsynligvis er hvad en, i forhold til de øvrige, lidt senere, Ringerike-inspireret stenhugger har kunnet få ud af masken. Det groteske udtryk er blevet noget slapt og dermed er den oprindelige idé delvis gået tabt for ham.

Vikingerens originale kunst løbes efterhånden over ende af den romanske kunst, som følger det begyndende stenkirkebyggeri. Dog fremlægger Ramskou den spændende teori at masken lever videre på de romanske løvefonte²¹.

På baggrund af disse kortfattede overvejelser over det ikonografiske og med de forbehold en summarisk gennemgang kræver kan der dog konkluderes, at det ikke er

nødvendigt at gå til fjernere kulturer for at finde en tradition for maskemotivet. Tværtimod ser det ud til at det er af skandinavisk oprindelse i den form vi møder det på stenene, anvendt og udviklet fra tidlig vikingetid frem til o. år 1000.

Det onde

Det som især interesserer er naturligvis hvad meningen har været med at hugge disse masker. Status over nærværende gennemgang af de forskellige aspekter kan imidlertid opgøres med dette ret negative resultat: Selv om masken er et »indfødt« motif fører den ikonografiske vej ikke umiddelbart til en forklaring af funktion og mening, med mindre man lader rovdirene fra to af de skånske sten afgøre sagen, som Beckett og Molkte var tilbøjelige til. Arkæologien har foreløbig ikke fundet forklaringen, skønt Hedeby-maskerne giver den værdifulde oplysning at masker har været brugt i vikingetiden. Og den runologiske vej ender i antagelser og sandsynligheder.

Men selv om der heller ikke er bevaret skriftlige kilder der fortæller om masken som den fremstår hugget i granit, findes der dog digterværker om det som masken tydeligvis repræsenterer: det skræmmende eller det onde. Hvis man undersøger hvorledes dette generelle begreb behandles i den før-kristne tid, kan man måske finde billedets mening og funktion.

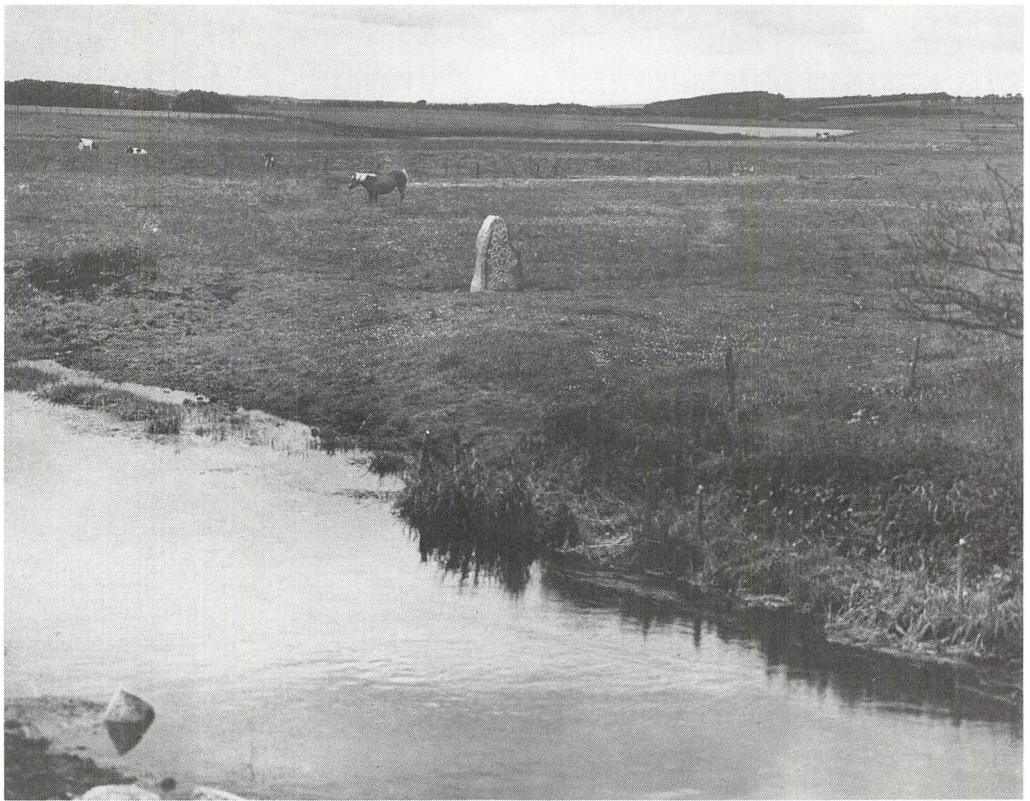
Det oldengelske digt *Beowulf* handler for en stor del netop om det som truer mennesket. Den oldengelske digtning har det særkende i kontrast til senere tiders digtekunst, men fælles med den oldnordiske, at den er skabt til fremførelse blandt et publikum, et levende ord i et fællesskab, og digtenes fremførelse og udsagn er en nødvendighed for vedligeholdelsen af fællesskabet. Skjalden udtrykker den kollektive forståelse af liv og død. Det er i disse egenskaber den fremdrages her som illustration af maskestenene.

Beowulf foregår i begyndelsen af 500-tallet hos kong Roar i borgen Heorot ved Lejre på Sjælland. Det er skabt af en anonym digter sandsynligvis i første halvdel af 700-

tallet, og det eneste bevarede manuskript er nedskrevet o. år 1000, det sidste i en række af afskrifter. Vi har altså den velkendte situation: en hedensk historie nedskrevet af en lærd kristen. Tildragelserne i fortællingen er en skønsom blanding af det fantastiske og det semihistoriske: Et stygt uhyre kaldet Grendel hjem søger hallen, hvor hirden er samlet til fest. I mange år kan ingen stille noget op og den morderiske færd fortsætter, indtil Beowulf kommer til stede og tilføjer Grendel banesår. Moderen til uhyret hævner drabet, men Beowulf opsøger hende i det undersøiske tilholdssted i moselandet, og dræber også hende. Freden er genoprettet i den befriede hal. Det er meget kort fortalt hvad der sker i digtets første halvdel, resten har mindre interesse her.

Nu kunne det have været morsomt om digtet havde givet detaljerne i Grendels åsyn, men her skuffes man. Det er ikke det ydre, men nok så meget det indre i det ondes væsen, der interesserer tilhørerne. Der er dog *noget* om ansigtet, og som øjnene i masken er påfaldende, er det også disse som alene beskrives. Det er jo dem man kikker i, når man ser kendsgerningerne i øjnene: »him of eagum stod/ligge gelicost leoht unfæger.«, hvilket kan oversættes til: »ud af hans øjne stod/mest lig ild grufuldt lys.« Det afhuggede hoved som vises frem af helten betegnes med det overraskende ord »wætlic«, som betyder mageløst, i retning af det betagende, egl.: lig et kunstværk.

Det er tidspunktet for uhyrets tilsynkomst der fortæller hvordan man forholder sig til det onde. Bekræftelsen på sammenhold og hengivenhed ved gavegivning er et uomgængeligt ritual i vikingehallen, men med en særegen logik skal den netop etablerede harmoni splittes af uhyrets tilsynkomst, som om man ved at ingen fred er evig og at det onde er en del af det gode. Andreas Haarder siger det sådan: »Det er som om dette liv i hallen ved at være til stede fremkaldt sin diametrale modsætning; nogen derudefra, fra mørket, fra natten, fra de steder, som mennesket ikke har fortrolighed med. Uhyret... reagerer, når der er samvær og

Sjellebrostenen i engen ved Alling Å. Masken er kraftigt optrukket. Foran stenen ses forhøjningen i terrænet hvor oldtidsvejen gik. Foto af P.V. Glob, som ledede den første udgravning i 1952.

glæde i hallen. Sangen skærer det i øret²²«. Midt i festen gøres det onde håndgribeligt og de tilstedeværende tilhørere kan konfrontere sig med det, stirre det i øjnene når skjalden maner det frem.

Grendel er vikingetidsmenneskets selvskabte billede af katastrofen. At han som masken fremtræder i en blanding af menneskelige og dyriske træk er sikkert ikke tilfældigt. Som vi før satte det onde som en del af det gode, er uhyret en del af mennesket. Figuren udtrykker bevidstheden om, at man i sit væsen er disponeret for at bryde normen for fællesskabet og blive stødt bort fra hallen, billedlig talt ud i mosesumpene til den yder-

ste periferi af en fjendtlig natur, hvor uhyret hører hjemme. Til dette hører angsten for sin egen umenneskelighed, eller uhyrlighed, når man ved at dæmonen er inde i én selv. Og af angst bliver man handlingslammet. Kraften til at handle kan først vende tilbage når man får set dæmonen an.

Sjellebrostenen som eksempel

Det er denne måde at forholde sig til det onde på man får illustreret i maskestenen. Sjellebrostenen er et godt eksempel for den har ingen runer²³ eller figurer udover ma-

skan. Desuden kender vi dens oprindelige placering og kan med stor sandsynlighed hævde, at dens funktion må have haft direkte forbindelse med placeringen ved Allingåen, ud fra de omtalte udgravninger af vej- og broanlæg.

Når man for tusind år siden skulle passere åen har man naturligvis været klar over, at det kunne være en farlig affære, man kunne jo drukne om man faldt i, men alene en tur i det kolde vand kunne få fatale følger. Det har ikke været nødvendigt at advare om det. Masken skulle nok, som de anvorte udlægninger siger, beskytte de vejfarende, men ikke mod onde mennesker eller onde ånder, og ikke ved at jage en skræk i livet på nogen af dem. Angsten for døden i vandet bliver billedligt til åmanden i fantasien, men åmanden kan ikke skræmmes fra sit forehavende — han tager begærligt hvad han kan få kløerne i (som vi skal se i folkevisen). Men fæstnet til stenen er uhyret i åen trukket ud af sit element, som Grendel under foretaget af digtet, man kan se størrelsen an. Åmanden er i masken bundet i stenen.

I vore middelalderlige folkeviser findes der mange efterkommere af vikingetidens dæmoner. De lever videre i bedste velgående alt imens den kristne påvirkning viser sig tydeligere. I det ældre lag af de såkaldte trylleviser (de folkeviser hvori der optræder overnaturlige væsener) møder vi gammen som gør det af med Germand Gladensvend, og lindormen som forfører stalt Ingelil, i *Elverskud* dør Hr. Oluf af mødet med den lokkende elverkvinde, ungersvenden i *Elverhøj* redder sig med nød og næppe, o.s.v., altsammen skildret ud fra et hedensk menneske- og natursyn. Folkeviser er danseviser, i kædedansens fællesskab har man mødt dæmonen, og måden hvorpå viserne har været anvendt og det tematiske indhold ligger tæt op ad det oldengelske digt *Beowulf*. Handlingen fortæller altid om de store skæbneafgørende hændelser i personernes liv, dér hvor de i bogstavelig og psykologisk forstand skal hjemmefra, enten »til hove« eller ind i ægteskabet. Det er her de konfronteres med den uformidlede angst i skikkelse

af de nævnte dæmoner. Som i *Beowulf* har man i fremførelsen af viserne fremmanet faren for i fællesskab at besværgе den. Det er, som Villy Sørensen har vist, i dette ritual en erindring om primitiv kult: dansens deltagere søger »at afværge de begivenheder de frygter, ved selv på magisk vis at gøre sig til årsag til dem. At foregribe i fantasien er at forebygge i virkeligheden — at være i beredskab er alt²⁴«.

En af disse viser, *Harpens Kraft*, handler netop om åmanden: Villemand skal giftes, men bruden græder, ikke fordi hun ikke elsker ham, for det gør hun, ej heller fordi han ikke standsmæssigt er hendes lige, for det er han, men fordi hun skal ride over åen til brylluppet. Da hendes to søstre gjorde det samme til deres bryllup, druknede de begge. Men Villemand sørger for at der til hendes beskyttelse rider ikke færre end 212 riddere med hende. Alligevel »skrejner« hesten og hun falder i åen. Villemand får bragt sin harpe og spiller så kunstfærdigt, at åmanden må op fra bunden med bruden i munden. Åmandens magt er brudt, og der kan holdes bryllup. (At redningen i dette tilfælde sker ved en kunstnerisk indsats — musik — stemmer godt overens med skjaldens og stenhuggerens præstationer).

Sådan har man sunget og danset til, når repertoire var gennemspillet og alle dæmoner mødt og genkendt, var man i beredskab og kunne gå sin skæbne aktivt i møde. Som med uhyrerne i *Beowulf* og *Harpens Kraft* og mange andre hedenske brødre og søstre må vi også forstå maskestenens dæmon, ikke som et skræmmebillede, tværtimod som en hjælp, i stenhuggerens kunstneriske udformning, til konfrontation med det onde. Ej heller blot som en hjælp i en særlig problemfyldt situation, som i Sjellebrostenens tilfælde, men som en generel påmindelse om det ondes stadige tilstedeværelse i livet. Denne angst og behovet for hjælp er der ved døden og begravelsen, som runestenene viser, men den er der også når man drager i krig eller begiver sig ud på havet. Fra disse situationer kender vi anvendelsen af masken, og der må have været mange andre.

LITTERATUR:

Andersen, Harald: Viking til viking. I: SKALK, 1971, 1.
Beckett, Francis: Danmarks Kunst, bd. I. 1924.
BEOWULF and the Fight at Finnsburg, v. Fr. Klaeber, 1922.
Broby-Johansen, R.: Oldnordiske Stenbilleder, 1979.
Dragsholt, Asger: Masker. I: SKALK, 1961, 1.
Haarder, Andreas: Det episke liv, 1979.
Hägg, Inga: Die Textilfunde aus dem Hafen von Haithabu. Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu, Bericht 20, (K. Schietzel, ed.) 1984.
Samme: Textilfunde aus dem Hafen von Haithabu — Aspekte und Interpretation. I: OFFA 41, 1984.
Jacobsen, Lis og Erik Moltke: Danmarks Runeindskrifter. Text. 1942.
Klindt-Jensen, Ole og David M. Wilson: Vikingetidens Kunst, 1965.
Kunwald Georg: Tiden er kommet — men manden er ikke kommet! I: SKALK, 1957, 4.
Moltke, Erik: Runerne i Danmark og deres oprindelse, 1976.
Ramskou, Thorkild: Om vikingetidens maskesten med mere. I: hikuin 2, 1975.
Roesdahl, Else: Danmarks Vikingetid, 1980.
Sørensen, Villy: Digtere og Dæmoner, 1962.

NOTER:

1. Omtalen af fundhistorien er baseret på: Beretning til Nationalmuseets 2. afdeling om Sjellebrostenen. Signeret Harald Langberg. Beretningen beror på Forhistorisk Museum, Moesgaard. Desuden Georg Kunwald, 1957, og egne undersøgelser på stedet.
2. Ifølge mundtlige oplysninger fra Georg Kunwald.
3. Francis Beckett, 1924, s. 28.
4. Lis Jacobsen og Erik Moltke, 1942 spalte 850.
5. d. v. s. afværgende.
6. Lis Jacobsen og Erik Moltke, 1942 spalte 767.
7. Erik Moltke, 1976 s. 205.
8. R. Broby-Johansen, 1979 s. 159.
9. Georg Kunwald, 1957.
10. Asger Dragsholt, 1961.
11. Thorkild Ramskou, 1975 s. 151ff.
12. Samme s. 153.
13. Samme s. 154 Til Det skabende menneske. Kulturhistoriske skitser tilegnet P. V. Glob, Bind I, 1981 s. 57ff har Thorkild Ramskou skrevet en morsom fiktiv beretning om en kvinde, som foranlediger

broen bygget ved Sjellebro og stenen opstillet og hugget med maske. I Ramskous historie er hun den samme som blev begravet på hedensk maner i det nærliggende Hørning på det sted, hvor senere trækirken med den berømte Hørning-planke byggedes og derefter igen den nuværende kvaderkirke. Se Knud J. Krogh og Olfert Voss, Fra hedenskab til kristendom i Hørning. Nationalmuseets Arbejds-mark 1961.

14. Erik Moltke, 1976 s. 204.
15. Inga Hägg, K. Schietzel ed. 1984 s. 69-72 og s. 185-188. Og OFFA 1984 s. 177-188. Else Roesdahl takkes for at have henledt min opmærksomhed på disse artikler.
16. Se illustrationerne i Inga Hägg, OFFA 1984 s. 185 af fundmateriale fra Oseberg, Kungsängen, Guntenstein, Torslunda og Vendel.
17. Et eksempel er gengivet i Ole Klindt-Jensen og David M. Wilson 1965 fig. 6 s. 11. Disse forfatteres redegørelse for de forskellige vikingetidsstilarter og deres afgrænsninger anvendes her. Som forfatterne gør opmærksom, på er overgangene flydende og slægtskabet mellem stilarterne nært. Det gælder især Jelling og Mammen. Desuden overlapper de tidsmæssigt hinanden. Se Else Roesdahl 1980 s. 208ff for en kortere, men klar og overskuelig gennemgang.
18. Else Roesdahl 1980 s. 213.
19. Ole Klindt-Jensen og David M. Wilson 1965 s. 41.
20. Se samme, planche XXIXg. Omfattende illustrationer til vikingekunsten findes i: James Graham-Campbell, The Viking World 1980. James Graham-Campbell and Dafydd Kidd, The Vikings 1980. Vikingerne i England, red. Else Roesdahl et al. 1981.
21. Thorkild Ramskou 1975 s. 157f.
22. Andreas Haarder 1979 s. 51.
23. Else Roesdahl siger (1980 s. 211) at det kan tænkes, at der har været malede runer på Sjellebrostenen. Hvis det skulle være tilfældet har der kun været plads på stenens øvrige, meget ujævne sider, og den evt. meddelelse må have været af sekundær art, når den blev givet i et så forgængeligt materiale. Runernes uforgængelighed har været af ikke uvæsentlig betydning for dem som har rejst stenene. Det fremgår direkte af f. eks. Randbøl-stenen: »Disse stave for Thorgun monne meget længe leve«.
24. Villy Sørensen 1962 s. 159.

Rosenholm-skabet og dets mestre Mikkel van Groningen og Laurids Andersen Riber

Af Merete Bergild og Jens Jensen

I vinterstuen på Rosenholm står et skab, der almindeligvis kaldes »Holger Rosenkrantz's« eller »lærde Holgers« skab. Skabet stod i 1860 i kælderen¹, men blev restaureret sammen med andet inventar i sidste halvdel af 1800-tallet² og flyttet op i vinterstuen.

Skabets forside består af udskæringer og felter med malerier. Øverst er der en gesims med tandsnit og æggestav over et malet frisefelt med springende harer, hjorte, ræv og hunde, samt en løbende jæger. Selve skabets forside er vandret opdelt i fire dele, den øverste lavere end de tre øvrige. Hvert felt har to, nærmest kvadratiske låger, der yderst flankeres af to smalle rektangulære felter. Lodret midt på skabet er et bredt bånd, hvori der er udskåret frugtbuskter, bestående af græskar, vindruer, æbler og rodfrugter, der hænger ned fra en muslingeskal. I det næstnederste felt hænger der istedet en tavle i en kartouche og under den et kranium med timeglas og kryb ovenpå. Det nederste felt er kun udsmykket med to muslingeskaller og en diamantbrosse. Omkring de malede felter er der udskaarne rundbuer med pilastre og tandsnitsbortter. I svik-

lerne er der frugtbuskter. De to øverste låger har dobbelte rundbuer.

I lågernes malede felter er der allegoriske fremstillinger, mens der i de flankerende felter er malede symbolske figurer. Regnet fra det øverste felt til venstre er disse: En hvidklædt mandsperson med kort hår og skæg. Med den venstre hånd peger han på et krucifix, der står ved hans fod, mens han med den anden hånd løfter en bog, hvori der står: »Herre du seer effter Troen. Jer. 5« (Jer. 5,3). I de øvrige felter er fremstillet de tre teologiske og de fire kardinale dyder. Under det første felt ses Caritas (Kærligheden), en kvinde med børn omkring sig. Over hende står »Kierlighed«. Derunder kommer Temperantia (Mådeholdet), en kvinde, der hæl-der vand i et vinbæger. Hendes indskrift taler dog om »Sparsommelighed«. Nederst er en fremstilling af Sapientia (Tålmodet), en kvinde med hovedlin og et kors. Indskriften lyder: »Taalmodighed«. Figuren skal sikkert symbolisere Fides (Troen), den ene af de tre teologiske dyder. Øverst til højre ses Spes (Håbet) som en kvinde med et anker og en fugl. I hendes indskriftstavle står: »Hebr. 6.

(Hebr. 6,19) Haabet Sielens Anckere Jesus wor haab om. t.« (1. Tim. 1,1). Derunder kommer en kvinde med sværd og vægt, Justitia (Retfærdigheden). Indskrift: »Retferdighed«. Dernæst Fortitudo (Styrken), en kvinde med hjelm på hovedet og en søjle i armene. Over hende står: »Styrcke«. Til sidst den fjerde af kardinaldyderne, Prudentia (Klogskaben), en kvinde med et spejl i den ene hånd og en slange, der snor sig ad hendes arm i den anden. Over hende står: »Snildhed«. Alle figurerne er malede i illusionistiske niches.

På den øverste skabslåge til venstre ses to små engle. Den ene holder en opslået bog i armene, mens den anden har en brændende fakkel i den ene hånd og et røgelseskar i den anden. Imellem dem på et lavt stenalter (?) står i en glorie »VERBUM DEI«. Derover et tændt lys i stage. På den anden låge øverst ses to småbørn, en dreng (kort hår) og en pige (hoftelangt hår). De holder en kugle imellem sig, hvorpå der står: »JAHVE« og »ΑΩ«.

I det første af de kvadratiske låger ses en fremstilling af en buttet dreng, der ligger i et landskab. Han har en pil i brystet og ved hans hånd snor en slange med et æble i munden sig. I baggrundens landskab foregår Syndefaldet. I lågen ved siden af ses en stående dreng (Kristus) med et skærf. I den ene hånd holder han et rigsæble, mens den anden er løftet til velsignelse. Han træder døden og synden (djævelen) i skikkelse af et skelet og en slange/drage under fode. I baggrunden ses Golgata og Kristi Opstandelse fra graven. Baggrundene på mange af billederne er temmelig utydelige, men kan identificeres ud fra forlæggene. Dernæst følger et billede af en pige (med langt hår), der ligger i et landskab. Hun holder et maleri af dommedag med himmel og helvede i hænderne. I baggrunden er der et flodlandskab. I lågen ved siden af er en fremstilling af en dreng, der ligger i et landskab støttende sin ene arm på et kranium. Foran ham på jorden står et timeglas. På den første af de nederste låger er der et billede af en dreng, der sidder i et landskab med Lovens Tavler med De ti

Bud ved siden af sig. I baggrunden ses en offerscene. På den sidste låge ses en dreng i et landskab. Han holder et billede forestillende Den barmhjertige Samaritan. I baggrunden modtager Moses Lovens Tavler på Sinai bjerg.

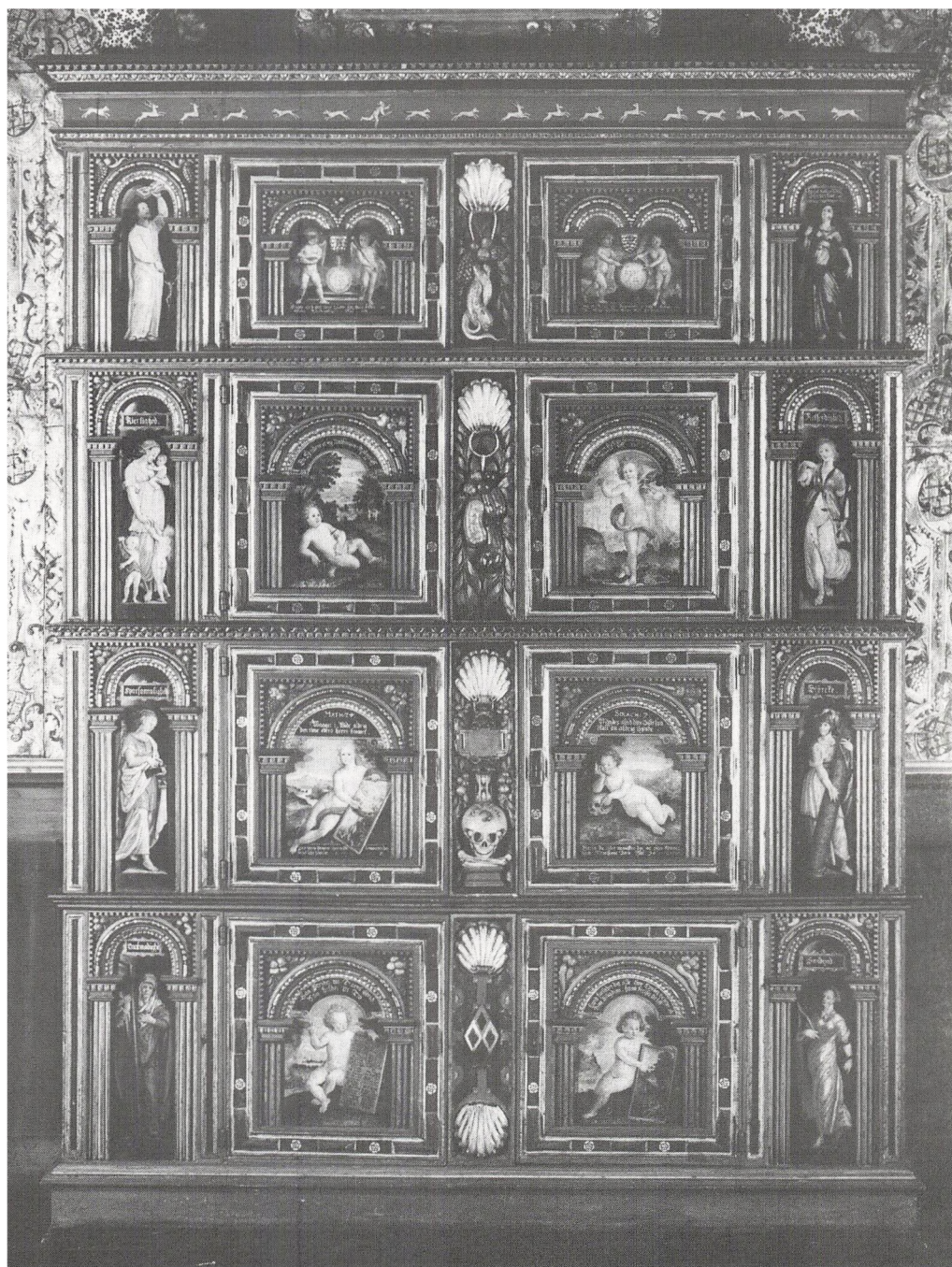
Træskærerarbejdet på skabet er stafferet med forholdsvis få farver: to grønne, én mørk og én lys, violet, ganske lidt rødt og forgyldning. Farveholdningen i de malede felter er præget af meget hvidt. Figurerne har en meget lys, næsten hvidlig karnation med røde kinder og mørke øjne. Deres hår er gyldent med et rødtligt skær. Landskaberne er alle holdt i lysegrønne farver med svagt blålig, ind imellem næsten hvidlige himle.

Dyderne står i mørkt skyggede niches, men er næsten alle iklædt dragter med lyse, manieristiske farver som f. eks. lyst rødt med hvidt højglans, grønt med rosa- eller gulligt højglans og lys gult med rosa skygger. De hvide dragter har blålige og rosa skygger³.

Billedhuggeren Mikkell van Groningen

I begyndelsen af dette århundrede blev Rosenholm-skabet tilskrevet Mikkell van Groningen, »et mindre og tarveligere skab væsentlig smykket med allegoriske malerier«⁴.

Billedhuggeren er kun kendt gennem et enkelt signeret værk, altertavlen i Kristrup kirke. Her står på et bræt på bagsiden, at tavlen blev begyndt d. 22. maj og færdiggjort d. 18. aug. Anno 1598 af »Michel van Groningen, nu boindes i Hornslet ved Rosenholm«. Det er blevet fremhævet, at navnet er en fordanskning af det hollandske »Groningen«, og at Mikkell muligvis var søn af stenhuggeren Gert van Groningen, der i 1570'erne udførte arbejder for kongen til Kronborg slot. Gert van Groningen skulle være bosat i Århus, men det er ikke lykkedes at finde dokumentarisk belæg for noget slægtsskab mellem de to, ej heller at Mikkell van Groningen havde opholdt sig i Århus.

Rosenholmskabet. Udført af Mikkel van Groningen og Laurids Andersen Riber 1607. H.245,5, br.188,7, d.42. (L. Larsen fot.).

Hans bopæl i Hornslet er kun belyst gennem den nævnte signatur.

Altertavlen i Kristrup kirke er i udformningen af ramme og figurer og i valg af dekorative detaljer et meget specielt og originalt værk, der er et glimrende udgangspunkt for en karakterisering af Mikkel van Groningens stil, og derved et godt udgangspunkt for at tilskrive ham andre værker.

Hans stil genfindes i en periode fra slutningen af 1580'erne til 1610. På dette tidspunkt er han sandsynligvis afgået ved døden. Den maler, han siden 1600 arbejdede sammen med, Laurids Andersen Riber, begyndte i 1610 at udføre altertavler og epitafier med andre billedhuggere. Herom senere.

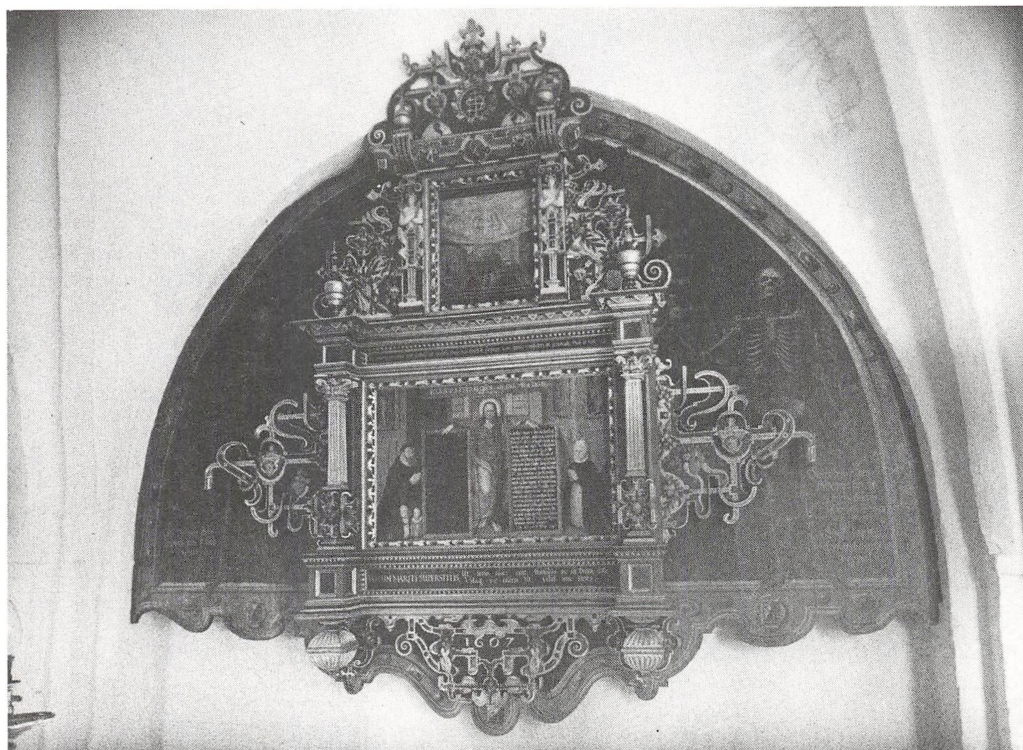
Prædikestolen i Århus domkirke med årstallet 1588 er det tidligste monument, der kan tillægges Mikkel van Groningen. I 1590 udførte han altertavlen i Gimsing kirke, Ringkøbing amt, og i 1594 prædikestolen i Thisted kirke. Omtrent samtidig skar han et epitafium for borgmester Anders Morsing (d. 1597) også i Thisted. Fra 1598 stammer den allerede omtalte signerede altertavle i Kristrup. Også fra 1590'erne er prædikestolen i Østbirk kirke, Århus amt. Omkring 1600 begyndte Mikkel van Groningen at arbejde for den jyske adel. Epitafiet over Jakob Seefeld til Visborggård i Visborg kirke, Ålborg amt er dateret med det udskårne årstal 1600. Af andre arbejder fra begyndelsen af 1600-tallet kan nævnes altertavlen i Tårup kirke, Viborg amt, altertavlen i Trige kirke, Århus amt, som dateres mellem 1600 og 1610, prædikestolen i Besser kirke, Samsø med det udskårne årstal 1602, og prædikestolen i Viby, Århus amt, dateret mellem 1602-1610. Desuden tilskrives han herskabsstolene i Holbæk kirke, Randers amt fra 1604.

I begyndelsen af 1600-tallet fik Mikkel van Groningen forbindelse med Rosenkrantzterne på Rosenholm. Sandsynligvis for Dorte Lange, Jørgen Rosenkrantz's enke udførte han det store skab på Skaføgård. Skaføgård var Dorte Langes enkesæde, hvortil hun flyttede efter mandens død i 1596. Rosen-

holm-skabet er derimod bestilt af den efterfølgende ejer af Rosenholm, Holger Rosenkrantz i 1607. Denne datering skal der senere blive gjort rede for. På samme tid udførte Mikkel van Groningen et epitafium for Holger Rosenkrantz's huspræst Jens Lauridsen Zeuthen, hvis hustru døde i 1606. Epitafiet hænger i Hornslet kirke, Randers amt og bærer det udskårne årstal 1607. Mens han arbejdede for Rosenkrantz, udførte han sandsynligvis også degnestolen til Hornslet kirke.

For Valdemar Parsberg til Jernit (d. 1607) udførte han et epitafium over ham og hans familie til Hammel kirke, Skanderborg amt med det skårne årstal 1610. På Kulturhistorisk Museum, Randers findes en skabsfyldning, der forestiller Judith og Holofernes. Fyldingen antages at stamme fra en forlængst nedreven renæssancebygning Kirkegade 13, Randers.

Mikkel van Groningens værker er alle udførte i en klar og behersket renæssancestil. Hans rulleværkskartoucher er dog meget livlige og snor sig ind og ud mellem og igennem hinanden, ligesom de ruller kraftigt op i spidserne. For at tydeliggøre de forskellige lag dekorerer han dem med prikker og skraveringer. Desuden fylder han kartoucherne ud med frugtbunder, vingede englehoveder og rosetter. Han holder sig fortrinsvis til relieffer, pilastre og hermer. Hans hermeffigurer er meget specielle. Ofte er de af forskelligt køn, fremstillet nøgne og med korslagte arme. Mændene er tit udstyret med knebelsbarter, mens kvinderne har kunstfærdigt udformet hår eller hårnet, som det er tilfældet i Kristrup kirke. Personerne har udskårne pupiller og nærmest grimasserende ansigtsudtryk. Deres fingre er ekstremt lange og tynde. Den samme udformning findes i hans frugtbunder, hvor især rodfrugterne snor og bevæger sig, som var de levende. Overalt er der dekorative lister, og tomme flader er fyldt ud enten med relieffer, eller som det f. eks. er tilfældet på Kristrup-tavlen og Skaføgård-skabet med indskrifter, udført så fint og småt, at man skal tæt på for at læse dem. De steder, hvor det har været muligt at

Epitafium over Jens Lauridsen Zeuthen, huspræst på Rosenholm og dennes familie 1607. Hornslet kirke, Randers Amt. (G.N. Kristiansen fot.).

påvise hvilke forlæg, der har ligget til grund for Mikkel van Groningens figurer, ses det tydeligt, at han i sin hang til sirlige, småt skårne detaljer, har omformet forlæggene efter sin personlige stil.

De fire dydefigurer, der bærer gesimsen på Valdemar Parsbergs epitafium i Hammel kirke fra 1610, er udførte efter stik af Jacob Matham efter Hendrik Goltzius⁵. Disse dyder har alle store, voluminøse gevandter, der er udformede som var de af et tykt stof. Mikkel van Groningens figurer er derimod blevet helt flade med fødder, der glider ned over fodstøtten. Deres gevandter er ligeledes flade og ligger tæt til kroppen med mange folder som var stoffet meget tyndt. Forlæggenes folder er medtaget, men dertil har Groningen tilføjet ekstra folder.

Laurids Andersen Riber

Laurids Andersen Ribers navn kendes fra flere af ham signerede værker, nemlig Hans Jessen Søhanes epitafium i Ribe domkirke, 1608, Valdemar Parsbergs epitafium i Hammel kirke, 1610, altertavlen i Torrild kirke, 1610 og altertavlen i Hundslund kirke fra 1613. Signaturen kan have forskellige former som »Lauritz Andresen Riber« og »Laurentius Andre Rip«. Laurids Andersen er dokumenteret boende i Ribe i oktober 1591⁶, hvor han arbejdede for biskop Peder Hegelund (1542-1614). I 1593 var han i Tønder og i 1594 i Kolding. Her blev han den 3. nov. viet til Marine Jørgensdatter. Herefter kendes han først i 1608, da han vendte tilbage til Ribe. Den 24. marts omtales det, at han

Holger Rosenkrantz (1574-1642). Oval på kobber (21×16), 1607. Han er iført rød kjol med små grønne sløjfer med gulddupper om livet. (Frederiksborgmuseet fot.)

drog af til Århus. De omtalte arbejder i Ribe er eller var epitafier. Laurids Andersen er første gang optegnet som betalende skat i Ribe i 1592⁷ i Sct. Hans Fjerding, nærmere betegnet i Stenbogade bag domkirken — byens fine strøg. Året før stod på samme plads optegnet: Anders Mallerys Børn, hvorfor det er nærliggende at antage, at »Laurids Maller« er søn af »Anders Maller«. Af den betalte skat 0 og 4 skilling ses det, at Laurids Maller har hørt til i den nederste ende af de ca. 80% fattige i Ribe. På grund af det ringe udkomme, må det formodes, at han har søgt andre græsgange, og i 1597 er han da også opført i Ribe for sidste gang, hvor han betaler engleje 1 mark.

Samme år betaler »Las maler« og i 1598 »Lauriz maler« byskat i Randers⁸, nemlig 1½ mark. Han er her opført under »Skøtternes skat«, hvilket vil sige, at han ikke har taget borgerskab i byen. Sandsynligvis er han blevet hidkaldt af Mikkell van Groningen, og

det er nærliggende at antage, at Laurids maler har malt det oprindelige maleri til Kristrup altertavles storfelt i 1598.

År 1600 den 29. maj gjorde »Lauritz Andersen Maler« sin borgered i Århus⁹. Peder Nielsen Rådmand og Hans Guldsmed lovede for ham. I 1612 og til sin død 1637 boede han i gaden »Bag Closteret« ved Vestergade, Immervad og Guldsmedgade. Skattemæssigt er han stadig at finde blandt de ca. 80% fattige, dog ikke blandt de fattigste, der betalte 0 og 4 skilling, men gennemsnitlig 1 mark og 8 skilling. Dog betalte han i 1619 2 mark i skat til trods for, at han i forskud var sat til 8 skilling, hvilket bragte ham op blandt de ca. 10% rigeste¹⁰. Måske har han dette år haft særlig godt arbejde på f. eks. et nyopført gods? Laurids Andersen Ribers døde som før nævnt i 1637 før 7. december, idet Maren salig Lauritz Mallers da var i retten i Århus for at søge erstatning, idet hun den 5. november på vej til kirke var blevet redet ned og hendes klæder var blevet ødelagte¹¹.

Laurids Andersen Ribers arbejder

Ud fra de signerede værker kan en række arbejder tilskrives Laurids Andersen Ribers. I 1596 har man malt malerierne til Ølgod kirkes altertavle¹². Fra o. 1597 stammer to medaljoner med portrætter af præsten Laurids Ægidiussen (d. 1597) og hustru Sophie Iver Stubsdatter (d. 1591) (tidl. i Ribe Sct. Katrine kirke, nu i Ribe katedralskole). I samme forbindelse kan nævnes portrætmedaljoner i Ribe domkirke over ærkedegns Ægidius Lauridsen (d. 1627) og en af hans sønner¹³. Som før nævnt var Laurids Maller i 1594 i Kolding og ved denne lejlighed kan han have malt billedet til brug for Jens Christensens (d. 1613) epitafium, skåret 1599 i Kolding Sct. Nikolaj kirke efter forlæg af hollænderen Hendrik Goltzius. Motivet knytter sig i tema til motivkredsen på Rosenholm-skabet. Fra samme tid stammer epitafiet over kgl. maj. kornskriver Tyge Nielsen og dennes hustru Maren Pedersdatter, der døde 7. november 1594, Kolding Sct. Nikolaj. Laurids Mallers øvrige værker grupperer

Epitafium over Jens Christensen, Vamdrup, detaille. Olie på lærred (91×75), 1594? Quis Evadet? D.v.s. hvem undslipper? underforstået døden. Kolding, Sct. Nikolaj. (Nat. Mus. fot.)

sig naturligt efter de snedkere og billedsnidere han har samarbejdet med. Sammen med Mikkel van Groningen kan han tilskrives Jacob Seefelds epitafium i Visborg kirke o. 1600 (Forklarelsen på bjerget), huspræsten på Rosenholm Jens Lauridsen Zeuthens epitafium i Hornslet kirke 1607 og det tidl. omtalte signerede epitafium i Hammel kirke over Valdemar Parsberg 1610 (Lazarus opvækkelse efter forlæg af Jan Muller efter Abraham Bloemart) og så selvfølgelig Rosenholm-skabet. I forbindelse med Hornsletepitafiet fra 1607 kan nævnes fra samme år en miniature visende Holger Rosenkrantz. I sin højre hånd holder han en rød blomst — en nellike og på bordpladen står skrevet MEMENTO MORI¹⁴. Ved at lade sig skildre på denne måde fulgte Holger Rosenkrantz en europæisk tradition visende menneskets dødelighed »kom i hu du skal dø« — Memento Mori og frelsen ved Kristi lidelse og offerdød symboliseret ved nelliken¹⁵.

Herefter søgte Laurids Maller samarbejde til anden side, og bl. a. derfor må det anta-

ges, at Mikkel van Groningen dette år er afgået ved døden eller på anden måde sat ud af spillet, da der ikke ses værker af ham efter den tid. På Torrild kirkes altertavle forekommer også snedkerens navn, nemlig Oluf Olufsen. Sammen med ham har Laurids Maller også stået for altertavlen i Hvilsted kirke, dat. o. 1610-20 og epitafiet sammesteds over Mickel Pedersen til Kanne, ridefoged (d. 1616?) og hustru fra o. 1610-16 med personerne knælende foran en religiøs allegori¹⁶. Fra samme tid er også epitafiet i Vor Frue kirke, Århus over rådmand Peder Christensen (d. 1610) og Søren Jensen Frost (d. 1642) begge slotsskrivere på Skanderborg og hustru Mette Lauridsdatter (d. 1642)¹⁷. En anden snedker, Laurids Andersen arbejdede sammen med, var Mikkel snedker i Vrold, hvis navn også findes på den før omtalte altertavle i Hundslund kirke, Århus amt¹⁸.

At Mikkel van Groningen blev ineffektiv i 1610 kan også ses af, at »Laurs Maler« lovede for Christen Jensen Stienhuger, borgersøn, da denne tog borgerskab i Århus 19. april 1610¹⁹. I Vor Frue kirke, Århus, findes en gravsten fra o. 1610 over rådmand Peder Christensen (Friis) og Mette Lauritsdatter²⁰. Denne sten udmærker sig ved at være anderledes end de hidtidige og ved sine fine, detaillerede figurer og udskæringer, hvorfor der må søges en ny tilkommen billedsnider, som kan være Christen Jensen. Endvidere peger stenen hen på andre værker — værker, som også Laurids Maler kan tilskrives, nemlig fra 1614 epitafiet over Bendt Hansen (d. 1622) i Randers, Sct. Mortens kirke. Her ses familien afbildet foran den korsfæstede Kristus. I baggrunden ses til venstre Getsemane og til højre Kristi Gravlæggelse. Fra omkring samme tid er epitafiet i Århus domkirke over kæmner Peder Saxe (d. 1621). Her er personerne afbildet foran Lazarus' Opvækkelse og øverst Kristi Opstandelse²¹. Iøvrigt må det antages, at Laurids Maler også har stafferet såvel de epitafier som altertavler, hvortil han har leveret malerierne, og det er velsagtens også ham, man først henvendte sig til, når et epitafium med portrætter skulle laves. Herefter henvendte man sig så til snedker-

en/billedsnideren eller maleren skaffede denne til veje. Christen Jensen døde iflg. skattelisterne o. 1633.

Herefter vendte Laurids Maler sig til en billedsnider, han tidligere havde arbejdet sammen med, nemlig Niels Jensen fra Ålborg, som har skåret døbefonten i Hvorup kirke, Ålborg amt fra ca. 1636²². Omkring 1615 var de fælles om epitafiet i Horsens Klosterkirke over borgmester Hans Olufsen Riber. Familien ses på baggrund af en allegori over mennesket mellem Lov og Nåde. I 1631 gjaldt samarbejdet et epitafium i Budolfi kirke, Ålborg over biskop Christian Hansen Riber (d. 1642). Her ses igen Lazarus' Opvækkelse, og til Århus domkirke fremstillede de epitafiet over Jørgen Heitwinkel (d. 1636), dateret til o. 1630-36. Epitafiemaleriet viser Dommedag efter forlæg af Joan Sadeler efter Christopher Schwartz. På epitafiets nedhæng ses et portræt af Jørgen Heitwinkel, som i sin udførelse minder om portrættet af Holger Rosenkrantz fra 1607. Niels Jensen døde 1645²³.

Ind imellem disse arbejder har Laurids Andersen sikkert haft andet at lave. Sandsynligvis har han siden 1607 flere gange været på Rosenholm, ligesom han var der o. 1630, hvor han fik penge til gode: »Lauridtz maller i Århus for huiss hannem restet for de 5 støcher hannd malet til mitt kammer 82 Rdl.«²⁴. Samtidig med at han malte de 5 billeder til Sophie Brahes kammer, kan han også have stafferet den kamin, Henrik Henriksen, stenhugger i Randers fik betaling for i 1629 — også til kammeret²⁵. I den forbindelse er det værd at overveje, om Laurids Maler også stafferede andre af de værker, Henrik Henriksen fremstillede i 1620'erne og 1630'erne f. eks. Jørgen Skeels epitafium fra 1633 i Århus domkirke?

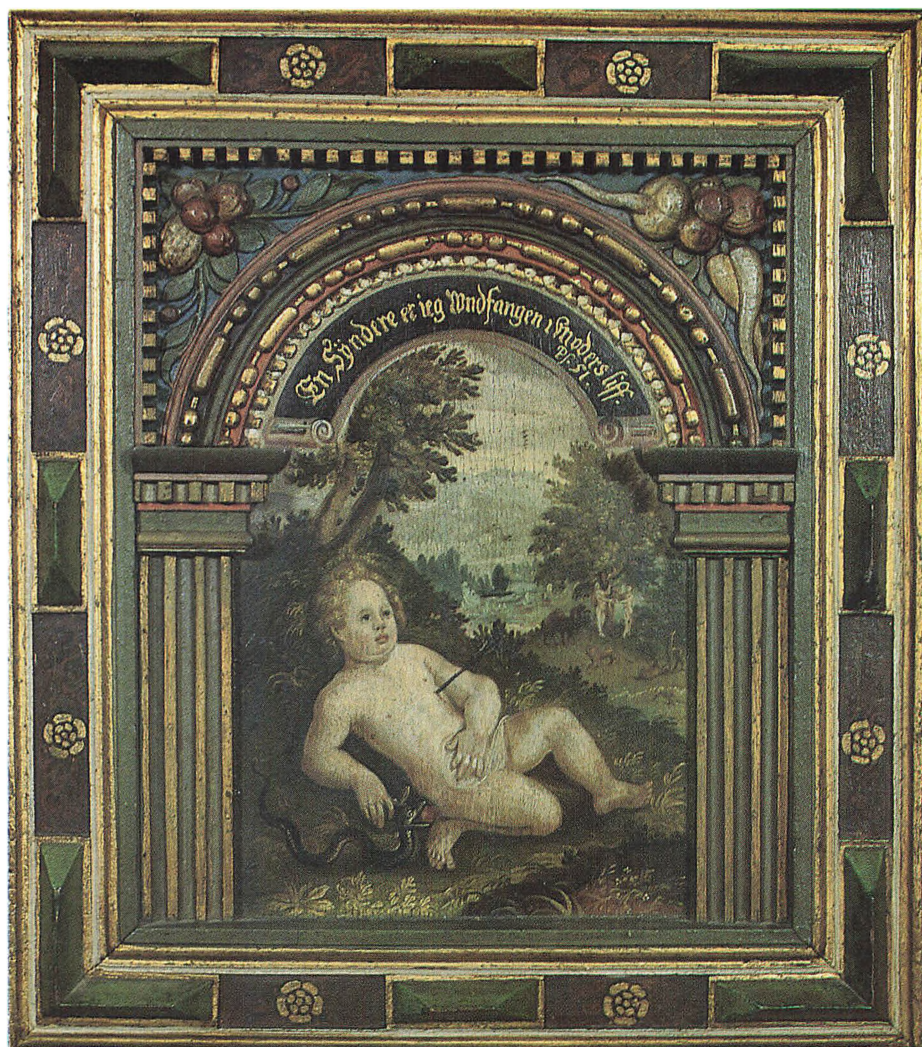
Karakteristik af Laurids Andersen Riber

Laurids Andersen Ribers stil kan lettest karakteriseres ud fra hans figurtegnings og hans farvevalg. Hans religiøse scener er alle malede efter forlæg. Oftest nogle få bestemte,

som det tidligere er nævnt. De er alle udprægede manieristiske, og Laurids Andersen gengiver dem omhyggeligt. Dog indtræffer der tit misforståelser på grund af de kraftige bevægelser og forkortninger, der er typiske for denne stil. Han forstår dog at omkomponere et forlæg, at udelade eller indsætte figurer, hvor formatet kræver det. Som f. eks. på Jørgen Heitwinkels epitafium i Århus domkirke. Her er dommedagsbilledet fra at være en oval i bredden blevet til en oval i højden. Hvor figurerne i forlæggene er kraftige med store muskler, omformer Laurids Andersen disse til slanke, tynde personer. Hans Kristus-figurer, der er spinkle og slanke med mørkt hår, der ligger glat indtil hovedet, er typiske for ham. Udformningen af ører ligger lidt svært for ham. Tit bliver de til kantede, snegleagtige konstruktioner, der er placeret lidt akavet på siden af hovedet. Hans hænder er derimod fint tegnede. Han bruger beskygning til at modellere dem, således at håndryggene bliver flade og fingerspidserne svipper op.

Hans figurer har alle klar omridstegning, mens baggrundenes landskaber og bygninger er modellerede med farver. Forgrundens blomster og græs er meget omhyggeligt og detaljeret malet, så de enkelte planter fremtræder klart og tydeligt.

Portrætfugerne af Laurids Andersens samtidige er, hvis de er fremstillede i forbindelse med en religiøs scene, altid placeret i forgrunden på en flisebelagt plads, der er afskærmet fra omgivelserne med en mur. På denne lille gårdsplads knæler personerne klart opdelt i mands- og kvindeside. De har alle hænderne samlede til bøn foran sig med fingerspidserne mod hinanden og alle med tydelige opsvippende tommelfingre, som også ses på de religiøse figurer. Et meget karakteristisk træk ved Laurids Andersens portrætter er personernes øjne. De er meget mørke, nærmest sorte med klart markerede glanslys, og de er altid rettet direkte mod beskueren. Ellers må hans personer karakteriseres som tydeligt individuelle både hvad angår fysiognomi og hårets og skæggets udformning og farve.

»En Syndere er ieg Wndfangen i Moders Liff Ps. 51,7«. Skabsfylding. Udført af Mikkel van Groningen og Laurids Andersen Riber. Motivet med putto ramt af pil, slange med æble i gabet og i baggrunden syndefaldet efter forlæg af Crispijn de Passe. (Kirsten Nijkamp fot.).

Under karakteristikken af Rosenholmskabet blev nogle af Laurids Andersens farver nævnt og betegnet som typiske manieristiske. Han benytter sig af en tynd kridtgrund, hvad der ofte giver en meget lys, næsten gennemskinnelig tone. Sammenstillingen af farver som gult og rosa, gult og olivengrøn, helt lyse farver, der ofte bliver helt hvide, som lys grå og rosa er karakteristisk for ham, ligesom brugen af glanslys og skygger i divergerende farver, som f. eks. rosa til brunt, gult til lyserødt og olivengrøn, lys grå til gult eller hvidt til rosa. Disse farver giver en spændende farvekonstellation sammen med de altid sortklædte samtidige personer.

Rosenholm-skabets betydningsindhold

Otto Norn mener, at skabets »allegoriske malerier fremstiller mennesket ø. tv. mellem synd og nåde oplyst ved guds ordet og Kristus (øverste skabslåger) og flankeret af de tre teologiske og de fire kardinaldyder« og »demonstrerer Rosenkrantz ortodoks-teologiske grundsyn«.

Til brug for de allegoriske malerier på skabet har Laurids Andersen benyttet sig af en serie kobberstik fremstillet af den nederlandske kobberstikker Crispijn de Passe den ældre i 1594. Crispijn de Passe levede fra 1564 til 1637, da han døde i Utrecht. Serien er ifølge indskrift dediceret til Hubertus Camoccius²⁶. En gennemgang af malerierne og deres tekster sammenholdt med forlæggene viser forskellige divergenser.

Billedet i øverste række t.v. viser Guds Ord til oplysning ved lys, fakkelt og bog, yderligere understreget af tekstens »lygte« og »rådgiver«. Dødselementet fra forlæggets tekst »blomstret falder af« er udeladt, og udsagnet er hermed blevet mere positivt. Billedet til højre herfor viser »Verden« med Guds navne-Jahve, der erstatter »Skaberen« på forlægget og -Alfa og Omega. Teksten understreger henvisningen til Gud.

I næste række viser billedet tv. sammenholdt med teksten Syndefaldet, der foregår

i baggrunden — slangen med æblet (Satan) ved siden af det døende barn, at døden/synden — det pileskudte barn — er kommet ind i Verden. Dette billede modsvares af det næste, »Frelseren« — Kristus, der på baggrund af sin offerdød og opstandelse træder døden og slangen/dragen under fode.

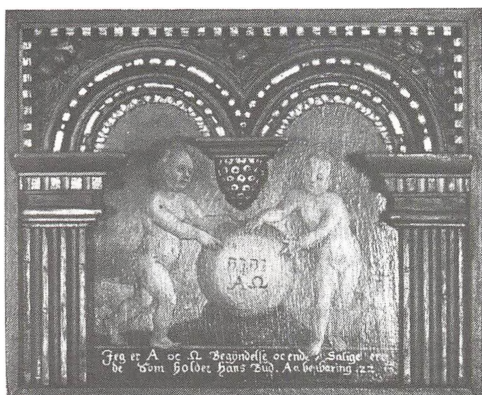
Den tredje rækkes malerier skal ses under ét forbundet ved det udskårne kranium med timeglas. Underskriften på maleriet til højre, fra Psal. 90, omhandles i ligprædikenen over Holger Rosenkrantz' fader Jørgen Rosenkrantz (f. 1523) ved dennes begravelse i Hornslet kirke 20. maj 1596²⁷. Grunden til anvendelsen af denne salme i ligprædikenen forklares af, at Jørgen Rosenkrantz holdt meget af samme salme og næsten et halvt år før Gud kaldte ham, plejede daglig til midt-dags- og aftenmåltidet efter takkebønnen at læse to vers deraf med Luthers forklaring for sig og sine. For han forstod, at indholdet i samme bøn viser essensen af menneskets liv og den rette døds-kunst, hvor til han dermed des bedre ville ruste sig, fordi han var blevet meget skrøbelig og mærkede døden nærme sig. I ligprædikenen hedder det om skriftstedet fra Ps. 90,3: Kommer igen i menneskenes børn, det betyder: Lige som menneskene dør daglig og farer her fra, så lader Du andre fødes, og siger kommer igen i menneskenes børn. Hvilket vil sige, at både vort liv og vor død står i Guds hånd. Ud fra salmen betragtes menneskets liv bl.a. som en boble på vandet, røg, damp og andre forgængeligheds-symboler, og istedet for, at mennesket hovmoder sig, burde det hellere, i mens det lever, gøre sig bekendt med døden og berede sig der til, som Kristus rådede i sine lignelser, når han talte om døden eller Dommedag og til sidst sagde: »Waager thi i vide icke naar eders Herre skal komme, eller naar det er tids«, som der også står over maleriet til venstre, hvor pigen netop viser billedet af Dommedag. Herefter, siges det i ligprædikenen, er det godt at følge viis mands råd som siger: »Huad du gjør, da betenck enden, saa gjør du aldrig ilde«, med henvisning til Syrach 7 ligesom overskriften til maleriet til

VERBUM DEI (Guds Ord). Gudtz Ord skal være Lycten for Wore Fæder, oc Wore Raadgiffuere Psal.118. Efter Psal. 119,105. Ændringer: Engel til højre har kort drengefrisur.

WERBUM DEI. Høet bliver tørt, blomstret falder af, vor Guds ord består evindeligen. Isaia 40.

Jabve Alfa Omega. Jeg er A oc Ω Begyndelse oc ende, Salige ere de som holder hans Bud. Aabenbaring 22.13 (Åb.22,13,14). Ændringer: Barnet til højre har udpræget langt pigebår.

Samme.

En Syndere er ieg Wndfangen i Moders Liff. Ps 51 (Ps. 51,7).

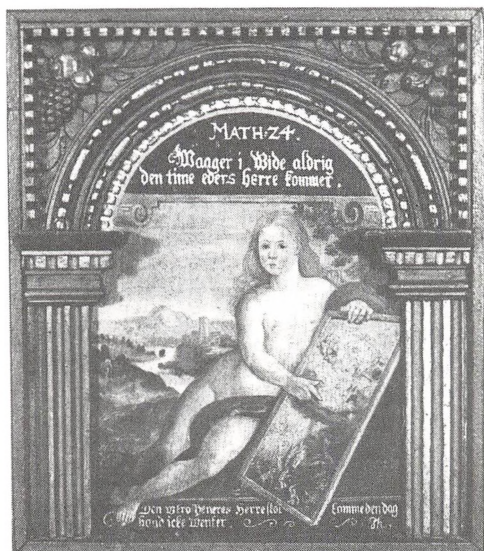
See, jeg er fød i Misgjerning, og min Moder haver undfanget mig i Synd. Ps. 50 (50,7; dansk Ps. 51,7).

Jeg beder en frelsere sørend ieg bleff Wndfangen i Moders Liff. Luc. F (Luk. 2,21).

Gud har sendt sin Søn, den enbårne, til Verden, for at vi skulle leve ved ham. 1Joh. 4,9.

MATH. 24. Waager i Wide aldrig den time eders herre kommer (Math. 24, 42). Den wtro Tieners Herre skal komme den dag hand iche wenter (Math. 24, 48, 50). Ændringer: Barnet er blevet til en større pige med langt hår.

Men Herrens Dag skal komme som en tyv om Natten på hvilken himlene skulle forgå etc. 2. Pet. 3 (2. Pet. 3, 10). Kom den yderste dag ihu.

SIRACH: 7. Mindes altid dine Siste saa skall du aldrig Synde. (Sir. 7, 37). Herre du lader mennesken døe, og siger kommer igien Menniskens Børn. Ps. 90 (Ps. 90, 3). Ændringer: Spejlvendt.

MATH. 24. Våger derfor thi I vide ikke, i hvilken Time Eders Herre kommer. Kom ihu du skal dø.

*Saa Strider wi Troens Strid Saa holder Vi Tro.
(Efter 2.Tim.4,7).*

Forbandet huer den, som ikke bliver ved i alle de ting, som er skrevne i Lovens Bog. Galat.3. (Gal.3,10).

Hand forlader dig alle dine Synder oc leger alle dine Siugdom, hand frelser dit lifff. (Psal.103,3,4)

(Skabsfyldingerne fotograferet af Kirsten Nijkamp).

Du skal elske Herren din Gud af dit ganske hjerte etc. og din næste som dig selv. Luc.10. (Luk.10,27).

Samtlige påviste forlæg af Crispijn de Passe findes på Rijksmuseum-Stichting Amsterdam.

højre, hvor barnet betragter og peger på hovedskallen (døden) på jorden, hvor også timeglasset fra forlæggets underskrift er placeret. Med det samme formål for øje er det udskårne kranium med timeglas sikkert placeret mellem de to ovenfor behandlede malerier, hvilket også kan forklares af, at forlægget til maleriet til højre er spejlvendt, således at barnet faktisk peger på to hovedskaller — kraniet i »barnets«-billedets verden og det tredimensionelle, mere sanselige i Holger Rosenkrantz' verden, og selv følge heraf bliver mere personligt opfordrende: »kom i hu du skal dø« — Memento Mori, hvilket erindres fra portrættet af Holger Rosenkrantz.

Nederste maleri t.v. viser et barn med lovens tavler og muligvis Aarons første offer i baggrunden — i al fald et røgoffer. Teksten er blevet forandret til det »venligere«. Troen holdes d.v.s. Guds Lov holdes og Troen strides og holdes ved gudstjenestens svarende til offerhandlingen i baggrunden. Guds Lov går igen i maleriet til højre, hvor Moses i baggrunden modtager Lovens Tavler, og teksten er vel et resultat både af at følge forlæggets tekst og det foregående maleris tekst. At læge sygdom og frelse liv vises ved billedet af Den barmhjertige Samaritan. Fuldbyrnelsen forklares også i føromtalteligprædikenen, idet da Jørgen Rosenkrantz opgav ånden, da havde han stridt en god strid og beholdt troen og en god samvittighed, og nu vandrer han for Herren i de levendes land.

De allegoriske felter er indrammet af otte felter. Øverst t.v. ses »mennesket«, der holder Det gl. Testamente op mod Gud. Citatet fra Jer. 5,3 taler om de gudløse, de der ikke lever efter Guds Ord og derfor er fortabte. Samtidig peger »mennesket« på Frelseren. Altså mennesket mellem Loven og Nåden. Frelseren — Jesus er »håbet« jvfr. dyden i modsvarende felt overfor. Han er alle dyders fuldkomne spejl²⁸ jvfr. dyderne i de resterende seks felter — dyder der af mennesket skal efterleves.

Øverst på skabet er jagtfrisen. Der forekommer i perioden en del stik, der viser børn og dødssymboler såsom hovedskaller, time-

glas, sæbebobler o. l. jvfr. epitafiet i Kolding²⁹. Et sådant stik af Jacob Matham efter Tizian³⁰ viser et barn spillende på tamberurin siddende overskrævs på et timeglas. En pil er trængt ind i timeglassets ramme, og en slange snor sig op ad timeglasset. På jorden ligger en blomsterkrans. Scenen foregår udendørs i et have/park-miljø. I baggrunden ses som på skabets frise en hare, der forfølges af en hund. En latinsk indskrift siger flg.: »Ligesom blomsten hastigt visner selv i haver, der vandes, således flygter de dødeliges tid i hurtigt løb«. Her ses en henvisning både til barn og hare. På samme måde må jagtfrisen forstås som symbol på den hastige død.

Sammenfattende giver skabets dekoration udtryk for døden og fortabelsen stillet overfor vejen til Gud. Ved at holde sig døden/fortabelsen for øje og vende sig til Gud er mennesket på rette vej til frelsen.

Det kan synes underligt at have et møbel med et sådant religiøst, opbyggeligt indhold stående i sin stue. Der findes imidlertid flere eksempler på at samtiden bifaldt sådan religiøs opbyggelse ikke blot i kirken, men også i hjemmet. Jørgen Rosenkrantz' oplæsning har været nævnt, og også hos hans enke Dorthe Lange (1541-1613) findes eksempler på det samme. Hun havde ladet skrive på fodpanelet af sin seng nogle udvalgte, skønne sentenser og sprog af Gud Ord både fra Det gamle og nye Testamente. Disse sprog holdt hun meget af og talte ofte om dem, da hun i dem fandt stor trøst³¹. Også Skaføgårdskabet kan nævnes i denne forbindelse med dets religiøse indhold.

Datering af skabet

At »Kom i hu du skal dø« ikke var noget fjernt for familien på Rosenholm skulle fremgå af det foregående, men også direkte greb døden ind. Som før nævnt døde huspræsten Zeuthens hustru i 1606, og to af Holger Rosenkrantz' børn døde omtrent samtidig hermed: Otte f. 2.2. 1603, døde 15.2. 1606, Jørgen f. 1.7. 1601, døde 6.6. 1605. Herefter havde Holger Rosenkrantz tre børn i live,

nemlig Mette f. 27.12. 1600, Gunde f. 2.12. 1604 og Ide f. 22.3. 1606. Kort tid herefter fødtes Jørgen II.

P.g.a. de før omtalte ændringer fra forlæg til maleri, hvor det bemærkedes, at en engel havde drengefrisur og to børn havde langt pighår, er det nærliggende at tro, at der er tale om børnene Mette — den store pige, Gunde — den lille engel og Ide — den lille pige. Der er faktisk et tidsmæssigt spillerum fra 22.3. 1606, hvor Ide fødtes og til 11.7. 1607, hvor Jørgen II fødtes. Indenfor dette tidsrum må skabet være blevet til.

Det var også i 1607, at portrættet af Holger Rosenkrantz blev udført, ligesom Zeuthens

epitafium bærer samme årstal, hvilket vil sige, at Mikkel van Groningen og Laurids Andersen Ribber begge var til stede i 1607, hvorfor skabet sikkert også er blevet færdigt i dette år, sandsynligvis som det første.

Rosenholm-skabet, der blev fremstillet for Holger Rosenkrantz sikkert i 1607 før 11.7. i Mikkel van Groningen og Laurids Andersen Ribers smukke udformning, afspejler ved sin sjældne kombination af træskæreri og maleri på et skab fra renæssancen alt levendes vilkår-døden. Med den erkendelse MEMENTO MORI — »kom ihu du skal dø« vises vejen til Kristus — til Livet.

NOTER:

Generelt henvises til værket »Danmarks Kirker« og til J. Oskar Andersen: Holger Rosenkrantz den Lærde, 1896. De benyttede arkivalier findes på Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg.

1. Palle Rosenkrantz: Rosenholm og Rosenkrantzzerne, 1924, s. 163.
2. Under den store restaurering i 1860-erne og fremefter blev inventar på såvel slot som i kirker restaureret af snedker August Helmund og maler K. Mortensen. Rosenholm godsarkiv, Godsregnskaber — 1878.
3. Skabet ejes af Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, inv. B 4188.
4. Chr. A. Jensen: Danmarks Snedkere og Billedsnidere i Tiden 1536-1660, 1911, s. 70. Oplysningerne om Mikkel van Groningen stammer alle fra dette værk og fra samme forfatters artikel om billedhuggeren i Weilbachs Kunstnerleksikon.
5. Stikkene stammer fra serien »The Virtues and the seven Deadly Sins« i The Illustrated Barch, IV, ed. Walter L. Strauss, N. Y. 1980.
6. Otto Norn: Ripensiske Patriciere. Epitafieportrætter fra renaissancetiden i Festskrift til Astrid Friis, 1963, s. 172-184, og Ord og billede i Festskrift til Chr. Westergaard-Nielsen, 1974, s. 195-208.
7. Ribe rådstuearkiv, Skattebog 1570-1600.
8. Randers rådstuearkiv, Borgerskat og jordskyldsbog 1597 og 1598. Da foregående og efterfølgende mangler i rækken har disse ikke kunnet efterses.
9. Århus rådstuearkiv, Borgerskabsprotokol 1470-1673.
10. Århus rådstuearkiv, Regnskaber over forsk. kgl. skatter 1612-1743 m. lakuner.
11. Århus byfoged, Tingbog 1637.
12. Nu på Ølgod Museum, inv. M. Ø. 5029-5031. Museet takkes herved for tilsendt materiale.
13. Danmarks Kirker, Ribe Amt, hft. 9-10, s. 78 og hft. 7-8, s. 559.
14. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, inv. A 813.
15. Ingvar Bergström: Den symboliska nejlikan, Malmö 1958.
16. Motivet gengives spejlvendt i (Jacobus de Zetra) Philosophia Practica, Frankfurt 1624.
17. Af andre værker af Oluf Olufsen kan nævnes prædikestolene i Hundslund kirke, Århus amt, 1600, Torild kirke, Århus Amt, 1616, Hørning, Skanderborg amt, beg. af 1600tallet, og altertavlen i Vedset, Århus amt, ca. 1635.
18. Samme snedker stod også for altertavlen i Alrø kirke, Århus amt, 1619. Her betegner han sig som boende i Skanderup.
19. Som note 9.
20. Danmarks Kirker, Århus Amt, hft. 14, s. 1231, ill. 177.
21. Christen Jensen kan yderligere tilskrives altertavlen i Tranebjerg kirke, Samsø, 1615 og prædikestolen i Onsbjerg kirke, Samsø, ca. 1615. Endvidere epitafiet i Århus, Vor Frue, o. 1616 over borgmester Niels Pedersen og familie.
22. Chr. P. Christen: Hvorup kirke i Fra Himmerland og Kjær Herred, 1923, s. 335 f.

23. Niels Jensen kan tilskrives epitafiet over borgmester Niels Iversen Skriver (d. 1617) fra 1618, epitafiet over præst Thøger Pedersen, 1626, epitafiet over Niels Nielsen (d. 1627) alle i Budolfi kirke i Ålborg. I Thisted kirke er han mester for korgitteret fra 1631, epitafiet over sognepræst Sveder Povlsen Kitting fra 1632 og epitafiet over rådmænd Peder Nielsen Griis, 1633. Endvidere Clausholmskabet fra 1636 gengivet i Tove Clemmensen: Møbler på Clausholm, Langesø og Holstenhuus, 1946, s. 11.
24. Sophie Brahes Regnskabsbog 1627-40, 1955, s. 52 b.
25. M. Bergild og J. Jensen: Henrik Henriksen. Stenhugger og billedsnider i Randers i 1600-tallet, Historisk Aarvog Fra Randers Amt 1986, s. 21-36. Det oplyses, at han sandsynligvis boede i Brødregade. Han boede imidlertid i Houmeden jvf. Rigsarkivet, Rtk. 311.71, Kommissionsakter vedr. taksation til matriklen af købstæder i Viborg, Århus og Ribe stifter 1661-62, Randers nr. 91.
26. F. W. H. Hollstein: Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts 1450-1700, Amsterdam 1949-, XV, s. 211f. Ved henvendelse til forskningsbiblioteker i udlandet har det ikke været muligt at få bekræftet om serien indgår som illustration i en bog. Imidlertid må det konstateres, at serien ikke eksisterer i ret mange samlinger og nok må anses for sjælden. Den kgl. Kobberstiksamling ejer tre af seriens otte stik.
27. Jens Gødisson: Ligprædiken over Jørgen Rosenkrantz d. 20. maj 1596, 1597.
28. J. Arndt: Samtlige Bøger om den sande Kristendom, tillige med hans Paradis Urtegaard (1605-10), Bergen 1868, s. 203.
29. Horst W. Janson: The putto with the death's head i The Art Bulletin, XIX, 1937, s. 423-449.
30. Barch op. cit. s. 194.
31. Jens Gødisson: Ligprædiken over Dorthe Lange, salig Jørgen Rosenkrantz til Rosenholm d. 23. marts 1613, 1618.

Udskiftningen i Udbyover

Forudsætninger og konsekvenser

Af Heino Wessel Hansen

Når man beskæftiger sig med lokalhistorie, hænder det, at den forklaring, man først giver på en hændelse, ved et nærmere studie ikke holder. Sådan gik det mig, da jeg ville skildre Havndals ældste historie¹. Jeg forestillede mig, at anlægget af Randers Hadsund Jernbane i 1883 var grunden til, at stationsbyen opstod. I virkeligheden virkede baneanlægget blot som en katalysator. Behovet for et egnscenter var opstået i de forudgående år, fordi det regionale center Randers lå for fjernt til at kunne dække det øgede vareforbrug på en tilfredsstillende måde.

Mange stationsbyer er sikkert opstået af samme grund; men jeg var blevet inspireret til at søge længere tilbage i historien. Jeg havde haft megen glæde af målebordsbladet, der blev trykt i 1879. Det gav anledning til mange spørgsmål om bebyggelsen omkring landsbyen Udbyover, på hvis jord Havndal ligger. Jeg ville også gerne vide, hvordan behovet for købstadens vareudbud var opstået der på egnen.

Det blev nødvendigt, at jeg arbejdede mig tilbage gennem udviklingen til udskiftningstiden for Udbyneder sogn i almindelighed og for Udbyover i særdeleshed. Resultatet bringes ikke i form af Udbyovers historie,

idet jeg blot vil fremhæve de træk, som jeg på baggrund af de undersøgte kilder finder væsentlige for forståelsen af udviklingen.

Arm og afsides

Udbyover ligger 27 km fra Randers og 15 km fra Mariager som den næststørste by i Udbyneder sogn. Kirkebyen Udbyneder er en del større, mens Klattrup og Bjerre er små landsbyer. I middelalderen var der også kirker i Udbyover og Klattrup. Et par landsbyer i sognets nordlige del blev opslugt af herregården Overgård, der sammen med de nærliggende herregårde Trudsholm og Sødringholm særlig kom til at dominere områdets udvikling. I Udbyover var 3 gårde og nogle huse under Trudsholm, mens noget jord hørte til to gårde i Binderup, der var fæstegårde under Sødringholm. Resten af sognet hørte til Overgård gods, så det var især på Overgård, forholdene for sognets beboere blev bestemt.

Den lille købstad Mariager formåede kun i ringe grad at fungere som egnens handelscentrum. I den henseende spillede Randers en langt større rolle trods den store afstand. De næsten 4 mil forringede i høj grad bøn-

Udsnit af blad XI i Kort over Danmark udgivet af Adolph Bull, Kjøbenhavn 1856.

ders og husmænds muligheder for selv at søge til købstaden for at handle. Selv om vejene med tiden blev noget bedre, løstes problemet først, da sognet i 1883 fik sin jernbanestation i Havndal. Købstæderne regnede det, der lå op til 4 mil fra byen for dens opland, men i alle beskrivelser af landbrugets forhold sættes grænsen for en tålelig rejseafstand til 3 mil. Det er let at forstå, når rejsehastigheden normalt måtte sættes til 1 mil i timen, og man erindrer sig, at vejene ofte var i en elendig tilstand. Der har sikkert været en del landprang af bissekræmmere, skønt det kun indirekte er dokumenteret. Måske har folk desuden søgt til den nærliggende landingsplads Udbyhøj, hvor Randers-købmændene også virkede.

For godserne betød afstanden til købstaden nok mindre. Overgårds produktion af

korn blev afsat i købstæderne Randers og Mariager eller via egnens landingspladser, Udbyhøj, Hadsund eller Nødnæs. Nødnæs lå i sognet nær Overgård og var også færgested. Store varetransporter over land var på den tid fordyrende og besværlige i forhold til søværts transport.

Vil vi forstå de folk, der var part i udskiftningen, må vi interessere os for forholdene i deres barndoms- og ungdomstid. Alderspræsidenten i Udbyover var gårdfæsteren Jens Jensen, kaldt Stor Jens, der var født i 1721, og altså var ung i 1730erne. De øvrige gårdfæstere var født omkring 1750 eller senere.

Ifølge matrikuleringen i 1688 havde Udbyover 12 gårde og 3 huse. De 9 gårde under Overgård var på ca. 8½ td. hartkorn, mens 3 gårde på 6-7 td. hartkorn hørte under

Trudsholm. To-tre af de store gårde blev drevet som halvgårde. I de følgende årtier tegner udviklingen sig nogenlunde stabilt.

Helt anderledes kom det til at gå i Udbyneder, der blev stærkt præget af den nærliggende Overgård. Allerede i 1688 var 5 af de 25 gårde på ca. 6 ½ td. hartkorn øde. Vi får indtryk af en landsby i stagnation eller nedgang.

I tiden henimod 1740 blev forholdene værre og værre. Frederik von Arenstorff blev ejer af Overgård i 1702. Det var en foretagssom mand, der købte en masse bøndergods og godserne Visborggård og Havnø nord for Mariager fjord. I 1720 nedlagde han landsbyen Fuglsø vest for Klattrup og oprettede avlsgården Fuglsøgård på jorden. Desuden foretog han flere ombygninger på Overgård, der hvad størrelse angik i Randersområdet kun blev overgået af stamhuset Friensvold. Det havde kostet enorme summer, og Arenstorff kunne ikke få det til at løbe rundt. I 1734 blev godsets værdier gjort op af hensyn til kreditorerne. Nu var 9 gårde i Udbyneder uden bygning, og bønderne bjærgede afgrøden til herregården. Da herskabet havde frataget bønderne noget jord, var de fri for at svare landgilde, men hoveriet var blevet en tung byrde for den forarmede landsby, som også var præget af affolkning.

Ved en svogers hjælp red Arenstorff stormen af, men ved hans død i 1739 var godset udpint og med mange mådelige ejendomme foruden ødegårdene.

Den nye ejer, Frederik von Arenstorff, gjorde en vældig indsats for at rette det forsømte landbrug op. De nye tider indvarsledes med et kæmpebyggeri i Udbyneder af 6-7 gårde i 1740 til 1742. De nye fæstegårde var nogenlunde ens: 8 fag stuehus, 12 fag ladehus og 4 fag fæ- og stalldhus og forsynet med 6 plovbæster, 2 køer og 6 får. Mange gårde fik nye fæstere og hartkornet justeredes. I Udbyover blev der taget hensyn til hel- og halvgårdene, så hver gård nu blev på ca. 7 td. hartkorn. Al den oprydning efter forfaldet må have afstedkommet en del snak bymændene imellem.

Trods bedre tider for landbruget og salg af

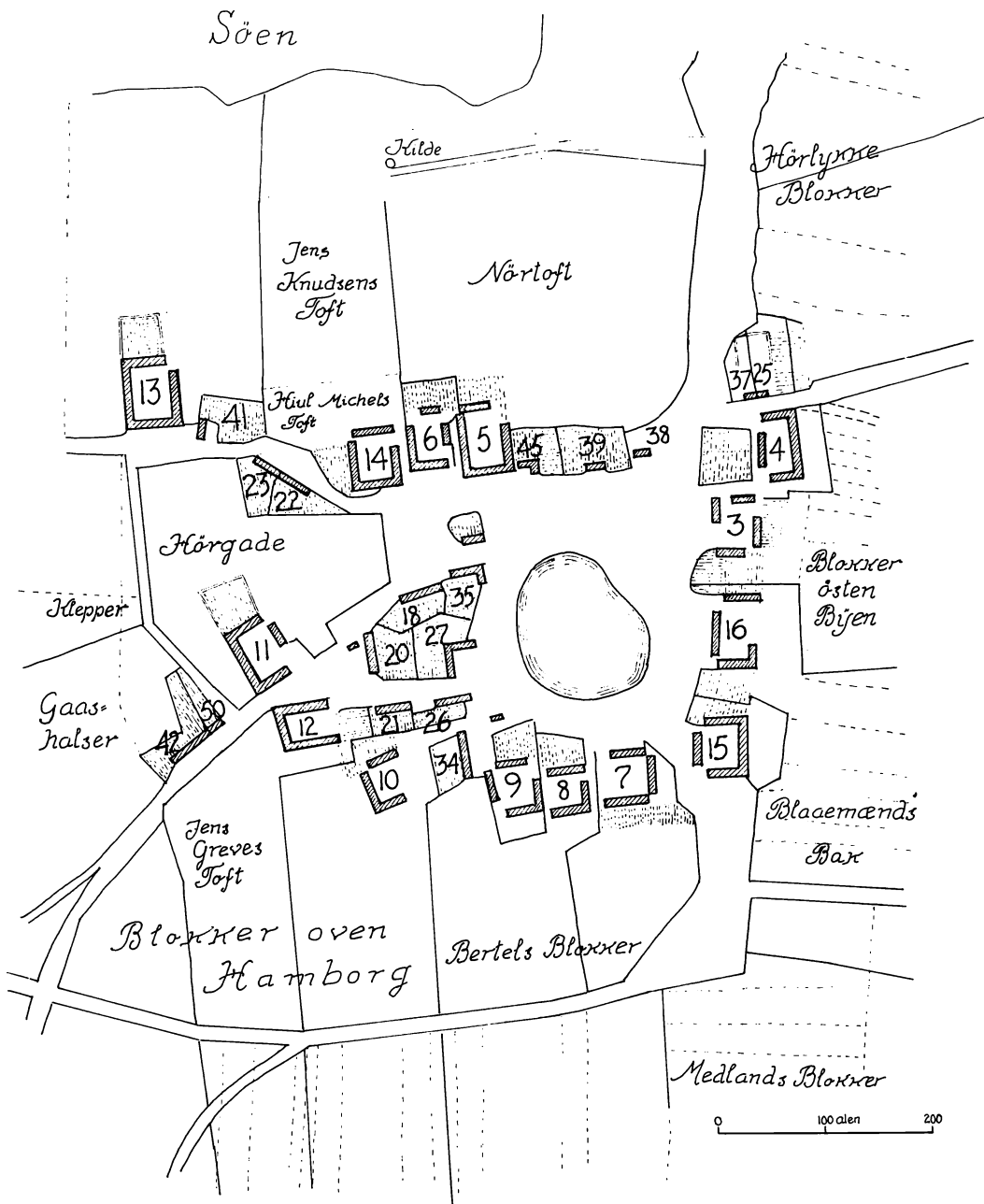
alt fjerntliggende bøndergods, måtte man konstatere, at godset stadig var stærkt forældet, da Frederik von Arenstorff døde i 1762. Enken Øllegaard Sophie Ide Rantzau drev godset videre ved hjælp af forpagtere.

Paradoksalt nok var Niels Nielsen Secher, der i disse år residerede i præstegården, sikkert landets rigeste præst og ejer af Sødringholm. Biskop Hygums notat i visitatsbogen tegner et billede, der kom til at gælde århundredet ud: »Herr Niels Secher prædikede det bedste af ham kunne forventes og taledede intet imod sandheden. Iblandt en talrig ungdom var ganske få, som kunne svare forstandig. Bønderne, der for størstedelen er tjenere på Overgård, lå under en hård trældom, der forvolder det her, som så mange steder, at børnene hverken får lyst eller tid til at bekymre sig for det ene fornødne«.

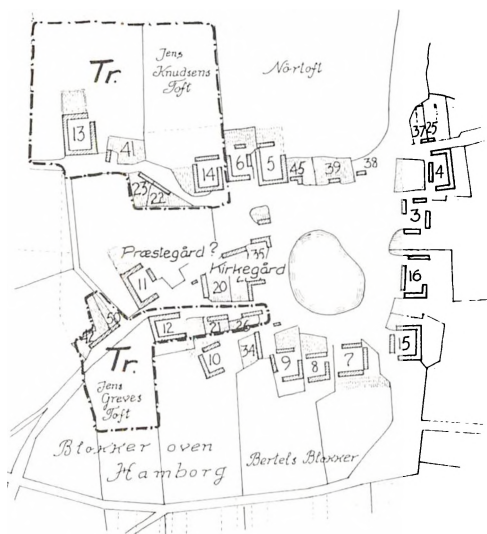
Sådanne vilkår gav kun lidet håb for fremtiden. Hvad der gjaldt om »det ene fornødne«, gjaldt nok også om anden åndelig virksomhed. På vidt forskellig vis tegnede tiden sig mærkt for såvel bønder som for herskab. Stigende kornpriser tilskyndede godsejeren til at øge kornproduktionen. Driften af godsets landbrug blev lagt om og forbedret, og der blev indrettet hollænderi. Det gav mere arbejde til fæstebønderne, hvis hoveripligter blev stadig mere tyngende, samtidig med at de selv blev fattigere. Husmænd, indsiddere og tjenestefolk kunne holde lønnen, men måtte slås med stigende udgifter til indkøb af fødemidler.

Godsforpagterne klagede over at måtte bo i forfaldne bygninger med manglende ruder i vinduerne. Bedre stod det næppe til blandt bønderne trods forpligtelsen til, at gården skulle være i forsvarlig stand, når en ny fæster tiltrådte. Angreb af kvægpest og andre sygdomme gjorde sit til at forværre problemerne. Birkeskriver Peder Krag² i Udbyneder giver sit bidrag til det triste billede: »Får og lam er næsten uddød i mange byer og steder, og til dels grisene. Vor gris døde og dagen efter der var given tiende af den.«³

I 1775 blev Christian Frederik von Arenstorff ejer af Overgård. Han kastede sig straks

Udbygger på udskiftnings tid, 1797. Sammentegnet på grundlag af udskiftningskortet fra 1797 og de senere matrikelkort af HWH. De viste matrikelnumre kom først i brug i 1844, men de er benyttet til at stedfæste huse og gårde med i hele den undersøgte periode. Fattighuset kom til at ligge, hvor gård 14 lå.

Udbyovers ejendomsforhold før 1797. Trudsholm ejede gårde mrk. »Tr.« og Overgård alle øvrige. 1755 købtes hus 20 til Trudsholm. Indtil o. 1550 var der kirkegård vest for Dammen og her stod vel også kirken.

ud i store projekter til forbedring af landbruget med blandt andet indretning af »et hollænderi årlig af 140 køer« og store grøftnings og indhegningsarbejder. I indberetningen fra 1785⁴ fortæller han, hvorledes disse arbejder er udført »uden byrde for mine bønder«.

Bønderne var nu af en helt anden mening. Godsejeren klarede sig dårligt økonomisk, og gælden voksede. Det drev ham vel til en hårdere udnyttelse af bøndernes arbejdskraft, så et tilsyneladende tåleligt forhold mellem bonde og herskab gik over styr. På en stor del af gårdene sad nu en ny generation af fæstere, der trods al elendighed var præget af tidens ændrede syn på bonden. De afsendte i 1787 en skrivelse med hele 17 klagepunkter⁵. Indholdet af nogle, der udtrykker bøndernes tankegang og vågnende retsbevidsthed, gengives i resumé:

På 3 gårde i Udbyneder er der ikke indsat

ny fæster, så de øvrige bønder må deles om at gøre disse gårdes hoverianparter, foruden at de pålægges at dyrke gårdenes jorder.

Hoveriforpligtelserne er forøget meget ved at bønderne også skal gøre hoveri på ufri jord under Fuglsøgård og Nødnes Færgested foruden flere andre jordstykker. Godsejeren har inddraget meget af fællesjorden til sit eget brug, men bønderne må stadig betale skatten.

Fæstebrevene er ikke i orden.

Bønderne pålægges arbejde, som de ikke har pligt til at udføre: arbejde i haverne, vaske klæder og får, klippe får, stikke og luge græs på borggårdens stenbro, arbejde i smedjen med at besko hestene, foruden at hver mand årligt skal bringe 14 læs hedetørv til Overgård fra Udbyover Hede, skønt den er bøndernes fælleseje.

Godsejeren omgås sine bønder tyrannisk »og har slaget, ja med farlige slag, såvel mændene som tjenestekarlene under hoveriarbejdet.«

Klagen blev i Udbyover skrevet under af Jens Samuelson (gd. 4), Anders Jensen (gd. 16), Christen Jensen (gd. 7), Jens Madsen (gd. 8), Jens Mortensen (gd. 9) og Jens Laursen (gd. 15) sammen med 17 bønder i Udbyneder. I 1789 kom det ligefrem til strejke, men ellers gik sagen sin tunge gang gennem systemet. Arenstorff forsvarer naturligtvis sine handlinger og bagatelliserer samtlige klagepunkter. Om »tyraniet« hævder han » . . . en næsvis knægt har kunnet få et par slag af en stok over ryggen, når han har givet mig et slet og trodsigt svar og ansat sig modvillig imod mig eller min befølmægtigede, og det er jo i loven tilladt at revse sine tjenestetyende med en stok.«

Frederik von Arenstorff følte sig næppe tiltalt af regeringens nye tanker om den personlige friheds betydning. Han er en af de 103 medunderskrivere under den jyske godsejerfejde. Protestskrivelsen er blevet liggende i godsarkivet, så mon ikke han har kunnet bifalde dele af indholdet.

Det dårlige forhold mellem godsejer og hoveribonde⁶ varede til bønderne blev selv ejere. Selv døde han i 1793, og enken Alber-

Hoveripligt for Udbyovers bønder omkring udskiftningen.

	Pløje- eller harvedage	Spand- dage	Gang- dage
Overgård 1792	19	46	174
Trudsholm 1803	11½	41	136

Kilder: Hoveriforening 2.2.1792, Overgårdss godsarkiv. Skøde 18.4.1803, Skøde- og pantepro- tokol.

tine Cathrine von Benzon overtog driften af det forgældede gods.

På den anden side var bønderne heller ikke skånsomme over for husmændene i de vanskelige tider. Således måtte husmændene i Udbyover yde betaling for at græsse deres får på byens fællesjord⁷.

På Trudsholm var den økonomiske situation noget bedre, og forholdet mellem herskab og bonde synes ganske godt. Sødringholms ejer, Niels Sechers stedsøn, kammerråd Matthias Poulsen Secher havde megen forståelse for sine hoveribønder. Tonen i hans indberetning fra 1785 er smuk: » . . . da bonden er det værk og et middel, hvorved enhver ved nøje opsig kan have glæde af at se hans velfærds fremme befordret, så har de pågældende bønder frihed og tilladelse til at græsse deres kreaturer for- og efterår på gårdens mark«. Gården er hovedgården Sødringholm.

En livsform i opbrud

De beboere i Udbyover, der blev fæstere i 1780erne og 1790erne, og som var toneangivende i tiden omkring udskiftningen var således opvokset i en landsby, hvor man gennem generationer havde levet under vanskelige forhold med stadig øget hoveri. Det

gældstyngede Overgård gods forårsagede, at hele sognet fik et forarmet præg. Der har næppe været bønder, som havde overskud til at interessere sig for en forbedring af deres eget landbrug og endnu mindre for dygtiggørelse af landsbyens børn og unge. Sognet var i samme periode kommet til at virke afsidesliggende og tilbagestående. Det fjerntliggende Randers overtog næsten helt funktionen som købstad for egnen, da udviklingen løb fra Mariager. Rejsevejen gennem sognet tabte i betydning, fordi folk foretrak landevejen over Hadsund, og stadig færre benyttede færgestedet Nødnæs, der blev nedlagt kort efter 1800. Endnu en tid kunne bønderne få sig en dram på den privilegerede kro i Udbyneder, men sidst i 1830erne var det også slut.

Billedet synes trøstesløs, men den nye generation af bønder har set det anderledes. De var godt nok som deres fædre tilfredse, når gården gav til dagen og vejen, men tidens tanker om bondens betydning havde givet dem bevidstheden om egne rettigheder og nye muligheder. Langsomt ændredes deres syn på deres egen livsform, og i 1790erne turde de bryde med det gamle fællesskab.

Da var flere landsbyer i omegnen udskiftet. I et tiår fra 1776 stod landinspektør Andreas Haar for næsten alle udskiftninger på Randerseggen⁸. Antallet var særlig stort i begyndelsen af 1780erne. Det er næppe tilfældigt, at det i området mellem fjordene blandt andre var byerne Sødring, Blenstrup, Vinstrup og Enslev, der dengang blev udskiftet mand og mand imellem, som det forlød i forordningen af 23/4 1781. De hørte til den bondevenlige kammerråd Matthias Poulsen Sechers gods, Sødringholm, der som Demstrup og Gjesinggård stadig var i god drift og havde fremsynede ejere. Begge dele betød på den tid meget for iværksættelsen af en så udgiftskrævende handling som en udskiftning.

Ikke desto mindre blev den første udskiftning i Udbyneder ført ud i livet i 1782. Da blev Udbyover Hede eller Overdrev udskiftet, men hvad baggrunden var og om Andreas Haar også stod for denne udskift-

ning vides ikke. Jeg har kun fundet den omtalt i godsejerens indberetninger fra 1785⁹, hvor Trudsholms ejer, Hedevig Margrethe von Raben bedst beskriver, hvad der var sket: »... heden, hvoraf lodsejerne for 3 år siden har ladet sin anpart udskifte, hver på et sted...« Måske skete den som et led i ophævelsen af Udbyovers og Binderups fælles brug af overdrev. Ophævelsen af denne form for fællesskaber spillede særlig en rolle ved de ældste udskiftninger. Nogen særlig betydning for beboerne i Udbyover fik den næppe. Fællesskabet i byen bevarede, og i forbindelse med udskiftningen i 1797 nævnes den tidligere udskiftning ikke med et ord.

Hverken på Trudsholm, hvor det stod tåleligt til med driften, eller på det forgældede Overgård kunne ejeren i 1785 gå ind for en ophævelse af fællesskabet ved udskiftning: »formedelst situationen ej nu kan anses at kan blive nyttigere iværksat ved udskiftning, da enhver endog ved udflytning, hvis bekostning anseelig ville overstige den fordel deraf nogensinde i tiden kunne ventes, næppe kunne få sin lod for sig selv alt uden på 2 a 3 steder i henseende til agerjorden, 2 steder til engene, samt i det mindste 2 steder til overdrev...«¹⁰.

Godsernes økonomiske problemer anes også i begrundelserne for intet at foretage sig til fællesskabets ophævelse. De snørklede vendinger fra Trudsholm¹¹ giver lidt dybere perspektiv: »Så de lokale omstændigheder for størstedelen her på godset, med sin årsag med store besværligheder og udgifter, mere hindrer end beforder udskiftningen, som i de fordere og dertil bedre situerede egne vist har sin store nytte«, mens det fra Overgård kort meddeles, at udskiftningen ikke er sket grundet »mangel på evne« eller med andre ord økonomisk formåen. Misvækståret 1782 gjorde nok sit til at eventuelle planer om udskiftning blev skrinlagt, og i hele Randersområdet var der da også næsten fuldstændig stilstand i udskiftningerne indtil 1792.

Da havde Trudsholm netop skiftet ejer. I Udbyneder døde provst Frausing i 1792, og da svogeren Peter Timmermann blev hans

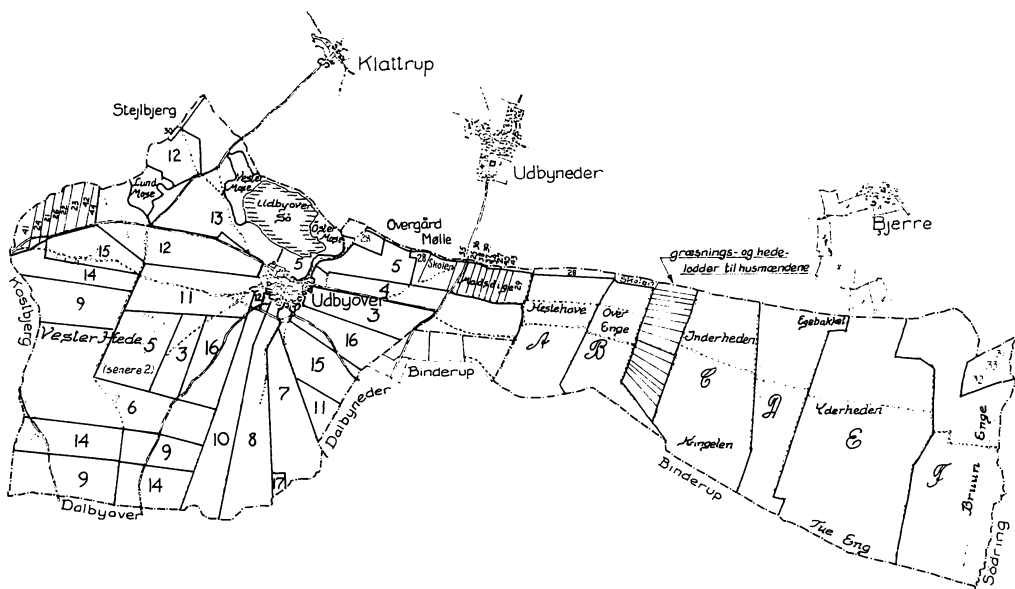
efterfølger i embedet, frabad han sig for nogle år, at Udbyneder blev udskiftet, da han jo var nybegynder i embedet og dermed også som landbruger¹². Året efter sov Frederik Christian von Arenstorff ind, og enken Albertine Cathrine Benzon måtte overtage døjet med godsets gæld.

Der var således flere gode grunde til, at der først blev taget fat på udskiftningen i 1795, da opmålingen af Udbyneder påbegyndes. Intet i de undersøgte arkivalier giver klar besked om baggrunden for udskiftningernes iværksættelse. Alt tyder på, at initiativet udgår fra Overgård. Tiden har arbejdet for en ændret holdning. Dels har forordningen af 15/7 1792 i det mindste på papiret lettet lodsejernes økonomiske forpligtelse ved udskiftningen, dels var der på egnen kommet gang i salget af bøndergårde og huse til selveje. I spekulationsøjemed viste godsopkøbere sikkert interesse for de to godser med den megen bondejord. Frasalg af bondejord var i hvert fald ikke fremmed for Tycho von Arenstorff på Trudsholm og var vel også i tanker hos enken på Overgård og hendes søn, Frederik von Arenstoff. Da han få år efter blev ejer af godset, var en af hans første handlinger netop at skille sig af med en del af bøndergodset for at forbedre økonomien. Også forvalteren Nisleff kan have haft indflydelse på initiativ og forløb.

Bøndernes indstilling til udskiftning kendes ikke. Ingen af dem er kendt som specielt initiativrige, men det hurtige handlingsforløb vidner om en vis positiv indstilling til at ophæve fællesskabet og lyst til at komme i gang på »egen jord«.

Udskiftningerne skete nu hurtigt efter hinanden. Efter Udbyneder fulgte Udbyover og Binderup samt Klattrup foruden Dalbyneder, Kastbjerg og Ajstrup i nabosogne. Kun Bjerre måtte vente til 1803.

Bønderne i Udbyover havde på nært hold fulgt udskiftningsproceduren i Udbyneder. Snakken er også gået, for både bønder og husmænd i stort tal havde nære slægtninge i Udbyneder. Fuldt fortrolige med, hvad der skulle ske, så de i 1797 landinspektør Ernst Wesenberg fra Mariager stille med alenkæde

Udbyovers delingsplan. Sammentegnet på grundlag af udskiftningskort og udskiftningsforretning 1797 af HWH. A. Græsningsjord, B. Englodder, C. Hedelodder, D. Englodder, E. Hedelodder. Lund Mose er tørvelodder til udflyttere. Øster og Vester Mose er tørvelodder til de øvrige gårde.

og andre landmålerredskaber og gå i gang med det store opmålingsarbejde. Der var ca. 590 lodder at opmåle i de 90 agre, eng og hedestykker. Opmålingsbogen er bevaret i Wesenbergs arkiv¹³ og giver en god forestilling om arbejdets omfang.

Nu kunne Ernst Wesenberg tegne det smukke kort over Udbyover og Binderup byers jorder. Et nogenlunde helt eksemplar er heldigvis bevaret i Matrikeldirektoratet. Ved at sammenholde notaterne i opmålingsbogen med kortets signaturer og betegnelser kan man følge landmålerens vandring hen over markerne. Næsten alle gamle stednavne kan nøje stedfæstes, og man får et tydeligt billede af den meget indviklede fordeling af agerstrimler mellem Overgårds, Trudsholms og Sødringholms fæstere i de mange fald. Skønsmæssigt var byens jord delt op i ca. 1500 strimler eller smålodder, altså godt 100 til hver gård.

Den 1. maj 1797 anmodede forvalter Nisleff om at få taksationen udført. Efter lidt

besvær med at finde fire uvildige taksationsmænd kunne landinspektør Johan Friderich Wesenberg fastsætte taksationsforretningen til torsdag den 22. juni kl. 7 om morgenen. Aftenen før skulle Nisleff sende en vogn til Randers, så den kunne befordre Wesenberg fra Randers kl. 3 om morgenen, tids nok til at han kunne være i Binderup kl. 7. Vist lå Udbyover langt fra Randers.

Fra Binderup bevægede den højtidelige men brogede skare med de fire taksationsmænd, forvalterne, der repræsenterede lodsejerne, og de mange brugere af jorden sig ud over marker og enge anført af Wesenberg.

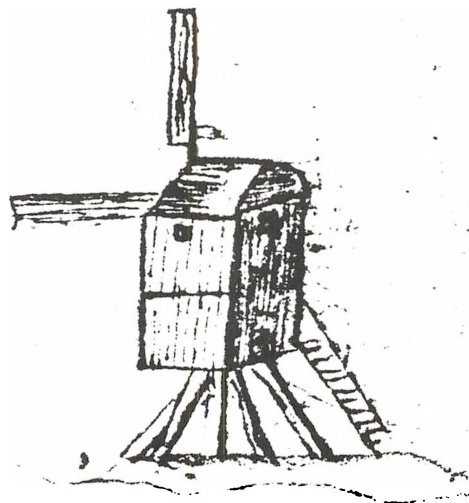
Taksationen må være forløbet ganske glat, for allerede den 3. juli blev den færdigbehandlet i Gjerlev-Onsild Herredsting og underskrevet af alle de implicerede.

Den mest spændende del af handlingsforløbet, nemlig udarbejdelsen af delingsplanen, stod landinspektør Friderich Wesenberg også for. Heri var han yderst erfaren. Fra 1771 havde han assisteret sin fader landin-

spektør Daniel Jacob Wesenberg med landmålerarbejdet. Landinspektørtitlen fik han i 1782, og efter at være flyttet til Randers omkring 1790 stod han i det følgende tiår for næsten alle udskiftninger i området.

Belært af ulemperne ved de foregående årtiers stjerneudskiftninger lagdes der nu vægt på jordstykkernes form og bekvemme beliggenhed. Wesenbergs udstyknings betegnes som gode, idet han tilstræber en blokudskiftning med udflytning af nogle gårde. Som han selv udtrykker det: »Agerjordene skal være så regulære som muligt, og at såvel det onde som det gode jord kunne komme ind i hvert lod som beliggenheden tillader»¹⁴.

Den 8. og 9. august var Wesenberg atter på markvandring med den brogede skare for at tage endelig bestemmelse om delingsplanen. Dens udarbejdelse har givetvis været en vanskelig opgave for Wesenberg. Foruden udskiftningen af fællesskabet skulle Binde-rups jorder udskiftes af Udbyovers. Bymarken er over 7 km lang, men på midten knap 1 km bred. Udbyover sø og moserne grænser lige op til de nordlige gårdes tofter, mens landskabet mod øst har flere skift mellem eng, hede og kær. Alligevel er forskellen bemærkelsesværdig mellem den typiske blokudskiftning af Udbyneder, hvor 4 af de 22 gårde bestemtes til udflytning, og planen for Udbyover, der i princippet er en stjerneudskiftning med de uheldige følger, det måtte få. Det røbes ikke, hvorfor Wesenberg valgte forskellige principper for de to landsbyers delingsplaner. Vi kan jo gætte på, at bønderne i Udbyover ikke ønskede at flytte ud på marken. De 3 gårde, der trods alt bestemtes til udflytning, er måske især udvalgt efter deres beliggenhed i landsbyen. Af de 4 nordlige gårde kunne kun gård 13 og 5 få tilliggende marker. Altså måtte Jens Nielsen Knudsens gård (gd. 14), som var ejet af Trudsholm, og gamle Jens Jensens gård (gd. 6) flyttes ud. Heller ikke alle de sydlige gårde kunne få tilliggende marker, hvis planen skulle være rimelig, så Jens Mortensens gård (gd. 9) måtte også udflyttes. Herved blev fordelingen af udflytningsudgifterne mel-

Friderich Wesenbergs skitse af Overgårds stubmølle. Fra boniteringsbogen 1797.

lem Trudsholm og Overgård også tilfredsstillende. Jens Jensens gård var måske i mindre god stand, for i 1798 opførte Arenstorff på Overgård Godthaab på marken som en ny smuk gård. Jens Mortensens gård blev til Vejgaard yderst mod sydvest, mens gård 14 byggedes på pladsen for den nuværende Vellinggård.

Som følge af princippet om at give hver bonde både god og dårlig jord fik de fleste 2 adskilte lodder. Dertil kom så særlige tildelelser af eng, græsningsjord, hede og mose. Trods alle forsøg på at lægge disse lodder på den bedst mulige måde gik det næsten så galt, som Arenstorff havde spået i 1785.

Godsejerne ville sikre sig arbejdskraft ved at være gode ved husmændene, så de fleste husmænd i Udbyover fik jord ved udskiftningen som erstatning for tabet af græsningsret. Den gode jord var dog gårdmændenes, men ude ved skellet mod nabobyerne godt en kilometer fra byen kunne de små agerlodder afstikkes — i vest ved Havndal til Trudsholmhusmændene og øst for byen ved Madsdige til Overgårds husfæstere. Hede og græsningsjord fik de 2½ km øst for byen.

Vi kunne jo nok finde en del at kritisere

i delingsplanen, men den kunne næppe laves anderledes efter måden, som bønderne dengang brugte jorden på.

Først da nye dyrkningsmetoder vandt frem omkring 1830, blev de uheldige sider åbenbare. Vi kan følge, hvorledes bønder og husmænd kun langsomt får jordfordelingen ændret, så lange besværlige og tidskrævende transporter undgås.

Foreløbig var man nok tilfreds og havde travlt med at indrette sig på alt det nye. Kun fæstehusmand under Overgård Jacob Christensen ønskede at klage¹⁵. Den omstridte jord var den søndre del af Hiul Michels Toft, som engang havde været fælleseje for byens 14 gårdmænd, men siden ved almindelig forening var afstået, så Jacob Christensens forgænger fik $\frac{3}{4}$ -parten og husfæster Laurs Gundersens forgænger resten. Ved udskiftningen skulle også dette partnerskab ophøre, men da delingsplanen blev udarbejdet, var der stadig uenighed om, hvorvidt de 3 Trudsholmgårde skulle bidrage med jord til de to husmænd. Om efteråret havde Jacob Christensen så pløjet og besået den med rug. Under påstand om at jorden var Laurs Gundersens, lod forvalter Nisleff straks jorden ompløje og beså påny, alt under Jacob Christensens ihærdige protest. Amtmand Gersdorff i Randers afgør sagen. Jacob Christensen var blevet underrettet om, at han som andre Overgårdshusmænd fik jord ved Madsdige og at stykket i Hiul Michels Toft var tillagt Laurs Gundersen.

Vejen til selveje

Det var karakteristisk for området mellem Randers og Mariager fjorde, at kun ganske få gårde og huse lå uden for landsbyerne. I Udbyneder sogn lå al bebyggelse i byerne, undtagen avlsgården Fuglsøgård, tinghuset Bilidt, færgestedet Nødnæs, Overgårds Vejrmølle med møllehuset fra 1780erne og så naturligvis Overgård. Efter udskiftningen ændrer det »øde« landskab sig helt i løbet af få år. Allerede sommeren efter var gårdene Godthaab, Vejgaard og gård 14 under opfø-

relse ude mod sydvest på marken. Lidt efter lidt pløjes de gamle agerrener¹⁶ op, og de snoede skel mellem de mange agre erstattes af Wesenbergs rette linjer fra kortet. Oppe på højderne omkring byen sker på et par år den største forandring af landskabet, der vel nogensinde har kunnet registreres i byens historie, da landskabets gamle konturer udviskes.

Den indhegning og fred, som regeringen ønskede gennemført, blev der dog ikke noget af, højst hukastede grøfter i de nye skel. Livet gik roligt videre, og bønderne blev stikkende i de gamle landbrugsmetoder. De så ingen grund til at ophæve de former for fællesskab, der stadig kunne fungere. Det gjaldt samværsformer, gensidig hjælp og ikke mindst røgtning af kvæg, får og svin. Fællesskabet var en livsform som Udbyovers henved 150 beboere ikke sådan forlod.

Som i 1780erne anvendte bønderne et tillempet koppelbrug med 4 års dyrkning, først med byg, der gødes, derpå rug, så byg og endelig havre, hvorpå de lod jorden hvile i 4 år¹⁷. At det voldte alvorlige anstrengelser for bønderne at få deres nye jord lagt i dette skifte, anes tydeligt i Udbynederbøndernes svar, da de i 1802 betakkede sig for at modtage noget jord¹⁸: »Vi underskrevne gårdbeboere i Udbyneder har med velvillighed erfaret den opofrelse, som vor husbonde S. T. hr. kammerjunker og kaptajn v. Arenstorff til Overgård har villet gøre med at overlade os den ejendom, (der) i ældre tider er frataget byen og lagt under hovedgården. Men da vi for 5 år siden har erholdt vore ejendomme udskiftet af fællesskab og nu har fået den os tildelte lod i nogenledes drift, frygter vi for at den forandring og omvæltning, som ved ny udskiftning vil forårsages på vores agerlod skulle blive den største del af os til skade og tab. Og har vi derfor frabedt os den godbid som med vor underskrift herved bevidnes.«

I Udbyover blev udskiftningen den ydre anledning til at byen fik en privat skole, hvor Mads Nielsen blev skoleholder. Byens beboere gav ham 5 tønder land som løn, idet de skulle betale skatten af jorden. Efter en

årrække ophørte bønderne med at have hyrder og markmænd og hyrdehuset nordvest for Dammen forsvandt. På de udflyttede gårdes tomter opstod 3-4 nye jordløse huse, men væksten i befolkningstallet var kun beskedent.

På Overgård skete store ting. Snart efter at sønnen Frederik von Arenstorff i 1798 overtog godset, solgte han det til godsopkøberne Peter Severin Fønss og prokurator og kaptajn Erik Christian Müller, der havde planer om at sælge gårde og huse til selveje for fæsterne. Arenstorff købte dog det meste tilbage i 1800 og tog med energi og dygtighed fat på at få godset i god drift. Fuglsøgård solgtes til forpagteren løjtnant Poul Poulsen, og 19/12 1804 opnåedes kongelig bevilling til at bortselge bøndergodset.

Konjunkturerne var i det første årti efter udskiftningen høje, og der var gode afsætningsmuligheder. Desværre blev Udbyovers bøder først selvejere i periodens slutning, da Danmark blev tvunget til at tage parti i krigen. Det skulle få betydning i kriseårene.

Næsten alle bønderne i Udbyover var 30-40 år gamle, da de fik gårdene udskiftede af fællesskabet. De vedblev at være de toneangivende i byen indtil omkring 1820. Kun Jens Jensens svigersøn, Niels Poulsen Juul fik ikke udflyttergården i drift og måtte fortsætte livet som husmand, mens forpagteren af Overgårds Vejrmølle Anders Nielsen Bach overtog gården.

Som et af de eneste i Randers området havde sognet endnu ingen selvejere, før den unge og nygifte Peder Christensen Skomager i 1799 af Trudsholms ejer købte hus 21 i Udbyover. Det blev ledigt, da fæsteren Christen Sørensen flyttede til Vesterskovmark som gårdfæster. Handelen gik sikkert aldrig rigtig i orden, og allerede i maj 1802 blev Christen Madsen Find ejer af hus og jord. Han flyttede omkring 1804 sit hus ud på jordlodden i Havndal. Endnu en husmand, Jens Pedersen så fornuften i at flytte ud på sin jord og byggede ved samme tid på nabojorden (nr. 24). Husmandslodden var købt til selveje af fæsteren snedker Jens Christensen i 1802, men da han blev boelsmand,

mistede han interessen for jorden i Havndal. Husfæsterne under Trudsholm bødkerne Jacob Hansen og Jens Hansen blev også selvejere, men ellers tog kun få husmænd dette skridt.

Gård 5 og gård 7 blev straks efter tilladelserne til salg i 1804 målt op til udparcellering. Jens Christensen Gjedde ville kun beholde udlodden vest for byen og byggede her sin lille »Hedegaard«. Hovedparcellen med bygningerne købte Niels Hansen Buch. Gård 7 udparcelleredes sikkert, fordi den 58-årige Christen Jensen følte sig for gammel til at købe gården, og der var købere til gårdens jord. Husfæster Jens Christensen Snedker så nemlig sit snit til at blive ejer af så meget jord, at han kunne leve af det, og gård 20 opstod. Også Peder Nielsen Møller på Dalbynederlund udnyttede chancen, og skaffede sig agerjord nær sin gård ved at købe 3 td. hartkorn (matt. nr. 19). Desuden blev der jord til et husmandsbrug. Ved udparcelleringen fastholdtes grundideerne for jordfordelingen ved udskiftningen stadig. Hovedparcellen med bygningerne købes af Ole Sørensen Skjold, og her fik også Christen Jensen bolig. Hovedparcellen var på 2 td. hartkorn, således som det forlangtes ifølge forordningerne, for at der fortsat var et gårdbrug, man kunne leve af. Regeringen søgte nemlig at sikre, at en solid gårdmandsklasse stadig kunne være kernen i den stærkt voksende landbefolkning.

I 1805 og 1807 blev skøderne på alle gårdene i Udbyover underskrevet, og fæsterne var nu selvejere. Bortset fra de nævnte to gårde var den eneste undtagelse Jens Mortensen på Vejgaard (gd.9), der »mageskiftede« med Niels Hansen Knap i Vesterskovmark. Efter at være flyttet til Udbyover blev Niels Hansen Knap sognefoged i stedet for Jens Madsen Smed, der døde i 1807.

Nu var kun fire husmænd fæstere under Trudsholm. Hus 26 solgtes i 1811 til Hans Christensen Bic. Løjtnant Poulsen på Fuglsøgård købte hus 50, mens fæsterne af hus 41 og 42 i 1812 kom under Overgård.

Med Jacob Bic fik sognet en initiativrig og afholdt præst, der præget af rationalismen

Hjulplov med seksspand. Fra »Danmarks Folk. I Skildringer af Danske Videnskabsmænd«, 1901

engagerede sig stærkt i sine sognebørns problemer og blev en foregangsmand på det landbrugsmæssige område. Han ombyggede den forfaldne præstegård og indførte den nye vekseldrift; men afsmittende effekt fik det dog ikke i de første år. De efterhånden noget bedagede bønder i Udbyover manglede lyst og landbrugsmæssige kvalifikationer til at prøve noget nyt. De pløjede stadig med den tunge hjulplov trukket af 4 heste og havde nok endnu agre med rener imellem så rugen ikke stod for vådt. I de usle haver ved huse og gårde var der kun grønkål, lidt kartofler og enkelte frugttræer. Tiderne blev også stadig vanskeligere, og mange måtte hjælpe sig med husflid for at supplere den alt for lille indtægt. Pastor Bie og hans familie virkede også i denne situation som igangsættere.

I 1810 fik Udbyover sit fattighus, der indrettedes med 8 lejligheder i et ubeboet hus. Det havde været i Erik Christian Müllers eje siden 1799.

Svære år for en ny generation

Landbrugskrisen i 1820erne rev brutalt den gamle generation fra deres gårde. En efter en måtte Peder Nielsen Eskildsen (gd. 3), Jens Nielsen Knudsen (gd. 14), Gregers Nielsen (gd. 11), Morten Christensen (gd. 13), Niels Poulsen Finnesen (gd. 10), Niels Hansen

Knap (gd. 9) og Christen Jensen (gd. 8) lade gården gå på auktion. Det er sympatisk at se Frederik von Arenstorffs indstilling til at gøre, hvad der var muligt for at redde de gårdejere, som var kommet i økonomisk uføre¹⁹. Holdningen til bønderne var hos den dygtige godsejer og landmand en ganske anden end hos hans forfædre. For en tid kom gårdene 13, 10 og 8 dog atter under Overgård.

Noget tyder også på, at den forstærkede tendens til proletarisering af husmændene, der mange steder var en følge af landbrugskrisen på grund af faldende realløn, til en vis grad undgås, fordi Arenstorff ved sin dygtighed havde fået Overgård ud af gælden og i god drift.

På en måde blev krisen anledning til den eneste gårdsammenlægning, Udbyover i forrige århundrede kan byde på. I 1824 købte pastor Jacob Bie gård 14 på auktion. Den var bestemt for sønnen Rasmus Bie og blev opkaldt efter svigerfaderen Rasmus Welling i Randers. Niels Jørgensen, der på auktion var blevet ejer af nabogården Vejgaard, led den 7. oktober 1828 så hård en medfart efter et besøg på Udbyneder kro, at han døde²⁰. På den efterfølgende auktion købte Jacob Bie gården. Han fik bevilling til at nedlægge Vejgaard mod, som sædvane var, at opføre 2 huse med lidt jordtilliggende. Vellinggård blev en af familien Bies

Hus matr. nr. 37 b. Tidligere kaldt »Søhuset«. Oprindelig fæstehus til Overgård. Ombygget i midten af 1800 tallet. Her indrettedes byens første høkerbutik 1861. Foto ca. 1925 (Privateje).

veldrevne gårde og i 1833 stod de to huse klar til indflytning på Vejgaards mark yderst mod sydvest.

Den generation, der efter auktionerne i kriseårene henimod 1825 kom til at sidde på gårdene, var født omkring 1790. De kendte kun lidt til fællesskabets levevis og så med friske øjne på de uheldige følger, som resterne af fællesskabet havde, blandt andet ved den måde, man røgtede kvæget på. Som selvejerbønder var de opmærksomme på nye metoder, der kunne forbedre ejendommens drift; men krisen viste unægtelig, hvad sparsommelighed og forsigtighed kunne betyde i vanskelige år. Skolegangen hos Mads Nielsen gjorde vel sit til, at de kunne følge tidens debat om ideer til landbrugets fremme og om husmændenes situation som landbrugsreformernes tabere.

Selv om det knugende økonomiske tryk

lettede, da kornpriserne atter begyndte at stige i 1830'erne, tøvede bønderne med at ændre driften af deres gårde, så indtil omkring 1845 skete der kun små synlige forandringer i Udbyover.

Under den rolige overflade lå imidlertid kimen til en ny tid. Hos sognets banebryder inden for landbruget, pastor Bie, så de undrende og nok lidt skeptiske bønder nye metoder anvendt, ligesom på Overgård. Jacob Bie var en af landbokommisærerne ved Randers Amts Husholdningsselskab fra 1829 til 1844 og indsendte et væld af forslag til styrkelse af bønder og husmænds økonomiske forhold. Selv om selskabet var stiftet i 1810, fik det først betydning for udviklingen af egnens landbrug efter landbrugskrisen. I 1829 fordeltes således 11 nordamerikanske svingplove mellem landbokommisærerne til uddeling blandt amtets hus-

mænd. Pastor Bie udvalgte i sit område Christen Jensen i Udbyover²¹ til at blive den lykkelige ejer og dermed en foregangsmand. Den samme idé lå bag de præmiepløjninger, der blev afholdt fra 1830'erne. Allerede før krisen var der slået et stort slag for at fremme husfliden. Bie virkede stærkt for denne sag, da han mente, at det kunne hjælpe de familier, som var truet af armod²².

Fra 1838 afholdes der to gange årligt marked ved Hadsund både nord og syd for fjorden. Det fik naturligvis betydning for handelen på egnen, men formålet var især at standse bissekræmmernes ulovlige handel med bønderne. Det ønske kom nu nok mere fra købmændene i købstæderne end fra egnens beboere.

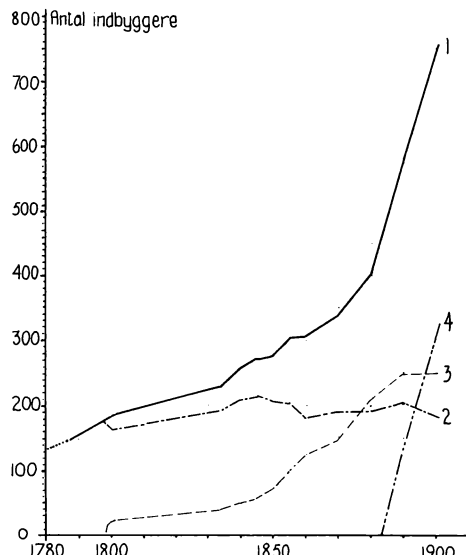
Nye tiders sædvane sås måske først i bøndernes påklædning. Især kvinderne begyndte i midten af 1830'erne at klæde sig i fornemt tøj og bruge smykker og skospænder, der var købt hos de omvandrende kræmmere. Ligeledes forøgedes forbruget af kolonialvarer som kaffe og sukker.

De få huse, der bygges på Udbyover mark i denne periode, er let nævnt. Foruden Vellinggård med de to husmandsbrug byggede Laurs Jensen Mannik et boelsted sydvest for byen. Han var i 1838 blevet ejer af gård 3s udlod på 37 td. land ved et giftermål. »Snur-om« byggedes som et lejehus under gård 13 ude, hvor Klattrupvejen drejer fra i Havndal, og bebos af en skomager. Endelig opførte gårdejer Mathias Andersen i Bjerre Murhuset så langt ude mod øst på Yderheden, at beboerne næsten ikke regnedes med til Udbyover. Der hørte 11 td. land hede til huset, hvis første beboer kort efter 1830 var Peder Hansen.

Også i Udbyover by synes der kun at være kommet et par huse til, og ombygninger var det nok yderst sparsomt med. Den afsidesliggende by udvikler sig roligt uden spekulanters og tilrejsendes indblanding.

Udflytningens og ombygningens tid

Omkring 1845 er det atter tiden for et generationsskifte i mange gårde og huse. Blandt

Folketal for Udbyover ejerlav 1780-1901. 1. Ejerlavets samlede indbyggertal. 2. Indbyggere i Udbyover by. 3. Indbyggere på Udbyover mark d.v.s. bosatte uden for byen. 4. Indbyggere i Ny Havndal. Gammel Havndal er henført til Udbyover mark. Indbyggertallets øgede vækst sætter ind ca. 10 år før 1883, da stationsbyen Havndal opstod. Kilde: Folketællinger.

gårdejerne var kun Christen Jensen (gd.20) og Mathias Andersen Koch (gd.11) over 50 år i 1845. Nu udløstes al den viden om nye dyrkningsmetoder og nye redskaber, som kun de få havde dristet sig til at prøve. Det var dog ikke, fordi den unge generation på gårdene var dristigere eller formedelst opdragelsen mere frimodigt investerede i nytænkning. Nej, stigningen i kornpriserne, der havde holdt sig gennem 30'erne, blev større i 40'erne og 50'erne, så der blev penge til investeringer i gård og redskaber. Nu så den dygtige landbruger nytten af at lytte til foregangsmand på egnen og ude omkring.

Amtshusholdningsselskabet følte bønderne ikke noget direkte forhold til, men da pastor Bie i 1843 fik startet Landboforeningen for den nordlige del af Randers Amt med pastor Carlsen som formand, var tilslutningen god. I henved 20 år bevarede bønderne interessen for deres lokale forening med dens dyrskuer og andre initiativer.

Der skete meget, der var med til at gøre årene efter 1845 til de store forandringsår. Sognefogedhvervet havde i lang tid gået på skift mellem Udbyoverbønder, men efter at det kommunale selvstyre var blevet indført, begyndte så småt en egentlig politisk skoling. Skolen i Udbyover var oprettet som privat skole for Udbyover og Stejlbjerg. Skolestuen og lærerens bolig havde beboerne lejet i et af Overgårds jordløse huse. Efter Mads Nielsen antoges Christen Lindberg i 1813. Ved ordningen af almueskolen på landet i 1814 bemærkede amtsskolerådet: »I Udbyover, hvor den såkaldte skole er privat ejendom, bør en fuldstændig og anordningsmæssig skolebygning med udhus... udlægges»²³.

Det var mere end byen kunne ofre i de trange år, der fulgte. Skønt Christen Lindberg ikke var seminarist, blev han ved embedet, da skolen blev offentlig, og i 1831, da den indbyrdes undervisning var på mode i landsbyskolerne, karakteriseres den nu 55-årige lærer således:²⁴: »Han viser megen flid og godt forhold, men den nyere undervisnings indhold falder ham vanskeligt at fatte«. Gymnastikundervisning kunne han åbenbart heller ikke give børnene. Skolestuen var stadig i hus 47 og »er god, dog ej anordningsmæssig«. Christen Lindberg døde 70 år gammel i 1844. I de sidste år havde han hjælp af Christen Mortensen, som var født og opvokset i Havndal og af en slægt, der tæller flere markante medlemmer. Han var seminarieuddannet i Lyngby og blev konstitueret i embedet. Alligevel måtte han affinde sig med, at det blev lærer Christen Pedersen fra Kærby, der efter et år i embedet kunne slå døren op til den nye skolebygning, som byen nu endelig i de gode tider havde fået råd til at rejse. I egen bygning og med seminarieuddannede lærere vandt skolen snart i betydning for byen.

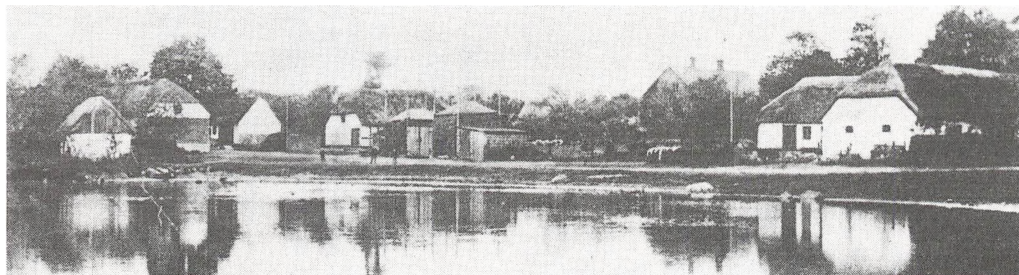
Ændringen af driften på gårdene og den tiltagende pengerigelighed satte sig snart spor i en vældig nybygnings- og ombygningsaktivitet. Desværre kunne ingen af ældre tiders brandforsikringsfortegnelser eller taksationer bringes for dagens lys, så det er

usikkert, hvilke forandringer, der skete med gårdene. Forsikringssummerne viser dog tydeligt, at byggeperioden begyndte i 1840, men at det især er fra 1845 til 1855 gårdene skifter udseende. På markerne var fuldstændig fredning endelig gennemført. Det var ikke længere nødvendigt med de 6 heste, hjulploven krævede, men til gengæld var tallet af køer på gården steget fra 5-6 til 10-14. Foruden korn skulle der nu sælges ost og smør. Derfor måtte avlsbygningerne ændres.

Længe havde bønderne haft for øje, hvorledes man boede hos familien Bie i præstegården i Udbyneder og på Vellinggård, og på sognets andre større gårde, som Overgårds Mølle og Frederikshøj i Vesterskovmark, havde velbeslæde ejere vist vejen.

Gamle, smalle lerklinede stuehuse med alkover og lerstampede gulve blev i stort tal erstattet med nye bredere huse med flere rum og formentlig også trægulv. Selv om bønderne kendte købstadens bolig fra deres markeds- og handelsrejser til Randers, var det nok især de store gårde, der inspirerede dem til en boligform, der passede sig for en ejer af et givtigt landbrug og med penge på lommen. Kun Hedegården (gd.2) synes at have undgået ombygning. Ad flere gange bygges Vellinggård om til en fornem proprietærgård, og Godthaab (gd.6), gård 8, 11 og 13 ændres, så de stiger kraftigt i værdi.

Derimod turde husmændene næppe tænke på ombygninger, men det blev alligevel dem, der gav landskabet de mest markante forandringer, der længe var set. I Udbyover er det påfaldende nok husmændene, der begynder at løse de problemer, udskiftningsdelingsplan fik for den daglige drift. Uforståeligt er det dog ikke, når man tænker på hvilken jord, der blev husmændene til del. De følte meget hurtigt det umulige i at få deres 5-7 tønder land i en rationel drift. Hvordan skulle en husmandsfamilie få tid til at klare det daglige arbejde med driften af jorden samtidig med et virke som håndværker eller daglejer, når allerede ét familiemedlem næsten ikke kunne bestille andet end at hente og passe den ene ko og det par får, de

Udbyovers bebyggelse ved dammens sydvestlige del. Postkort ca. 1915. S. Thomsen fot. (Det kong. Bibliotek).

i almindelighed havde, fordi der var henved 2½ km til græsningsjorden, og hvordan skulle ageren få ordentlig gødskning, når den lå over 1 km borte.

Kun de to husmænd i Havndal havde evnet at afhænde hus og have i byen og flytte ud på lodden. Nu fulgte næsten alle de andre efter. Den første var tømrer Sigvard Thomsen fra Randers. Straks efter at have underskrevet skødet på huset og jorden (23), som han overtog efter svigerfaderen, byggede han nyt hus i Havndal og flyttede ind i 1848.

På samme tid planlagde enken efter Frederik von Arenstorff, der var død i 1844, at sælge alle de huse med og uden jord, hun ejede i Udbyneder og Udbyover. Tilladelsen opnåede hun i 1851. I Udbyover omfattede salget 9 huse med jord, og de blev næsten alle købt af fæsteren. Ved handelen udnyttede de vordende selvejere muligheden for igen en vældig omfordeling af jordstykker at kunne udflytte deres hus og få en passende jordlod omkring det. Også de husmænd, der allerede var selvejere, så deres snit til at få fjerne jordlodder erstattet med tætliggende.

I 1853-54 skød den ene nybygning efter den anden op på marken, alle bygget af husmænd i Udbyover. Det var et synligt tegn på de nye tider, og der har nok kunnet spores en vis stolthed hos nybyggerne. I 1854 stod 3 nye huse klar ved Madsdige (25a, 39a og 40a), 2 huse på Gildhøj vest for møllen (28a og Udbyneder 33a), 1 hus på Inderheden

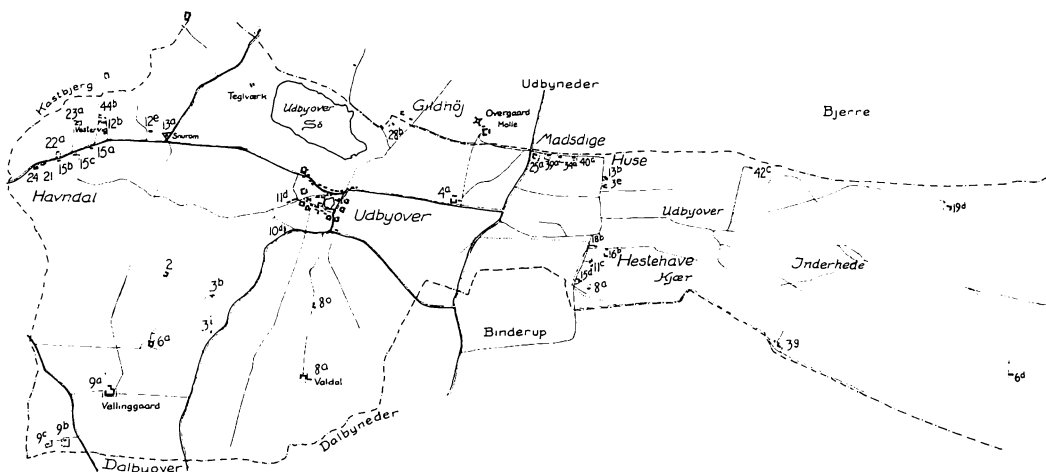
(42c) og 1 i Havndal (22a). Jørgen Nielsen Velling byggede huset i Havndal og gennemførte altså udflytningen i den imponerende alder af 73 år. Lidt forsinket byggedes der endnu et hus i Havndal i 1857 (44b) og et ved Madsdige i 1858 (34a).

Måske inspireret af de betydelige omfordelinger af jord, der samtidig fandt sted i Udbyneder ved oprettelsen af Charlottendal, begyndte gårdmændene i Udbyover så småt at sælge af deres jord. Når man ser bort fra de få ældre udparcelleringer, var alle gårdene endnu intakte. Undtagelsen var gård 5, der blev nedlagt i 1845 efter en årrække med dårlig drift, hvorpå jorden blev et tiltrængt tilliggende for Overgårds mølle.

Det var dels gårdmændenes sønner og svigersønner, dels købere fra nabobyerne, der blev ejere af de frasolgte jordstykker. Allerede i 1846 blev der bygget en simpel daglejerbolig i Havndal (15a), hvor Hans Jensen Brøndberg og hans familie boede gennem mange år. På jord fra samme gård opførtes jordemoderboligen (15b). I 1845 blev der bestemt nye og mindre jordemoderdistrikter, så at distrikt 9 skulle oprettes med tilhørende bolig i Havndal, da jordemoderen Ellen Nielsdatter i Råby søgte sin afsked. Ane Margrethe Johansdatter, der var gift med en pensioneret lærer i Hevring, blev ansat og boede i en lejet bolig i Udbyover (37), indtil den nye bolig stod færdig i 1851. I 1853 kunne Niels Jensen flytte ind i sit nye

Hus matr. 11 d. Benævnt »Hamborg« efter nabohuset matr. 42 b, der brændte o. 1903. Huset blev opført 1878 i grundmur. Foto o. 1980 af Ole Brøndum (Privateje).

Udbyover markjorder 1879. Sammentegnet af sognekortet 1845 og Geodætisk Instituts opmålinger 1878 (grundmaterialet til målebordsbladene) af HWH.

husmandsbrug (12b). Det blev ham, der 30 år senere kunne sælge grunde til de første nybyggerne i stationsbyen Havndal.

Så fulgte nogle år uden nybyggeri. Nedgangsåret 1857 har måske manet til en vis eftertænkning, men ikke desto mindre starter en ny bølge af salg til husmandsbrug samme år. På frasolgte gårdlodder byggedes 4 huse i Hestehaven (13b, 3e, 11c og 15d), endnu et par huse på Gildhøj, lige på den anden side af byskellet, og et i Havndal (15c).

I Udbyover by var der nu kun 3 af de gamle selvejerhuse med jord (18, 27 og 35), mens der var 17 jordløse huse. Kun 5 var beboet af håndværkere, mens de øvrige beboere var daglejere og arbejdsmænd. Derimod drev adskillige jordejende husmænd et håndværk. Byggeriet gav rigeligt arbejde til tømrere og efterhånden også til murere. Brændte sten er nok først kommet i anvendelse relativt sent, men der var sten at få fra teglværker ved Trudsholm, Dalbynederlund og Gjerlev. Fra slutningen af 50erne havde gårdejer Poul Nielsen (gd. 13) også et lille teglværk på sin jord ved Vestre Mose.

Landbefolkningen var lidt efter lidt blevet

vænnet til at betale stadig flere ydelser med penge i stedet for naturalier. Nu hvor i hvert fald bønderne var kommet til penge, sås dette forhold både i klædning og i den måde, hvorpå dagligdagens fornødheder anskaffedes. Efterhånden blev de temmelig afhængige af at kunne købe og sælge varer, og afstanden til Randers, hvortil kornet kørtes på vogn og handlede, blev for alvor følelig.

Bissekræmmere havde i lange tider haft del i handelen, men efterhånden gik handelen over til faste småhandlere. Sporene af dem er dog yderst svage. I 1847 bad Frands Schade Guldmann om at måtte sælge sæbe, tobak og brændevin. I 1833 var han kommet til et af husene ved Vellinggård fra Randers, men slog sig senere ned i Udbyneder, hvor han snart begyndte at drive lidt handel. Efter et afslag i første omgang fik han sidenhen sit næringsbevis. Kromandens søn gjorde i 1847 et sidste forsøg på at få kroholderbevilling, men det mislykkedes. Udbyovers første høker var smeden Jens Christensen Blenstrup (hus 40b), der havde handel fra 1856 til 1865. I 1861 fik Søren Julius Schjødt (hus 37b) næringsbevis som høker, og året efter som købmand. Karen Rasmusdatter Stampe

i Havndal (hus 24) fik i 1862 næringsbrev som detailist. Hun havde ca. 30 kvm til rådighed til bolig og forretning.

Efter 1860 fik ændringerne i landskabets udseende igen et roligt forløb. Alle gårdene var i gang med udstykninger, der muliggjorde handel mellem gårdene indbyrdes, og at nogle af de jordløse husmænd fik samlet lidt jord. Gennem jordhandlerne søgte bønderne hele tiden at tilpasse markernes beliggenhed, så den så godt som muligt stemte overens med tidernes skiftende driftsformer. Der var stadig tale om at løse problemer, der var skabt ved udskiftningens delingsplan, som altså på den måde endnu styrede udviklingen.

Kortet fra 1879 viser det beskedne byggeri uden for byen efter 1860. Ved Hestehaven byggedes endnu 3 huse (16b, 18b og 8a). Vellinggårds hyrdehus helt ude på Yderhede (6d) blev bolig for en husmand. Desuden opførtes der 3 enligt liggende husmandssteder (8o, 3i og 3g). De fleste blev bygget i 1870erne.

Kun to gårde blev flyttet ud, nemlig gård 4 efter en brand i 1862 og gård 8, da Peder Christian Pedersen Toft i 1872 byggede Valdals syd for byen. Han må have været en slags ekspert i udflytning, for han havde allerede 20 år tidligere flyttet gård 13 ud fra Udbyneider. Med det nye store stuehus i røde sten og tegltag fra 1882 holder den nye købstadsprægede stil for alvor sit indtog i Udbyover.

Fag og andel

Der kom nye ejere på mange gårde omkring 1870. Man fristes til at kalde dem andelsgenerationen, men de var vel også de første, der begyndte at opfatte det at drive landbrug som et fag. Præsterne havde udspillet deres ledende rolle inden for landbruget omkring 1850. Nu udgik nye initiativer fra de store gårde. Også her var der generationsskifte i begyndelsen af 1870erne.

Der blev påny oprettet en lokal landboforening for egnen, og gennem den søgte man at løse det stærkt stigende krav om landtransport, som jo betød særlig meget for landsbyer, der som Udbyover lå langt fra købstæder. Behovet for dagligvarer og specialartikler var blevet så stort, at især de mindre gårdmænd og husmændene ikke længere havde råd til at ofre tiden på at hente dem i Randers. Købmandsgården ved kroen i Udbyhøj klarede problemet for en tid, men da banen kom i 1883, kunne de tunge købmandsvarer også forhandles fjernt fra en havn. Stationsbyen Havndal blev en realitet på den dårlige jord lidt vest for Udbyover.

Ændringerne i landskabet var stadig få, når der ses bort fra, at banen nu slog et stort sving hen over de vestlige marker.

Indtil 1896 var nybyggeriet koncentreret omkring stationen i Havndal. Imidlertid var man endelig begyndt at løse problemet med at skaffe husmandsbrug med et jordtilliggende, der kunne brødføde en familie. I 1896 satte loven om oprettelsen af statsstøttede husmandsbrug gang i en ny udvikling, der betød oprettelsen af en række husmandsbrug vest for byen. Det var med til at udviske den beskrevne landskabsstruktur, ligesom da landbrug blev opgivet på Inderheden og Yderheden øst for byen og »Aktieskoven« blev plantet.

I selve Udbyover by er det karakteristisk at antallet af beboere efter 1780 holdt sig temmelig konstant. Der byggedes et lille husmandsbrug lige syd for byen i 1865 (10d) og et vest for »Hamborg« i 1878 i meget traditionel stil (11d). I 1880 opførtes dansesalen eller forsamlingshuset, som det siden kaldtes, og i de følgende 20 år 5 små huse (56, 54, 63, 55 og 57).

Flere gårde og fattighuset er nu forsvundet, men byen har bevaret sin struktur og gamle grænse. Selv om det også har tyndet ud i de gamle husmandsbrug, kan mange af Wesenbergs delingslinjer endnu genkendes i det smukke landskab, der ligger udbredt for en, når man har bestegit en af bakketoppene, som for eksempel den ved byens var-tegn fra 1894, Lyshøj Mølle.

TRYKTE KILDER:

Andersen, Villads: Lidt om Udbyover by og en af dens gårde. Fra Randers Amt 1977 s. 85-99.

Begtrup, G.: Beskrivelse over Agerdyrkningsens Tilstand i Danmark. Nørre-Jylland. Bd. II. 1810 (1978).
Christensen, P.: Bondehjem og Landboliv i gamle Dage. I-III. Fra Randers Amt 1942 s. 104-117, 1944 s. 101-115 og 1945 s. 70-83.

Christensen, P.: Da Udbyneder Sognemænd selv øvede Justits. Fra Randers Amt 1938 s. 142-148.

Diversa, et Politie- og Moerskabs-Ugeblad. Udg. og red. i Randers af Alstrup. 1838 nr. 6 (11/5 1838).

Gormsen, Gudrun: Landsbyer i Randerseggen. Et studie i kornsalgperiodens gårdbrug. Folkelivs studier 9. Bønder og Fiskere s. 11-23.

Hald, I. C.: Randers Amt. Bidrag til Kundskab om de Danske Provindsers nuværende Tilstand i oekonomisk Henseende. 1827.

Halding, Ole: Den store landbrugskrise fra 1818 til 1828. Fra Randers Amt 1967 s. 42-71 og 1968 s. 51-76.

Hansen, C. Rise: Overgaard. Danske slotte og herregårde. 2. udg. 1966, bd. 11 s. 173-193 (samt andre artikler i dette bind).

Jensen, F. Elle: Biskop G. P. Brammers kirkevisitater i Onsild, Nørhald og Gjerlev herreder. Fra Randers Amt 1960 s. 71-86.

Krarp, I. P.: Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 indtil Nutiden. 1895.

Kristensen, Klaus Thingholm: Når hver fik sin lod. 1985.

Nedergaard, Paul: Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie 1849-1949. 1965. Bd. 8 s. 171-175.

Personalhistoriske optegnelser om slægten Bie. 1957.

Pontoppidan, Erik: Den danske Atlas. Tom IV. 1768.

Randers Amts Husholdningsselskabs Virksomhed gennem 100 Aar 1810-1910. 1910.

Randers Amtsavis (referat af Randers amtsråds møder). Rasmussen, Alexander: J. D. W. Westenholz og hans Skrift om Bondestanden. Fra Randers Amt 1917 s. 5-33.

Schrøder, Ludvig: Danmarks Hjelpekilder og Næringsveje. Historiske Fremstillinger. 1894.

Trap, J. P.: Danmark, bd. VII, 2. Randers amt. 1963.

Ugeblad for den danske Bonde. 1-3. Aargang, 1834-38. Red. af N. B. Krarp og C. Olsen (specielt 1. Aarg. nr. 29, 13/1 1835).

UTRYKTE KILDER:

Her vil jeg gerne udtrykke min taknemmelighed for hjælp og tålmodighed under min brug af de lokalhistoriske arkiver i Tvede (Nørhald), Mariager og Randers, og for meddelelserne fra Julius Møller, Udbyover, og Thorvald Thomassen, Vinstруп.

Landsarkivet for Nørrejylland (LAN):

De nørrejske branddirektorer:
Brd. 12.34 Ekstrakt- og kontingentberegningssprotokol 1805-1807.

Brd. 12.40-46 Repartitionsprotokoller 1818-1851.

Brd. 13.11 og X 302.7. Bygningsafgiftsregister 1856-1869 og 1869-1903.

X 302.3 Opmålingsprotokol 1869-1877.

Brandforsikringsprotokol for Udbyneder sogn 1889-1951.

Gerlev Onsild herred B 49 D:

SP 73 Skøder og pantebrev. Kronologisk register 1745-1858.

SP 8, 9, 10 Skøder og pantebrev 1808-1822.

SP 83 Skøder og pantebrev. Realregister for Udbyneder sogn, 1858-1914.

181 A Protokol for næringsbeviser 1859-1915.

Gerlev herred B 49 A. SP 1 Skøder og pantebrev 1747-1808.

Randers Amtsstue B 14:

172 Brandkontingentberegninger 1803-1807.

Skattehovedbøger for Gjerlev herred 1801-1814 og 1844-1906 (mikrofilm fra RA).

Jordebøger m.m., 1844-matriklen (mikrofilm fra RA).
Overgårds godsarkiv G 255. 1-18.

Trudsholms godsarkiv G 257. 8 Forskellige sager.

Privatarkiver. Martin Ludvig Wesenberg. 10. Lægene Udbyover og Udbyneder.

Kirkebøger for Udbyneder sogn 1786-1888 og for de tilgrænsende sogne (også i kopi i Nørhald Egnarkiv).

Matrikeldirektoratet:

Udskiftningskort for Udbyneder-Binderup 1797.

Det korrigerede opmålingskort fra 1815 over Udbyover (original I).

Diverse senere matrikelkort for Udbyover.

Udskiftningsdokumenter reg. nr. 187 og 217 (desuden i Randers amts arkiv i LAN).

Indberetninger fra 1805 (arbejdsjournal fra 1804).

Arbejdsprotokol 1815-1837.

Sognebogen (1823-1825), hartkornsekstrakt (1837-1844) og senere matrikelprotokoller.

Geodætisk Institut:

Forarbejderne til målebordsbladene Udbyover og Sødring (1878).

Rigsarkivet (RA):

Samtlige folketællinger 1787-1901 for Udbyneder sogn og folketællinger for de omliggende sogne (også i kopi i Nørhald Egnarkiv).

Rentekammerarkivet Rtk. Journaler for 1796-1807 og 1833-1834.

Rtk. 2485.17 Indberetninger om forbedringer i landvæsenet og fællesskabets ophævelse.

l.t.k. 2485.79 Dokumenter fra landinspektør Haars dødsbo.

NOTER OG HENVISNINGER:

1. Se Fra Randers Amt 1983 s. 41-62.
2. Overgård var selvstændigt birk indtil 1809. Birkeretningen blev holdt i en stue i huset Bilidt.
3. Note på dokument i Overgårds godsarkiv, LAN G 255.
4. RA Rtk. 2485.17. Indberetning fra Overgård gods 1785.
5. Overgårds godsarkiv, LAN G 255. Klagen behandles i amtet.
6. Om overtro i den forbindelse: se Fra Randers Amt 1945 s. 80.
7. Se note 4.

8. RA Rtk. 2485.79 og Indberetninger fra 1805 i Matrikeldirektoratet.
9. RA Rtk. 2485.17. Indberetning til Rentekammeret i 1785 fra Trudsholm gods og fra Overgård gods.
10. Se note 9.
11. Se note 9.
12. Overgårds godsarkiv, LAN G 255.18 Forskellige sager. Brev fra Peter Timmermann 6/7 1792.
13. LAN Martin Ludvig Wesenbergs privatarkiv. 10. Udbyover by.
14. LAN Martin Ludvig Wesenbergs privatarkiv. 10. Udbyneder by.
15. Randers amts arkiv. B 5.138.
16. Agerrener er de upløjede jordstykker imellem markerne.
17. RA Rtk. 2485.17. Indberetning til Rentekammeret fra godserne 1785. Overgårds godsarkiv LAN G 255. Hoveriforeningen for Overgård gods af 1792. Indberetningen af 19. januar 1805 fra Udbyneder sogn i Matr.dir.
18. Overgårds godsarkiv LAN G 255.1. Skøder og pantebreve.
19. Overgårds godsarkiv LAN G 255.18. Forskellige sager. Breve fra 1822 fra amtsstuen og Enkekassen til Arenstorff på Overgård.
20. Villads Andersen 1977 s. 91-92, og Jørgen Toubro: Mariagerbogen 1976 s. 34.
21. Der må være tale om den 42årige Christen Jensen Muurmester i gård 20.
22. En levende skildring af situationen i nabolandsbyen Sødring findes i: Frederiksen: Noget om Tilstanden i Sødring Sogn, Randers Amt, i landøkonomisk Henseende (En Beretning til det Kgl. Landhusholdningsselskab). Tidsskrift for Landøkonomi. Ny Række XIV s. 543-557.
23. Kirkebog for Udbyneder sogn 1808-1813.
24. Indberetning til amtets skoleråd, fundet i Nørhald Egnarkiv.

Erindringer fra Napoleonskrigene

Af Bent Østergaard

Gennem de seneste år har historieskrivningen i langt større omfang end tidligere inddraget den menige mand og de erfaringer og oplysninger, der kan fremskaffes ved at indsamle erindringer og slægtsoverleveringer fra ikke nedskrevne kilder.

En anmelder skrev for nylig: ¹ »Den menige mands fortælling om sit liv. Af gode grunde bliver det jo ikke en historie, der går så langt tilbage. Begyndelsen af dette århundrede, så rækker erindringen ikke længere. . . Fortællekæden i slægten, som Martin A. Hansen kunne følge tilbage til Napoleonstiden, er i alle fald brudt«.

Dette gælder vel for mange, sandsynligvis de fleste, men bestemt ikke alle. Alene det faktum, at Martin A. Hansen ud fra mundtlige overleveringer har kunnet berette om sin oldefars hjemkomst efter Napoleonskrigens omvæltninger - som han med digterisk frihed har skildret i novellen »Hjemkomsten« - og som han uden tvivl også mundtligt har fortalt for sine børn, giver en ubrudt traditions-overlevering gennem 5-6 slægtsled.

Men for hver generation går noget tabt. »Ætten er på fire eller fem led«, skriver han (i »Tanker i en skorsten«). »Et par slægtsled før fortællerens eget og et par efter. De kan være

mere fortrolige med bedsteforældrenes end med børnebørnenes slægtsled. For den midterste generation, som var ættens bindevæv, var det også en vigtigere opgave at huske de bortgangnes liv end at kende de helt unges. Men bedsteforældrenes led ved man ikke meget om. . . Ættens i erindringens levende historie, historieorganismen, kan da række over to gange støvets alder. Man tygger og tolker på en hændelse i næsten halvandet hundrede år«.

Mere maleriske og usædvanlige træk huskes bedst og længst, og de findes stadig som mundtlige overleveringer tilbage fra Napoleonskrigens tid, hvad denne artikel vil vise og supplere med skrevne efterretninger.

Min mormor, Sophie Knudsen, døde som 90 årig i 1966 i Hammelev ved Grenaa. Hun var født i Højbjerg, Aalsø sogn, syd for Grenaa. Da jeg var dreng og ung, fortalte hun mig gentagne gange om sin far, der deltog i alle tre krigsår 1848-50, og om dennes far igen, som var aktiv soldat under napoleonstidens kamphandlinger og efter kejserens endelige nederlag ved Waterloo blandt de danske tropper, der besatte en del af Nordfrankrig 1816-1818.

Om den ældste, Peder Rasmussen Kroe-

mand, kunne hun berette, at han deltog i slagene ved Bornhoved og Sehested. Med en blanding af beundring og medfølelse fortalte hun, at han og hans kammerater senere gik til fods ned gennem Europa til Frankrig. Da han var analfabet, fik familien hjemme på Djursland ingen breve fra ham. Pludselig en dag efter fem års fravær kom han hjem. Han overtog efter sigende faderens krohold i Trustrup. Men han var eller blev nu noget drikfældig - han var blevet afhængig af vindriking i Frankrig, sagde man. Han gik fallit, mistede sin gode kro og døde som en fattig mand. Egentlig forståelse eller overbærenhed med Peder Kroemands fejl er jeg ikke stødt på. Almuens vurdering af den, der ikke slår til, er ofte ubarmhjertig. »Ham var der ikke rigtig noget ved«, bliver den endelige og kategoriske dom.

Siden har jeg søgt at undersøge og udbygge disse overleveringer gennem det skriftlige materiale, der foreligger. Under Frederik VI kæmpede en fransk-dansk hær (Auxiliær-korps) i 1813 i Nordtyskland. Modstanderen var en international hær af Frankrigs fjender. Den blev kommanderet af Sveriges kronprins, marskal Bernadotte. Efter forskellige fægtninger øst for Hamburg trak vi os tilbage op gennem Holsten. Efteråret blev koldt og regnfuldt, og soldaterne led under sygdomme, hvorfor henvend en femtedel til sidst var ukampdygtige. Tøj og mad blev i perioder en mangelvare, da Frederik VI's krigskasse var tom eller næsten tom. I begyndelsen af 1813 havde regeringen udsendt forordningen om statsbankerotten.

Under tilbagetoget op gennem Holsten stødte jyske dragoner og russiske kosakker den 6. december sammen i en fægtning ved Rahlstedt umiddelbart nord for Hamburg. Længere oppe i Holsten besejredes fjenderne ved en træfning i landsbyen Bornhoveds snævre gyder den 7. december. Tilbagetrækningen nordpå blev dog fortsat, og den 10. december stødte parterne igen sammen ved Sehested. Her deltog omkring 9000 mand på hver side, og det samlede tab anslås til ca. 2500. Også her vandt de danske, men kampene blev nu praktisk talt indstillet.

I realiteten havde Danmark dog ingen muligheder, hverken militært eller politisk over for modstanderne, og forhandlingerne, der nu blev indledt, afsluttedes med freden i Kiel den 15. januar 1814. Danmark måtte afstå Norge til Sverige, hvor Bernadotte var tronfølger og faktisk regent.

Disse kampe i Holsten danner baggrund for St. St. Blichers novelle »Messingjens«, der handler om en jysk dragon og hans kære hest. Den historiske baggrund for novellen er dog, som vi senere skal se, lidt anderledes.

Efter Napoleons 100 dage i 1815, hvor Danmark uden aktiv deltagelse nu var allieret med Frankrigs fjender, måtte Frederik VI stille tropper til rådighed for besættelsen af det slagne Frankrig 1816-18.

November 1815 marcherede de danske soldater ud af Rendsborg. Gennem Hamburg, Bremen, Holland og det nuværende Belgien nåede de trods vinterkulde og oversvømmelser omkring de mange floder i midten af januar til Nordfrankrig, hvor de bl. a. blev stationeret i byen Bouchain mellem Valenciennes og Cambrai. Soldaterne på kaserne, officererne mere komfortabelt i private hjem. 1000 mand blev hjemsendt i 1817, og november 1818 afmarcherede resten. De nåede hjem til Danmark omkring 1819. Familieoverleveringen om fem års fravær kan således ikke passe på frankrigsopholdet alene, men dækker også den forudgående krigsdeltagelse, der dog blev afbrudt af et ophold hjemme, hvor Peder Kroemand blev gift med Dorthe Pedersdatter Collin.

Peder Rasmussen Kroemand var født i Trustrup 1787, og under de her skildrede begivenheder mellem 26 og 32 år, altså ikke purung. Han synes at være blevet gift o. 1815, hvor han må have været hjemme en periode inden afmarchen til Frankrig. I kirkebogen benævnes han ved dåben af de første børn som gårdejer i Trustrup.

Tilværelsen synes at have været lovende for ægteparret i 1815, da Dorthe Pedersdatters far solgte dem sin gård i Trustrup. Af en eller anden grund gik det dem dog skævt. I 1836 måtte de efter to års sejpineri om et ikke betalt lån på 156 rigsbankdaler — måske et

Oberst Niels Engelsted (1759-1816) var under felttoget 1813 chef for Jyske regiment lette dragoner. I begyndelsen af tilbagetoget 1813 stødte han nord for Hamburg sammen med en deling russiske kosakker ved Rahlstedt 6. dec. Kampene var hårde og indædte. Billedet viser en dramatisk episode, hvor Engelsted kæmper mod to kosakker. Obersten fik en let kvæstelse i hovedet, og hans klæder blev gennemstukket og revet i stykker af et lansestød.

Efter denne ret blodige træfning lykkedes det Engelsted at føre sin deling fra Wandsbeck over Itzehoe til Rendsborg helt uden tab, skønt kosakstyrker nu huserede langt op i Holsten. (Stik af J. Sonne, Det kgl. Bibliotek).

høstpantebrev, der ikke kunne indløses — afstå gården.

De flyttede nu til Attrup i nabosognet Rosmus, hvor Peders bror solgte dem et stykke jord. Her byggede de et hus. I 1838 ved sønnen Rasmus' konfirmation angiver kirkebogen, at faderen er husmand. Men i 1845 måtte Peder Kroemand også af med huset, hvorefter han boede til leje og ernærede sig som daglejer. Han døde i Rosmus sogn 17. januar 1858 som 72 årig.

Trods efternavnet — eller rettere tilnavnet — kan han ikke selv have været aktiv kro-

mand ret længe. Hans far Rasmus Sørensen Kromand var død i 1811, men enken og sønnen kan have ført kroen videre, i hvert fald til brylluppet o. 1815.

Som vi ser er der i store træk overensstemmelse mellem familieoverleveringen og de oplysninger, danmarkshistorien, kirkebogen, skøder og panteprotokoller kan give. Vi erfarer her om en mand, der efter sin mangeårige soldatertid økonomisk og socialt klarer sig dårligt. Om årsagerne kan der naturligvis kun gisnes. Men deltagelsen i krigshandlingerne, hvor soldaterne måtte lide

under kulde, sult og sygdomme, kan have givet ham et knæk. Også lediggangen i Frankrig — og den lette adgang til vin — har ganske givet været mindre heldig for mange af de danske bondsoldater, der hjemmefra var vænnet til stadigt og hårdt arbejde.

Forfatteren Sigurd Elkjær², der også bygger på mundtlige overleveringer, lader sin far, lærer S. P. Elkjær fortælle fra Tandrup sogn vest for Horsens: »Peder Tømmesen i Enner og Rasmus Pejser på Vinten Mark var halvbrødre og havde været med de danske tropper i Frankrig efter Napoleons fald. Peder Tømmesen kom tungsindig hjem. Han fik både kone og gård, men blev mere og mere tungsindig. Når han gik og såede korn på marken, kunne han pludselig holde op og lægge sig hen på skovdiget, hvor han lå og stønnede: »Aa ja, aa ja«. Nogen sagde, han havde undlivet en pige i det fremmede. Ingen vidste rigtig besked. Det endte med, han gik ud i laden og hængte sig.

Rasmus Pejser var ikke forknyt. Han nåede at få St. Helena-medaljen af Napoleon den Tredje. Han ville gerne fortælle om sin Frankrigs-rejse. »Da vi blev stillet op og skulle afsted, kom Jens Krog hen til mig og sagde: »Nå, Rasmus Lud, a ska nok være din sidemand«. Og det blev Rasmus glad over, for Krog var en lystig kumpen. Den anden sidemand var en dansk-holstener. Han sang på tysk. Jens Krog sang på dansk, og så fulgtes de ad både gennem stadt Hamburg og stadt Bremen lige ind i Frankrig, hvor de drak vin i stedet for øl og holdt kommers med de franske piger. »Vi kunne ikke snakke med dem, men så gjorde vi nogle gebærder og så gjorde de nogle gebærder, og så fik vi os en kæreste både her og der«, sagde Rasmus. Han sagde også, at det var en stor fejl, at folk ikke snakkede jysk over hele verden, for så kunne alle folk forstå hverandre . . . «.

Således er enkelte spredte træk blevet husket og videregivet af de menige soldater. Fra officerer, feltpræster og andre findes også efterladte skriftlige skildringer af rejsen til og opholdet i Frankrig.

Løjtnant Ræder³ fortæller om de danske troppers dårlige udstyr: ».. den hele trop

snarere lignede et arbejdskommando end en disciplineret troppeafdeling. Nogle havde overkjoler, andre munderingskjoler, nogle huer, andre chakot'er, atter andre kavalericasquer på hovedet, nogle sko, andre støvler, nogle tornystre, andre tværsække på ryggen. Det var en sand skandale at se denne udrustning, som tilmed bestod af kasserede og ubrugelige sager.

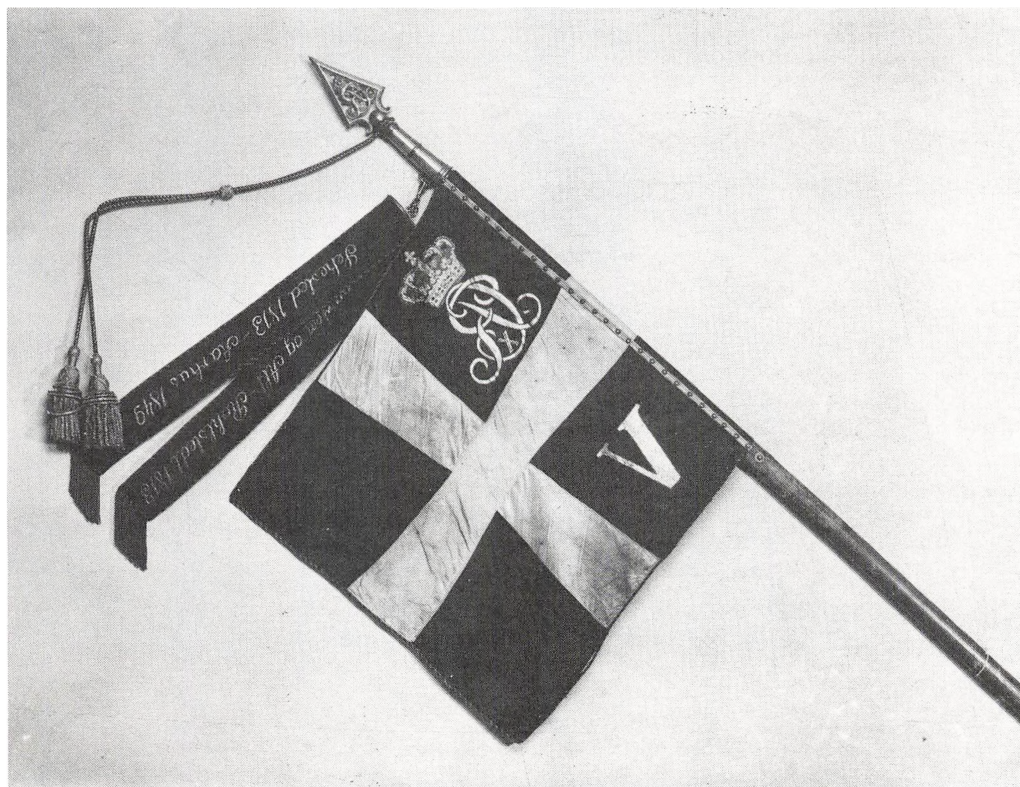
Følgen var, at man i byer og på landevejen hånede os og lo ad os«. Og Ræder fortsætter sine betragtninger gennem de britisk besatte områder: »Vi havde lejlighed til at gøre sammenligninger, som destoværre ej faldt ud til vor fordel. Gerne vil jeg indrømme, at vore troppers krigerske værd var ligeså stor, måske større end de engelskes, eller hvilken som helst anden armés, men deres udvortes var kun mådeligt«.

Løjtnant Ræder er også dybt forarget over den behandling, franskmændene giver de danske. »Vi havde den uforsigtighed at gå til en stor parade, men her blev vi omringet med hujen og larmen af et talrigt publikum, som kastede, om ej skarn, så dog andet, måske småsten, på os.

Jeg forundredes over stadig at blive tiltalt på gaden og opdagede omsider, at det var for at håne mig, at jeg havde denne lykke. Jeg lærte snart ordet »Carotte« (gulerod), som var et almindeligt skældsord for englænderne«. Det må have været de engelske og danske troppers lyse hårfarve, der gav anledning til dette øgenavn.

Med tiden synes en del af danskerne dog at have vundet sig franske venner — og veninder. Under et besøg i Bouchain sommeren 1986 fortalte man på det stedlige museum, hvor der stadig opbevares tegninger og malerier fra danskernes ophold, at 20 franske piger fulgte med, da danskerne marcherede hjem.

De foretrak livet i det ukendte nord med deres nye ægtemænd — eller kærestes. En af dem, der nåede helt til Danmark, var Gabrielle de Bercon, datter af en rig guldsmed i byen Arleix. Hun forelskede sig i en jysk dragon, der var indkvarteret i hendes hjem, og trods faderens rasende modstand

5. Dragonregiments estandard. Det ene bånd bærer indskriptionen »Rosengarten og Alt-Rahlstedt 1813« til ære om regimentets indsats dér. Båndet blev overrakt regimentet på 250-årsdagen 1. nov. 1929 af Christian X. (Dragonmuseet, Holstebro).

lod hun sig vie til sin Anders af feltpræsten Nyholm.⁴

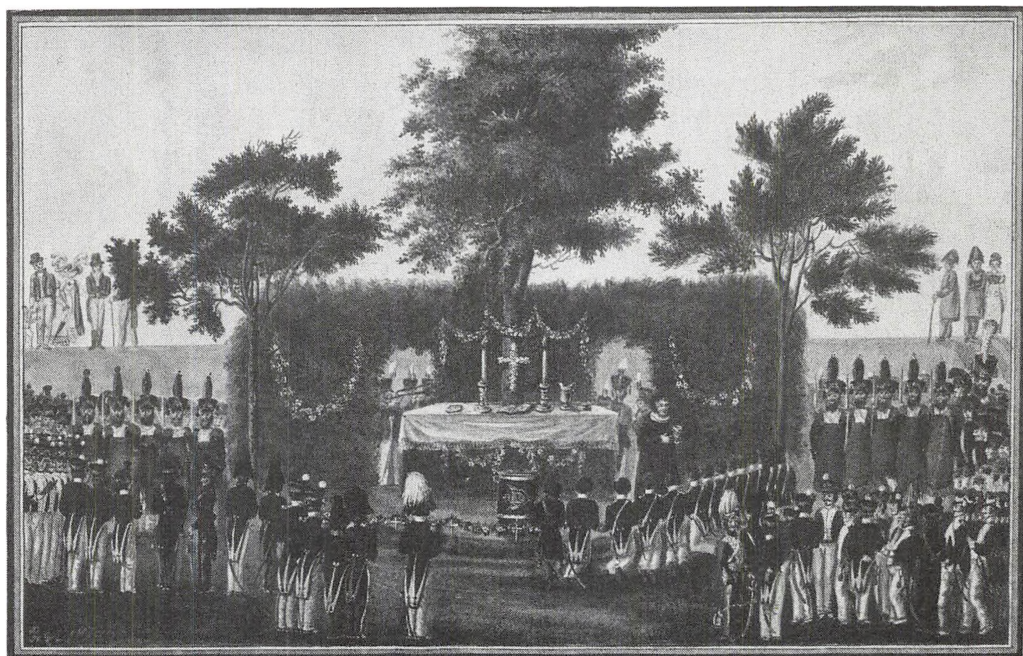
Hesten måtte bære to under turen nordpå. Dens navn var Messingjens — efter landsbyen Mesing ved Skanderborg. Dragonen hed Anders Rasmussen. Han var født 1788 i Egebjerg sogn nord for Horsens. Han havde deltaget i træfningerne ved Sehested og Ratzeburg i 1813.

Gabrielle var klædt i en dansk husaruniform under rejsen til Danmark, hvor hun påtog sig at være marketenderske. »Den lille hornblæser« kaldte soldaterne hende.

I begyndelsen af 1819 nåede de Fredericia. Anders blev afmønstreret og købte Messingjens, der nu også havde aftjent sin værnepligt i den danske hær.

Da Anders' far ikke ville anerkende den uformuende og arveløse svigerdatter, slog de nygifte sig ned på et husmandssted i en lille landsby Torp ved Underup. Ægteskabet var harmonisk, men Gabrielle længtes altid hjem. Da Anders døde i 1845, mistede hun forstanden. Flere gange blev hun standset under forsøg på at vandre til Frankrig. Hun måtte indespærres i en lille stue, hvor hun døde som 64-årig i 1855. Både hendes og Anders' grav på Underup kirkegård er forlængst sløjfet.

Stedet, hvor Anders havde begravet sin hest Messingjens, menes stadig at kunne påvises af Gabrielles efterkommere. I slægten opbevares endnu Gabrielles brændevin-sanker fra hjemrejsen, og et fransk keramik-

Dette fremragende billede skildrer en gudstjeneste i den fri natur, afholdt for de danske soldater i Frankrig 1813. Alteret består af græstørv, behængt med blomsterkranse. Soldaternes i virkeligheden meget miserable uniformer er her fremstillet mere elegante end historisk korrekt. Løjtnant Ræder skriver, at officererne sad omkring alteret på stole, og bagved var tropperne placeret med gevær ved fod og fuld oppakning.

Ræder tilføjer: »Ingensinde før eller siden i livet har jeg fundet så megen trost og opbyggelse i gudstjenesten som her. Stundom deltog franskmænd i vor gudstjeneste, naturligvis mest af nysgerrighed. En søndag medbragte en stabsofficer en ung, elegant pariserdame, men hun sad hele tiden og lorgnettede og koketterede med de unge officerer, hvilket var mig til stor forargelse«. (Efter farvelagt tegning i privateje).

fad, der har tilhørt hende. På Blichermuseet »Æ Bindstouw« i Lysgaard opbevares en mindekrans med Gabrielles hår.

Ifølge undersøgelser, der er foretaget af Jeppe Aakjær, har St. St. Blicher fået beretningen fortalt af gårdejer Claus Nielsen Wattrup fra Thorning sogn. De hjalp hinanden med at lægge stråtag på præstegården i Thorning — Blicher rakte strå og lyng op til tækkemanden Wattrup, der selv havde benyttet Messingjens, inden den blev overdraget til Anders.

Blicher udnyttede stoffet ret frit i novellen »Messingjens« om dragonen Rasmus Oustrup, der under krigen bortførte sin Helle fra hendes hjem på Aabenraaegnen.

Endnu en samtidig forfatter, J. L. Heiberg, forstod at udnytte den danske besættelse af Frankrig. Den 5. januar 1833 indleverede han til Det kgl. Teater en vaudeville »De danske i Paris«, der blev opført allerede den 29. januar i anledning af kongens fødselsdag. Digterens hustru, Johanne Luise Heiberg, havde hovedrollen som den unge Juliette.

Majestæten personlige tilladelse skulle indhentes, før man turde lade skuespillerne optræde i danske soldater- og officersuniformer. Men det militære udstyr har nok været mere formfuldendt end det, soldaterne måtte acceptere i Frankrig 17 år tidligere.

Det uprætentiøse lille teaterstykke hand-

ler om en dansk major, der kommer til Bouchain og siden til Paris for efter nogle forviklinger og misforståelser sammen med sin nu voksne datter, Juliette, at hjemføre sin franske hustru, som han hemmeligt var blevet viet til en årrække før.

Mens majoren og de danske landsmænd, han møder i Paris, naturligvis ikke har nogle sproglige problemer, må hans oppasser Mikkel klare sig på mere selvlært vis. Han mener dog ikke det er svært. Med stor frimodighed viser han, at klør-ti betyder »hvad er klokken« (quelle heure est-il) og Lodevad er brændevin (l'eau de vie). Han længes dog tilbage til København og er overlykkelig, da han med majoren og dennes hustru og datter kan vende kursen mod nord.

Blicher, Heiberg og Martin A. Hansen har hver især udnyttet disse begivenheder i deres værker. Martin A. Hansen fortæller om sin oldefar, Lars Christensen fra Varpelev på Stevns, at »han var i Frankrig og lå længe i Holsten, hvorfra han hjembragte det nye kobbelskifte i stedet for trevangsskifte«.

Den sjællandske bondesøn havde brugt øjnene i det fremmede og kunne senere udnytte sine indtryk i Lergårdens drift. Men ingen slipper uskadt fra krigens rædsler. Han brugte sine kræfter på at tilkøre de heste, andre ikke turde binde an med.

Martin A. Hansen fortæller med digterisk intuition om sin oldefar i »Gamle venner«: »Adam af Bremen skrev om folkene på denne ø og deres glæde ved heste. Den er nok ikke døet helt. En mand lever tre hestes liv, men det hænder, at heste mindes lige så længe som mænd. De kunne blive en del af mandens skæbne, af hans karakter. Sammen med oldefar huskes således hans helmisser.

Han var en mand, der kom hjem fra krigen, men aldrig kom over den. Han var, forstår man, af de mærkede, der overlevede, men ikke mere kan leve. Han var lanséné og kom hjem fra Napoleonskrigenes vildskab, fra et hårdt såret Europa. Så længe siden — og dog ikke længere, tre generationer (skrevet 1946). Så megen vande i den korte tid. Og hvordan nu? Natten er så stille, men endnu fornemmer man i luften lyden af

hovslaget i lansénérens hest, da han rider hjem fra rædslerne for at pløje og så igen, fredløs, sær, revnet i hjertet, den fortabte søn. Han holdt gale heste, som bare han kunne tumle, hed det sig. Sådan hjalp han sig vel, hvor en anden måtte gribe til flasken«. (Fra »Efterslæt«).

Adskillige af hans kammerater fra Napoleonskrigenes tid gik det værre. Blandt disse taltes Peder Rasmussen Kroemand. Han kom hjem, arret i sjæl og sind. Men næste generation kæmpede under helt andre vilkår og med en helt anden baggrund i treårskrigen 1848-50.

Det gjaldt også Peder Kroemands søn, min farmors far, om hvem hun fortalte en del. Han deltog i alle tre krigsår ved I. jægerkorps. I. kompagni, og var aktivt med i de fleste berømte slag, bortset fra Fredericia og Isted, men det er en anden historie.

Siden skaffede han sig en gård i Høbjerg. Der var stor forskel på den analfabetiske bondesøn fra 1815 og næste slægtsleds selv-sikre unge, der blev båret oppe af »ånden fra 48« og den nye grundlov, der også gav landbefolkningen medbestemmelse og en fornemmelse af ligeret. Trods landbrugskriser og modgang kunne bondestanden nu kæmpe sig frem til større velstand og større selvbevidsthed.

HENVISNINGER:

1. Niels Højlund. Weekendavisen 25/5-1986.
2. Sigurd Elkjær: En jysk skolemester fortæller, 1948.
3. Jacob Thode Ræder: Barndoms- og Ungdoms-erindringer (udg. 1912).
4. Om baggrunden for Blichers novelle »Messingjens«
Jeppe Aakjær: St. St. Blichers livstragedie bd. 2. s. 207. Harald Petersen: Den historiske baggrund for Blichers Messingjensnovelle. I: Østjysk hjemstavn 1970, s. 135 ff.

Kondrup-Randers, tur-retur

Fra Jens Pedersens dagbog

Af Allan Frandsen

Dagbøger er spændende læsning. Ikke alene hvis vi trækker vore egne fra ungdomsårene frem fra skrivebordsskuffen, og med bagklogskabens smilende overbærenhed bladrer os frem gennem den første forblindende forelskelse, det første store sammenstød med forældrene eller de utallige besværing over mindre søskende.

Også dagbøger fra forrige århundrede er spændende læsning. De fortæller om livet i hverdagen, om fødsel, arbejde, sygdom og død, om fest og fornøjelse. Dagbøger er kort sagt en enestående kilde, når vi vil prøve at sætte os ind i dagliglivet, som det har formet sig gennem historien.

Politik og mentalitet

Historikere har da også ofte anvendt dagbøger som kilder. Tidligere især indenfor den politiske historie, hvor man anvendte kendte politikeres dagbøger. I de sidste ti-femten år er historikere, etnologer og litteraturhistorikere imidlertid begyndt at interessere sig for almindelige menneskers dagbøger. Startskuddet kom i 1969, da Landbohistorisk Selskab udgav *Fæstebonde i Nørre Tulstrup* Christen Andersens dagbog, 1786-1797. Siden har samme selskab udgi-

vet tre andre dag- og erindringsbøger. Et udtryk for den etnologiske interesse findes i Institut for Europæisk Etnologis udgivelse af en meget omfattende registratur over såvel udgivne som ikke udgivne bondedagbøger: Karen Schousboe: *Bonedagbøger - kilder til dagliglivets historie*, 1980. Litteraturhistorikernes interesse for dagbogs- og erindringsmateriale kan man forvisse sig om ved at læse den nyeste udgave af *Dansk Litteraturhistorie*.

Samtidig med denne øgede interesse er den synsvinkel, under hvilken dagbøgerne er betragtet, blevet udvidet. I starten var det især dagbøgernes oplysninger om det daglige arbejde som virkede tillokkende; eller som der står i forordet til Christen Andersens dagbog: *Det bliver gennem den muligt at få en mere nuanceret viden om bondens liv og virke under det gamle landvæsenssystem*. De senere år har især litteraturhistorikerne taget andre briller på. Synsvinklen er drejet i retning af dagbøgernes direkte eller indirekte oplysninger om dagbogsskriverens bevidsthed eller mentalitet - holdning kunne man også kalde det.

Klarest kommer denne synsvinkel til udtryk i bogen: *En selvskreven historie*, 1982, redigeret af litteraturhistorikeren

Martin Zerlang. Her konstateres og behandles en ændring i landbefolkningens mentalitet som følge af landboreformerne i sidste halvdel af 1700-tallet. I meget grove træk ændredes mentaliteten fra en kollektiv mentalitet, med landsbyfællesskabet i centrum til en individuel mentalitet, hvor omdrejningspunktet var produktionen og dennes rentabilitet.

Jens Pedersen og hans dagbog

Også fra Randers-egnen findes en del bonde-dagbøger; fem i følge Karen Schousboes registrering. Hertil kommer dog en dagbog, som findes på Randers lokalhistoriske arkiv: Søren Kristensen, Råsted, 1893-1931. En af de ældste er ført af gårdmand Jens Pedersen, der boede i landsbyen Kondrup omkring seks kilometer nord for Randers. Jens Pedersen og senere hans svigersøn, Niels Christian Sørensen Stentz, som overtog gården, førte dagbog fra 1837 til 1873. Med udgangspunkt i denne dagbog vil jeg i det følgende give en beskrivelse af Jens Pedersens kontakt med købstaden Randers i ti-året 1837 til 1846. Og dermed et indblik i samspillet mellem land og by i perioden før industrialiseringen og byudviklingen for alvor satte ind¹.

Bogen er tidligere anvendt af Gudrun Gormsen til et »studie i kornsalgperiodens gårdbrug«². Jens Pedersens gamle bog har altså allerede gjort fyldest som kilde til gårdbrugets historie. Også Bjarne Stoklund har omtalt bogen i sammenhæng med andre bondedagbøger, og også han hæfter sig ved Randers-turene³.

I min anvendelse er kun Randers-turene blevet udskrevet fra dagbogen, ikke Jens Pedersens øvrige gøremål i hverdagen. Den omtalte artikel af Gudrun Gormsen har givet baggrunden for at se sammenhængen mellem Jens Petersens produktion og hans Randers-ture.

Jens Pedersens dagbog er en værdig repræsentant for bondedagbøgerne i 17- og 1800-tallet⁴. Ikke en dagbog i nutidig forstand men nærmere en arbejdsjournal, hvor Jens

Pedersen har noteret, hvor lang tid han brugte på de enkelte arbejder i marken og på gården, og hvor meget korn han kørte til Randers. Mange andre bønder gør omfattende optegnelser om vejret hver eneste dag, men her skiller Jens Pedersen sig ud. Kun når der indtraf ekstraordinære situationer, blev det noteret. Desuden virker det, som om dagbogen er ført dagligt i modsætning til f.eks. den tidligere omtalte dagbog af Christen Andersen i Nørre Tulstrup. Vi har derfor grund til at formode, at Jens Pedersen har noteret næsten alle besøg i Randers.

Det første år Jens Pedersen skrev dagbog (1837), førte han den i sin Universitetsalmanak, på linie med mange andre af hans samtidige dagbogsskrivere⁵. Allerede året efter lavede han sin egen bog, som han fortsatte med til sin død i 1872; Et antal ark gråt karduspapir, der var foldet på midten og syet sammen i ryggen. Dagbogen er altså ikke en enkelt bog, men består af en række små hæfter - eet for hvert år.

Man kan spørge sig selv om Jens Pedersen repræsenterede flertallet af bønder på Randers-egnen, og svaret må blive et nej. For det første har den relativt korte afstand fra Kondrup til Randers givetvis medført flere ture end for fjernere boende bønder. For det andet havde bønderne i Kondrup og omegn været selvejere i næsten tre generationer, hvilket sikkert har bevirket, at Jens Pedersen var længere fremme med driftsforbedringer end flertallet og dermed sikkert også dybere involveret i den markedsøkonomi, som i større og større udstrækning vandt frem i landbruget. For det tredje Jens Pedersen selv⁶.

Jens Jensen Pedersen, som var hans fulde navn, blev født i Terp i 1807. Efter sin konfirmation i 1821 fungerede han som huslærer for mølleren i Eistrups døtre. Han underviste i religion. Tre år senere finder vi Jens Pedersen i Neder Hornbæk, hvor han igen underviste. Denne gang var det i musik. To år senere i 1826 underviste han igen i musik - men nu i Asferg.

Når Jens Pedersen ikke underviste, boede han hjemme i Terp, og uden at det direkte

fremgår af hans notater, er det sikkert ikke helt forkert at antage, at han arbejdede som karl. I 1830 flyttede han til Kondrup, hvor han blev karl hos morbroderen Christen Blegvad. Syv år senere var han så meget inde i driften, at han begyndte at føre sin dagbog, og i 1838 blev han indsat som enearving efter det barnløse par Christen Blegvad og Mette Nielsdatter.

I 1835 var Jens Pedersen i København, dels på grund af et skifte efter noget familie og »dels for at tage Hovedstaden, den kongelige Residensstad, Kjøbenhavn i Øjesyn«. Da han i 1837 skriver sin egen historie, planlægger han endnu en rejse til København, uden at det dog vides, om han kom afsted.

Den 18.6. 1841 giftede Jens Pedersen sig med sit hjertes udkårne siden 1830, Ane Pedersdatter, fem måneder efter Mette Nielsdatters død. Svigerfaderen P. Knudsens gård, Kragssager, der ligger lige ved siden af Jens Pedersens gård, Koldkilde, overtog Jens Pedersen i 1854 mod at betale 5000 rigsdaler til arvingene. Hustruen Ane Pedersdatter døde 1869, han selv i 1872.

Jens Pedersens funktion som huslærer og hans interesse i at besøge hovedstaden taler for, at han ikke repræsenterede flertallet af bønder. Men uanset disse kildekritiske betragtninger giver bogen imidlertid et fantastisk godt indblik i kontakten med købstaden.

Land og by omkring 1840

Samspillet mellem land og by har ikke i større udstrækning været undersøgt i dansk historie. I det omfang undersøgelser har fundet sted, er problemet især anskuet fra by-siden, ofte i sammenhæng med den store vandring fra land til by i slutningen af forrige århundrede. Jens Pedersens dagbog åbner mulighed for at se samspillet fra »land«-siden, hvilket jo nok kan interessere, da omkring 80% af befolkningen i 1840 boede på landet.

Perioden fra 1837 til 1846 er tiden, hvor landbruget for alvor blev en del af et større økonomisk system. I første halvdel af

1840'erne startede det, eftertiden har kaldt »kornsalgsperioden«; danske bønder begyndte at sælge en stor del af deres kornproduktion istedet for som tidligere at anvende den selv. Baggrunden var en kolossal efterspørgsel fra de europæiske lande, især England, som med en stærkt stigende industrialisering ikke kunne brødføde sig selv. Bondebruget omstillede sig i stor udstrækning fra en selvforsyningsøkonomi til en vareøkonomi i disse år.

Landsbyen havde tidligere været en selvforsynende enhed, hvor en stor del af betalingsmidlerne var naturalier. Nu begyndte bønderne at sælge kornet ud af landsbyen - til købstaden - og der blev slået skår af selvforsyningen. Bønderne fik (flere) penge mellem hænderne, og begyndte i større udstrækning at købe varer, som ikke kunne fremstilles hjemme i landsbyen; f.eks. kaffe fra de oversøiske markeder, kakkelovne fra jernstøberierne og bomuld fra væverierne. Der er altså al mulig grund til at tro, at kontakten mellem land og by var betydelig på dette tidspunkt.

Og lad os da begynde at blade i Jens Pedersens gamle bøger for at se, hvad han havde med Randers at gøre.

Korn og kreaturer

Grundlaget for Jens Pedersens ture til Randers var et veldrevet landbrug baseret på kornavl, opdræt af heste og fedning af stude⁷. Han var tidligt ude med nye dyrkningsmetoder og nye afgrøder. Brakning, afvanding og engvanding påbegyndtes i 1840'erne, og samtidig anskaffede han svingplov (i 1845 to plove) og svenskharve. I samme periode indførtes foderafgrøder til kreaturerne.

Gårdens kornproduktion blev kørt til Randers i vinterhalvåret, fra november til begyndelsen af april. I løbet af ugen fik Jens Pedersen tærsket og kørte så afsted om lørdagen - torvedagen. Vognen kunne læsse tre-fire tønder korn - oftest havre men også i stort omfang rug.

At kornet skulle til Randers i vintermåne-

Ane Pedersdatter, Jens Pedersens hustru. Foto ca. 1860. Privat eje.

Jens Pedersen, gårdmand i Kondrup og forfatter til dagbogen, der behandles i denne artikel. Foto ca. 1860. Privat eje.

derne, medførte ofte dagligt arbejde i form af snerydning. Ganske vist var bønderne pligtige til at rydde sne på vejen, men de havde også selv en væsentlig interesse i at kunne komme frem. Således ryddede Jens Pedersen sne næsten hver dag i perioden fra den 2.-18. 3. 1844. Ikke uden grund, da han i samme periode tog til Randers seks gange.

Den 4.3. 1840 solgtes 10 tønder rug til købmand Ree⁸. På to forskellige måder skil­ler dette salg sig ud fra den øvrige kornhan­del. For det første må Jens Pedersen have brugt flere vogne til at køre kornet. Måske havde han selv en ekstra vogn, eller måske fik han en anden gårdmand til at køre for sig. Selv kørte han flere gange til Randers for andre⁹. Det kan dog også være, at han selv kørte turen flere gange.

For det andet skiller salget til Ree sig ud ved, at Jens Pedersen overhovedet nævner, hvem kornet solgtes til. Ud af 72 kornsalg skrives kun i to tilfælde navnet på køberen.

I begge tilfælde købmand Ree. Det tyder på, at disse to gange var en undtagelse fra det generelle, nemlig at Jens Pedersen solgte sit korn til en fast købmand, som han derfor ikke finder det nødvendigt at skrive navnet på. Man kan kun gisne om Jens Pedersens bevæggrunde for at sælge til Ree, men det er ikke utænkeligt, at prisen har været udslags­givende.

Med hensyn til kornsalg skilte Jens Pe­dersen sig sikkert ikke ud fra flertallet af bønder omkring de østjyske købstæder. I Århus-området peger flere forhold i samme retning. Bønderne fra Liisbjerg nord for Århus kørte næsten hver lørdag i vinterhalvåret til Århus med deres korn. Og meget tyder på, at de nok solgte kornet til en fast køb­mand, men ikke for enhver pris¹⁰.

Kreaturerne blev væsentligst opkøbt i eg­nene omkring Nørreåen og Skalsåen og afsat i Jens Pedersens eget lokalområde nord og øst for Randers¹¹. Jens Pedersen handlede dog

også kreaturer i købstaden, ikke alene på markederne, men også med købmænd og slagtere. Mens kornet som nævnt sandsynligvis solgtes til en bestemt købmand, blev kreaturhandlerne afsluttet med flere forskellige personer. Det har kun været muligt sikkert at identificere én af de personer, som kreaturhandelen foregik med; slagter Abraham Nathansen¹².

Derudover handlede Jens Pedersen kreaturer med syv andre personer; Ankerstjerne, Berggren, I. Poulsen, Helsted, N. Bødker, Kougaard, Jensen. Navnene på de seks første peger på, at det er købstadsfolk,¹³ men det kan ikke udelukkes, at de var landslagtere,¹⁴ eller evt. slagtere/købmænd fra andre købstæder. Kreaturhandlen skilte sig også ud fra kornhandlen ved at foregå næsten hele året med hovedvægten i marts, april og maj. Sommermånederne skiller sig dog ud, idet Jens Pedersen ikke sælger kreaturer i disse måneder. Årsagen er sikkert, at han havde mulighed for at fede køerne ved at sætte dem på græs, enten på sine egne enge eller på lejet jord¹⁵. Det gav ham to fordele; dels en lettere og billigere opfodning end med staldfodring om vinteren og dels gødning til videre benyttelse i driften.

Heste og køer var dog ikke de eneste dyr, Jens Pedersen handlede med. I 1844 leverede han en vædder og i 1846 beder til Randers. I begge tilfælde har der sikkert været tale om leverancer efter bestilling, idet han skriver »leveret... (hhv. vædder og beder)«, en vending han ellers ikke bruger ved salg. En enkelt gang sælges gæs i Randers, nemlig den 4. november 1837 - en uge før mortens-aften. Endelig handler Jens Pedersen i meget begrænset omfang med grise, og et enkelt år tager han endda til grisemarked i juli måned¹⁶.

Med Jens Pedersen til marked

Randers var i juli måned, ud over grisemarkedet, vært for et stort heste-, kvæg- og uldmarked. Randers var i det hele taget den by i Danmark, som havde flest markedsdage på et år. I 1842 løb de op i 22 dage, mod 15

i Varde, 12 i Kolding og 11 dage i Århus og Vejle¹⁷.

Skønt Jens Pedersen som regel var med til markedet i juli, ser det derimod ikke ud til at han for enhver pris skulle afsted til alle markeder. I perioden afholdtes ifølge Universitetsalmanakken marked seks gange om året i Randers: Kram i januar eller februar; heste og fæ i februar og marts; heste, kvæg og uld i juli; alle varer i oktober og heste i december¹⁸. Krammarkedet i januar/februar besøgte Jens Pedersen kun i 1837, ligeledes havde markedet med »alle varer« kun interesse i et enkelt år, 1845.

Hestemarkedet i december fik først interesse fra 1841, men til gengæld handlede han så heste hvert år fremover på dette marked. Heste- og fæ-markederne i februar og marts havde som regel Jens Pedersen som gæst. Konklusionen må være, at kun heste og kreaturmarkederne havde økonomisk betydning for Jens Pedersen. Men naturligvis kan han have besøgt de andre markeder, når han alligevel var i byen¹⁹.

Torvehandlen har nok spillet en rolle for Jens Pedersens økonomi, men kun om lørdagen. En opregning af Randers-turene fordelt på dage afslører, at hans ture til Randers på torvedagen onsdag²⁰ ikke var hyppigere end andre hverdage. Lørdag, som også var torvedag, indtog til gengæld en helt speciel placering. Over 2/3 af alle Jens Pedersens ture til Randers i perioden 1837-46 fandt sted om lørdagen.

»Caffe, candis og cikorie«

Jens Pedersen er meget sparsom med at skrive, hvad han køber, når han er i byen, ud over selvfølgelig kreaturer og heste. Som regel er der nok tale om varer til direkte anvendelse i produktionen eller husholdningen. En nærmere undersøgelse af de varer, Jens Pedersen har ment det værd at notere, understreger, at denne konklusion virker holdbar.

Alle varerne falder, bortset fra jern, uden for hvad man må betragte som nødvendige: Tobak (en gang), kød (en gang), jern (to

Søndag 15. Mai. vandt i Skovvej efter Wadmæl,
 M 19 begyndt i Giødebygwangen,
 T 20 Kiørt Møg i Indmark 51 læs og 2 læs forud er 53,
 O 21 Saaet byg i Giødegwangen 5 T
 T 22 færdig i Indmark, Smedens Møg kiørt ud, 2 1/2 læs
 F 23 færdig med Bygsæden
 L 24 P. Knudsen kiørt til Randers første gang Sommertuurt

Søndag 25 vandt i Skovvej, Smedens Møg
 M 26 begyndt at skiere Skudtorv, 4^m folk
 T 27 skaaren Skudtorv, 4^m folk, sat Lam i Tøjer
 O 28 skaaren Skudtorv, 4^m folk, faaet Træskosøm slagen
 T 29 skaaren Skudtorv, 4^m folk. Ildebrand i Byen, 4 Gaarde og Huse i aske
 F 30 Taxeret hos Hald og Brask
 L 31 været i Randers,

Søndag 1 Juni -
 M 2 skaaren Skudtorv, 4^m folk,
 T 3 skaaren Skudtorv, 4^m folk, Færdig
 O 4 grawet Skudtorv, 4^m mænd
 T 5 begyndt med Arbejdet med Gaardspladsen.
 F 6 Arbejdet ved Gaarden, kastet Kiælder.
 L 7 Arbejdet ved Gaarden, kastet Kiælder.

Søndag 8 været i Stampen
 M 9 været i Randers efter Wollen (?).
 T 10 Arbejdet paa Pladsen.
 O 11 været i Randers Kousted sogn hentet Tømmer
 T 12 Kiørt Steen, Strøget Steen
 F 13 hentet Bryndmester,
 L 14 Kiørt til Randers

E. Sørensen laant 30 Rd til Th. Pind. Betalt

Søndag 15 Juni
 M 16 Strøget Steen,
 T 17 Strøget Steen,
 O 18 Muurmesteren begyndt at Lege Grund
 T 19 Uldmarked til 21, kiørt Kirkeweien, lagt Grund
 F 20 kiørt til Randers, lagt Grund
 L 21 kiørt til Randers

Søndag 22 -
 M 23 kiørt til Randers, hentet Tømmerens Folk begyndt at Mure
 T 24 3 Muurere -
 O 25 Arbejdet paa Pladsen
 T 26 kiørt til Randers,
 F 27 Bryllup i Blegvad, wed N. Blegvad og Kiersten Jensdatter
 L 28 -
 Søndag 29 -
 M 30 hentet Winduer i Randers,

Tiersdag 1 Juli Sat Winduer op
 O 2 2000 Steen fra Aalum
 T 3 Hestemark (ed)
 F 4 Muuret Own, Reiste ? til Gunnerup
 L 5 kiørt til Randers

Søndag 6 Kiørt Hedetovr hjem fra Asferg Hede (overstregtet)
 M 7 Kiørt Hedetovr hjem fra Asferg Hede,
 T 8 faaet de 20 Læs fra Asferg Hede, gravet 24 Læs
 O 9 Kiørt Steen fra Terp,
 T 10 Kiørt Steen fra Terp,
 F 11 Kiørt Muursand,
 L 12 Modtaget Tag fra Galthen,

Søndag 15. Juni
 M 16 Strøget Steen,
 T 17 Strøget Steen,
 O 18 Muurmesteren begyndt at Lege Grund
 T 19 Uldmarked til 21, kiørt Kirkeweien, lagt Grund
 F 20 kiørt til Randers, lagt Grund
 L 21 kiørt til Randers

Søndag 22 -
 M 23 kiørt til Randers, hentet Tømmerens Folk begyndt at Mure
 T 24 3 Muurere -
 O 25 Arbejdet paa Pladsen
 T 26 kiørt til Randers,
 F 27 Bryllup i Blegvad, wed N. Blegvad og Kiersten Jensdatter
 L 28 -
 Søndag 29 -
 M 30 hentet Winduer i Randers,

Tiersdag 1 Juli Sat Winduer op
 O 2 2000 Steen fra Aalum
 T 3 Hestemark (ed)
 F 4 Muuret Own, Reiste ? til Gunnerup
 L 5 kiørt til Randers

Søndag 6 Kiørt Hedetovr hjem fra Asferg Hede (overstregtet)
 M 7 Kiørt Hedetovr hjem fra Asferg Hede,
 T 8 faaet de 20 Læs fra Asferg Hede, gravet 24 Læs
 O 9 Kiørt Steen fra Terp,
 T 10 Kiørt Steen fra Terp,
 F 11 Kiørt Muursand,
 L 12 Modtaget Tag fra Galthen,

Opslag i Jens Pedersens dagbog 1845. Teksten omtaler bl.a. arbejdet med genopførelsen af svigerfaderens gård, der var brændt 29.5.1845.

gange), kaffe/kandis/cikorie (seks gange), sild (to gange), puddersukker (en gang), reb (en gang), ål (en gang), tømmer (en gang), brændevin (to gange). Dertil kommer mursten, tømmer og vinduer, som han køber i forbindelse med opførelsen af et nyt stuehus til svigerfar i 1845²¹. Der er grund til at hæfte sig ved kaffe/kandis/cikorie-indkøbet. Ikke alene skiller dette sig i antal ud fra de andre, men ser vi på tidspunktet for notaterne, kan man se nogle af kriterierne for, hvornår Jens Pedersen noterede sine indkøb.

Første gang Jens Pedersen købte kaffe med det uundværlige tilbehør, var den 13. 11. 1841, sidste gang den 29. 3. 1843. I løbet af disse knap halvandet år købte han kaffe m.m. seks gange. Sandsynligheden taler ikke for, at Jens Pedersen efter marts 1843 holdt op med at købe kaffe, men derimod at han ikke mere betragtede det som en ekstravagant udgift.²² Hvis Jens Pedersens kriterium for at skrive sine indkøb ind i dagbogen er, at det er varer, han ikke normalt køber, kan vi se, at hjemmebraending af brændevin har været almindeligt i Kondrup og omegn. Først i oktober 1846 noterer Jens Pedersen, at han har købt brændevin.

Pligterne

Mens man i det foregående kan få det indtryk, at Jens Pedersen i vid udstrækning selv besluttede om han ville til Randers eller ej, var han dog i flere situationer tvunget til at tage turen til købstaden. Naturligvis kunne han også teoretisk vente med at køre kornet til Randers, men de elendige lagringsmuligheder, som datidens bønder havde, gør det ikke sandsynligt, at han kunne i praksis. Han var nødt til at komme afsted. Og det var han også i andre situationer.

Den 19. 4. 1845 noterede Jens Pedersen: »kongereise fra Sveistrup om Randers til Jennum med P. Roving«. Denne og lignende pligtrejser medførte ni Randers-ture i ti-året 1837-46. Ud over at man naturligvis kan diskutere det rimelige i, at bønderne skulle køre de forskellige ture for øvrighedspersonerne, var det ikke nogen større belastning

for Jens Pedersen. Pligtrejserne indskrænkede sig til en enkelt tur i gennemsnit pr. år, ud af et samlet antal på 55 ture i gennemsnit pr. år²³. Randers-turene greb heller ikke i nævneværdigt omfang ind i hans arbejde på gården: kun en enkelt tur i april, hvor han såede og ingen ture i høsttiden, august/september.

En anden form for pligtige ture til Randers var Jens Pedersens skattebetaling. Som selvejerbonde skulle han betale sin skat til amtsforvalteren,²⁴ og skønt han kun noterer skattebetaling i 1841 og 1844, er der næppe grund til at formode, at han ikke har betalt skat de andre år. Ligeledes måtte han til Randers for at aflægge ed som hegnssynsmand.²⁵

Mandag 7. 3. 1842 var Jens Pedersen i Randers, og om årsagen noterede han, »agersagen«. Hvor »agersagen« blev drøftet ligger hen i det uvisse, idet der ikke blev holdt retsmøder i herredsretten eller i amtets forligskommission denne dag²⁶. Ligeledes nævner Jens Pedersen i to tilfælde at have været til »forlig« i Randers, hvoraf kun den ene dag er en torsdag, nemlig 10. 6. 1841. Tingbogen for Nørhald, Støvring og Galthen herreder vidner dog ikke om noget forlig denne dag. Men Jens Pedersen kan have været til forlig i anden sammenhæng, som han var om lørdagen 27. 5. 1837, hvor han noterede: »Været i Randers og gjort forlig med bygfoeder«. Han kan dog også have overværet retsmødet, og betegnet den dom der blev afsagt i »mortificationssagen anlagt af Christian Krogh, Asferg«, som et forlig. Endelig er amtets »Forligelseskommision« jo stadig en mulighed.

Under alle omstændigheder må det dog kunne slås fast, at en sag, der omhandler et forhold på Jens Pedersens hjemegn (»agersagen«) blev et købstadsanliggende på en eller anden måde. Og Jens Pedersen var nødt til at tage turen til Randers.

Fornøjelserne

Randers-turene var dog ikke kun sur pligt eller ture med helt bestemte rationelle formål. I sommerperioden og begyndelsen af

Randers Amtsbusholdningsselskabs præmiepokal skænket til Jens Pedersen 1851 for forbilledlig træplantning. Udført af guldsmed i Randers Julius Nathansen. Privat eje. (Kirsten Nijkamp fot.).

efteråret var Jens Pedersens rejser mere fornøjelsesprægede — sådan må det i al fald opfattes, da formålet med turene i denne periode kun oplyses halvt så ofte som i resten af året. Kun i 32 pct. af optegnelserne om ture i sommerhalvåret finder vi oplysning om formålet, mod 64 pct. i resten af året. Dagbogen rummer en indgang til forståelse af denne forskel.

Næsten hver lørdag i sommerhalvåret kørte Jens Pedersen til Randers sammen med enten den ene eller begge sine naboer, N. Onsild og P. Knudsen. Sidstnævnte var desuden Jens Pedersens svigerfader²⁷. Disse faste ture benævnes i dagbogen »sommertur«, som f. eks. 25.5.1845, hvor der står noteret »Været i Randers, P. Knudsen første gang sommertur«. Tydeligst kommer »sommerturen« frem i dagbogen i 1844, men også i 1843 kan man få et godt indtryk af turen. 1844 turene skiller sig dog ud, ved at både Onsild og Knudsen deltager. I perioden 18.5. til 17.8. skiftedes de tre mænd til at køre hver lørdag.

De tre bønder fra Kondrup var nøjeregnende med, hvem der kørte. Da Onsild torsdag den 4. juli kørte til hestemarked, skrev Jens Pedersen: »N. Onsild kiørt for tur til Hestemarked«. Den følgende lørdag var det Onsilds tur til at køre »sommerturen«, men som følge af Onsilds tur til hestemarkedet måtte Jens Pedersen lægge vogn og heste til.

Denne helt faste turnus peger på turene som fornøjelsesprægede, hvilket også understreges af, at dagbogen kun rummer oplysninger om et egentligt formål med »sommerturen« i syv ud af 79 ture. De seks gange har Jens Pedersen købt kreaturer og sidste gang »leveret en vædder til Ankerstjerne«. Turenes væsentligste formål er altså ikke køb og salg. Derimod kunne Kondrup-bønderne, ud over det rent fornøjelige ved en tur til Randers, få lejlighed til at møde andre bønder fra oplandet.

Også om vinteren havde Jens Pedersen åbenbart brug for lørdagens informationer fra Randers. Om dette vidner optegnelserne fra lørdagene, 28.12.1844 og 7.2.1846, hvor

Jens Pedersen skrev, »var ikke i Randers« — en helt ekstraordinær situation.

Og der var mange bønder i Randers om lørdagen. J. C. Hald, som beskrev Randers Amt for Landhusholdningsselskabet i 1827, nævner, at der ved en enkelt byport på en lørdag blev optalt 700 vogne, der kørte ind i byen.²⁸ Det er sandsynligt, at de tre Kondrup-mænd også orienterede sig om priserne på heste og kreaturer. Ligeledes tog de sikkert lidt smør, ost eller æg med på vognen, når de alligevel var afsted. Jens Pedersen har dog sikkert opfattet orienteringen om handelspriser m.m. som en del af fornøjelsen, og næppe delt turene op i fornøjelsesture og nødvendige ture.

I tre forskellige situationer har Jens Pedersens ture til købstaden tjent rekreative formål. Næsten hvert eneste år omkring første september holdt han »frihedsdag« — den årlige feriedag — som formede sig som en lørdag i Randers sammen med sin kone. Årsagen er sikkert, at der skulle købes de nødvendige varer til etablering af vinterforrådet, idet alle turene faldt i efteråret og først på vinteren. Men at lørdag vælges kan dog også tyde på, at det fornøjelige element spillede ind. Endelig skal det nævnes, at Jens Pedersen i marts 1840 og juli 1842 kørte til Randers for at gå i kirke.

Jens Pedersen og Randers

Efter denne gennemgang forekommer det rimeligt at inddele Jens Pedersens ture til købstaden i to, de nødvendige og de fornøjelige. De nødvendige ligger i vinterhalvåret, hvor kornet skal afsættes, og hvor en stor del af kreaturerne og hestene handles. Og med Jens Pedersens store engagement i korn-, heste- og studehandel er der ikke tale om, at han selv beslutter en eventuel Randers-tur. Han er bestandigt nødt til at holde sig ajour med priserne. Hertil kommer de ture, hvor han skal i retten eller køre pligtkørsler, som ikke nødvendigvis ligger i vinterhalvåret.

Fornøjelsesturene ligger i sommerhalvå-

ret, hvor det fornøjelige understreges af, at der er flere gårdmænd, der tager turen sammen hver eneste lørdag. At de så ved samme lejlighed opnår mulighed for at sælge lidt på torvet eller orientere sig om priserne på heste eller kreaturer kan godt have været en fornøjelse for dem.

Det samlede indtryk af Jens Pedersens forhold til Randers er, at han havde mange gøremål i byen, hvor de økonomiske, handelsforbindelserne, var de væsentligste. Mere fornøjelsesprægede ture til købstaden ser dog også ud til at have spillet en betydelig rolle, uanset det var i form af faste sommer-

ture med andre bønder, »frihedsdage«, familiebesøg eller den årlige by-tur med fru.

Omfanget af Jens Pedersens købstads-ture er vanskeligt at sammenligne med andre bønders, fordi historikerne ikke tidligere har interesseret sig for dette emne. Der er dog næppe tvivl om, at Jens Pedersen oftere har været i købstaden end andre bønder, af de årsager, der blev nævnt i begyndelsen af denne artikel²⁹. Omvendt kan man hævde, at i al fald sommerturene ikke var et specielt påfund fra Jens Pedersens side. To andre gårdmænd fra Kondrup var lige så ofte i Randers som Jens Pedersen.

LITTERATUR:

- Balle-Petersen, Poul: Efternavnet som kulturelt kendetegn. I: Folk og kultur, 1978, s. 109-131.
Fischer, Josef: Hartvig Philip Ree og hans slægt, 1912.
Frandsen, Allan: Bonden og købmanden. I: Fortid og Nutid, bd. 1987, s. 1-20.
Gormsen, Gudrun: Landsbyer på Randersøgnen. I: Bønder og Fiskere. Festskrift til Holger Rasmussen, 1985, s. 11-23.
Hald, I.C.: Randers Amt. 1827, genoptrykt 1981.
Holmgaard, Jens (udg.): Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786-1797, 1969.
Løgstrup, Birgit: Den bortforpagtede statsmagt. I: Bol og By, nr. 1, 1985, s. 21-58.
Schousboe, Karen: Bondedagbøger - kilder til dagliglivets historie, 1980.
Stoklund, Bjarne: Ploven og pennen. I: Skalk, 1978, nr. 6, s. 18-27.
Zerland, Martin m.fl.: En selvskreven historie, 1982.

TRYKTE KILDER:

- Fogtmans reskripter. Heri: Forordningen om hegn og fred af 29.10. 1794.
Universitetsalmanakken 1837-46.

UTRYKTE KILDER

- Landsarkivet (LAN):*
Jens Pedersen: Dag- og regnskabsbog 1837-73. Top. nr. 1913, matr. nr. 12 og 14, Kondrup by, Råsted sogn, Støvring herred, (TO 558-2).
Randers Amts Arkiv:
Forligskommissionsprotokol for Støvring, Nørhald, Gjerlev, Onsild, Rougsø, Galten, Sønderhald og Østerlisbjerg herreder 1832-45.
Rigsarkivet (RA):
Tingbog for Nørhald, Støvring og Galten herreder 1839-45 (microfilm nr. 31, 178-179).

NOTER:

1. Den svenske historiker Janken Myrdal har anvendt bondedagbøger til en nærmere undersøgelse af bøndernes rejseaktivitet. Ikke kun købstadsrejser også andre handelsrejser og familiebesøg: Janken Myrdal: Allmogresor enligt bondedagböcker i: Meddelanden från arkivet för Folkets Historie, årg. 7, nr. 2, 1970, s. 5-20.
2. Gormsen 1985.
3. Stoklund 1978.
4. Samme s. 19.
5. Samme s. 21.
6. Den følgende gennemgang af Jens Pedersens livshistorie baserer sig på hans egne optegnelser fra 1837. De findes i en lommebog, der tilhører Jens Pedersens efterkommer Niels Stenz. Niels Stenz nedskrev i sine unge år Jens Pedersens historie fra andre slægtsoptegnelser i familiens eje. Optegnelserne er venligst udlånt af Niels Stenz, Kondrup, som iøvrigt bebod Jens Pedersens gård, Koldkilde.
7. Gormsen 1985, s. 14.
8. Jens Pedersen skriver ikke, hvem han solgte til, men det kan kun være Philip Ree (1807-41), som i perioden fra 1835 til sin død bestyrede sin far, Hartvig Philip Rees forretning i Randers. Hartvig P. Ree drev selv en købmandshandel i Århus. Fischer 1912, s. 7.
9. F.eks. 20.3. 1841 og 5.4. 1845. Han kørte dog ikke kun korn for andre, men hentede f.eks. også mursten til smeden i Kondrup. 11.6.1842. Denne kørsel har sikkert været en del af Jens Pedersens »medeløse«.
10. Frandsen, 1987 hvor forholdet mellem Århus-området bønder og købmændene i Århus behandles.
11. Gormsen 1985, s. 16f.
12. Abraham Nathansen (1813-83) var jødisk slagtermester af tredje generation. Identificerede-

- /uidentificerede personer er eftersøgt i kopier af kirkebøger og folketællinger på Randers Lokalhistoriske Arkiv meddelt af arkivar Peter Bondesen.
13. Balle-Petersen 1978, s. 128f. Den omtalte Ankerstjerne kan være hospitalsøkonom ved Randers Hospital Gustav Ankerstjerne, og salg til ham er da leverancer til hospitalets køkken.
 14. Således er Helsted en landsby mellem Randers og Kondrup.
 15. Gormsen 1985, s. 17.
 16. 1.7. 1841. Grisehandelen får dog først betydning for Jens Pedersens økonomi i løbet af 1850'erne, Gormsen 1985, s. 17.
 17. Statistisk Tabelværk, 5. hft., 1842, s. XXVII.
 18. Universitetsalmanakken 1837-46. Det er dog samtidig klart, at almanakkens oplysninger ikke er særlig pålidelige. Jens Pedersen noterede f.eks. 13.2. 1841 »været i Randers til hestemarked« mens almanakken oplyser 16.2. som markedsdagen. Der optræder også lignende tilfælde. Der synes at være bedst overensstemmelse mellem dagbog og almanak m.h.t. markedet i juli. Der var langt fra Randers til København!
 19. Dette bygger på, at Jens Pedersen noterede et markedsbesøg den pågældende dag. Flere gange var han i Randers på markedsdage, især under krammarkedet i januar el. februar, hvor han øjensynligt ikke besøgte markedet eller i det mindste ikke købte noget f.eks. 8.2. 1840.
 20. Universitetsalmanakken 1841ff angiver onsdag og lørdag som torvedage.
 21. 23.6-16.8 1845.
 22. Udviklingen i Jens Pedersens kornproduktion rummer ikke noget vidnesbyrd om en svigtende indtægt 1841-46, idet den stiger fra i alt 285 til 320 travrer. Beregnet på baggrund af Gormsen 1985, s. 16.
 23. Pligtrejserne indskrænkede sig dog ikke til ture til Randers ud på landet eller omvendt. Skønt der ikke er foretaget nogen opgørelse ved gennemgangen af dagbogen, kørte Jens Pedersen en del pligtture, som ikke bragte ham til Randers.
 24. Løgstrup 1985, s. 47.
 25. 30.9. 1844. Iflg. forordningen om hegn og fred af 29.10. 1794 skulle hegnsynsmændene i de enkelte sogne udnævnes af den stedlige dommer. I Jens Pedersens tilfælde var det herredsfogeden i Støvring herred.
 26. RA, Nørhald, Støvring og Galten herreds tingbog 1839-45 og LAV, Forligskommissionsprotokol for Støvring m.fl. herreder 1832-45.
 27. Gormsen 1985, s. 17.
 28. Hald 1827, s. 117. Halds bog blev skrevet i de seneste år af landbrugskrisen, og dermed havde torvehandelen formodentlig en større betydning.
 29. Frandsen, 1987, s. 16.

Århus-Grenå landevej 1846-1856

Af Sigrid Bak

Tiden fra 1840 til 1870 var en stor vejanlægstid for Jylland. Der blev lavet nye veje overalt fra Hjørring i nord til og med hertugdømmerne, Slesvig-Holsten i syd. Der blev lavet nye hovedlandeveje. Det var statsveje. Der blev lavet nye amtslandeveje, og sognevejene blev gjort istand og indgrøftet. Man nåede at få arbejdet færdig i hertugdømmerne og at få lavet en god forbindelse til det tyske vejnet ved Altona inden krigen 1864.

De nye jyske veje var sidste del af en landsomfattende fornyelse af nedslidte og mangelfulde veje. Sjællænderne havde lavet nye landeveje allerede i 1700-tallet. Ved århundredskiftet var man igang med at forny de fynske veje, og man nåede lige at komme igang i Jylland i begyndelsen af 1800-tallet, inden det store projekt blev afbrudt p. gr. a. Englandskrigen. Statens fallit i 1813 satte derefter en effektiv stopper for genoptagelse af investeringer i nye vejanlæg, og jyderne måtte halte videre på de gamle, nedslidte veje. Der gik 20 år, inden der blev råd til at sætte arbejdet igang igen, og der gik endnu nogle år, inden arbejdsgangen og økono-

mien fungerede hensigtsmæssigt. Derfor kom der først skub i anlægsarbejderne i Jylland omkring 1840.

For at få pengene til at række til så mange kilometer vej som muligt, gjorde man bl. a. det, at man slækkede på kvalitetskravene til de jyske veje. De sjællandske veje fra 1700-tallet var bygget efter fransk vejbygningskunst. De var fundamenteret på eet eller to opbyggede stenlag. Det var en omstændelig og kostbar måde at bygge vej på, og det var uoverkommeligt at gennemføre den metode i Jylland. Vejarbejde var endnu hårdarbejde. De jyske 1800-talsveje blev derfor, hvor det var muligt, fundamenteret som jordveje med paklag af ler og harpet grus. Nogle af de jyske veje fik slidlag ved makadamisering — ved et skærvelag på grus. Den metode stammer fra England fra begyndelsen af århundredet; men den var endnu ikke kendt på Djursland, da Århus-Grenåvejen blev lavet, og der blev anvendt den franske chausering: indramning af kørebanen med chaussésten til en vejkasse, der blev fyldt ud med grus/sand og små sten.

I de 30 store vejbygningsår i Jylland blev der lavet fire nye amtsveje på Djursland:

fra Grenå til Århus

fra Grenå til Randers

fra Grenå til Ebeltoft

fra Ebeltoft til Randers

Man startede det praktiske arbejde med Århus-Grenåvejen i 1845, og efterhånden hægtedes de øvrige vejarbejder på. Det djurslandske landevejsarbejde var, bortset fra ca. 25 km fra Grenå mod Randers, færdigt i 1869. De 25 km blev lavet inden 1876.

Djurslands befolkning havde ikke tidligere oplevet et sådant vejarbejde. Ingen kunne huske, der havde været investeret i nye vej anlæg i området. De gamle veje var opstået ved, at de bønder, der boede ved dem, havde kastet grus og sten i kørespor i marken, efterhånden som det var nødvendigt. Vejene var som groet ud af terrænet, som en organisk del af et landskab, hvor der færdes mennesker. Nogle steder lå vejbanerne endnu som flydende spor i marken. Der var f. eks. ingen klar vejbane mellem Hornslet og Rodskov. Trafikanterne måtte sno sig uden om bøndernes agre, hvor det var lettest at komme frem.

De nye veje blev lavet på en ny måde. De var konstruerede veje, der var tegnet af ingeniører og anlagt i teoretisk udtænkte baner i landskabet. Planer og ideer var gennemdrøftede af administratorer og politikere, inden mændene med skovl og spade gik igang med deres del af arbejdet. Vejen var et færdig produkt, inden den blev taget i brug. Der var nogle, der kaldte de nye veje for kunstveje.

Tanken bag de nye veje var, at de skulle være »til bekvemmelighed for de rejsende og til fordel for landboerne, i henseende til deres produkters og varers desto lettere frembringelse«. Der var i 1700-tallet en eksplosiv udvikling i handel og vareomsætning i Europa, og for at komme med i kapløbet om at producere og handle sig til stigende velstand var det nødvendigt at have et godt vejnet.

Det største problem ved planlægningsarbejdet med de nye kunstveje var at blive enig om, hvor de skulle føres gennem landskabet.

Hvilke interesser skulle føje sig efter hvilke, når der skulle laves nye vejlinier? Og — hvem skulle bestemme?

Fra gammel tid var landets veje organiseret landsdelsvis, og en stor del af det lokale vejtilsyn sorterede under herremændenes administration. Det blev ændret fra 1761. Da blev der oprettet et centralt styre for vejvæsenet i København. Planen var, at de forskellige landsdele skulle bindes trafikalt sammen i eet, stort vej mønster. Man beholdt endnu en tid den gamle form for lokalt styre ude i provinserne. Men efterhånden som herremændene i slutningen af 1700-tallet og i 1800-tallet mistede jord og magt, mistede de også forpligtelser over for landets centraladministration — herunder ansvaret for vejene. Så da de store vejarbejder skulle sættes i værk i Jylland, manglede man kontaktmænd rundt i amter og sogne til at hjælpe amtmænd, herredsfogeder og sognefogeder med de lokale opgaver.

Man manglede på den tid også styringsorganer til at tage sig af andre fællesopgaver rundt i landet. I 1841 blev der derfor oprettet sogneforstanderskaber og amtsråd til at tage sig af de ting, der tidligere havde sorteret under herremændene. Folkestyret var på vej. På den måde blev det nydannede amtsråd i Århus og i Randers amter, der kom til at ordne tingene omkring anlæggelsen af den nye Århus-Grenå landevej. Amtsskillet mellem Århus og Randers lå ved Egåen.

I sommeren 1842 gik de to amtsråd igang med det forberedende arbejde. De delte vejen op i tre dele: Århus-Skødstrup, Skødstrup-Kalø og Kalø-Grenå. Der var forskellige ting at tage hensyn til ved de tre afsnit af vejen. Det praktiske arbejde blev inddelt på en anden måde. Tidsskemaet for ibrugtagning af den nye landevej mellem Århus og Grenå blev derved i grove træk således:
fra Århus byport, Mejlport, til Vejlbj 1804
fra Vejlbj til Egå Enge 1846
fra Egå Enge til Segalt 1852
fra Segalt til Balskov 1856
fra Balskov til Kalø 1855
fra Kalø til Hessel 1846
fra Hessel til Grenå 1842

Afsnit Århus-Skødstrup

Her gjaldt det udelukkende om at finde den bedste tekniske løsning på den nye vejføring. Der skulle ikke laves revolutionerende ændringer. Problemet nærmest Århus var, at den gamle vej, der løb i vandkanten over Vejlbj Fed, ofte var overskyldet fra havet eller fra Egåen. Desuden var noget af vejen skyllet i havet ved Riisskøvs sydside. Allerede i 1804 var der blevet lavet ny vej oven for skoven — ind mod land. Men denne vej endte blindt i Vejlbj Gyde, og trafikanterne måtte køre over marken ned til strandvejen, øst for Riisskov.

Postmesteren i Århus var stærkt utilfreds med denne ordning. Fra Vejlbj til Egå bro var vejen »næsten ufremkommelig«, og »man må lige så meget undres som bedrøves over at træffe en landevej i så halsbrækkende en tilstand«, skriver han om forholdene i 1811.

I 1830 forsøger man at bøde på ulemperne. Der blev udlagt en markvej over Fedet til landevej, og den arbejdede man nogle gange på at få til at holde; men engen var endnu ikke tilstrækkeligt afvandet til, at det lykkedes, og vejen blev aldrig god. Problemet blev først løst i 1845-46. Da blev den nye landevej ført over Vejlbjbakken, og der blev lavet en ny overføring ved Egåen med en solid bro.

Den nye vej og bro var tegnet af ingeniør H. T. Wenck. Han var en af de ingeniører, der fik størst indflydelse på det jyske trafiknet i midten af 1800-tallet; specielt på Djursland og i hertugdømmerne. »Ny Egå Bro« af 1846 var i de følgende 100 år lokalitetens stolthed. I 1940'erne kunne Egå-folk endnu få en speciel »højtidsthemning« i øjne og stemmeføring, når de sagde: »Ved Ny-Egå-Bro.....«

Det kan måske også skyldes, at broen fik en fædrelandshistorisk tilføjelse. I 1849 måtte ingeniør Wenck selv beordre broen brudt ned. Det var under treårskrigen. Den afbrudte bro skulle forsinke tyskerne eventuelle fremmarch mod Djursland. De lå i Århus, mens Olaf Rye foretog sin march til Rye Skanser ved Helgenæs — skanserne hed

Det dårligste stykke på den gamle vej fra Århus mod nord-øst var strækningen fra byen til Egåen, grænsen mellem Århus og Randers Amter. Vejen løb langs strandkanten. (Udsnit af Mansas kort 1829).

dengang Frederiks skanser — og sin overførelse af soldater via søvejen til slaget ved Fredericia den 6. juli. I efteråret 1849 havde vejvæsenet et større arbejde med at genetablere afbrudte broer flere steder på Djursland.

Fra Ny-Egå-Bro blev der lagt vej over Egå Enge i retning mod den gamle vej til Skæring, og den nye vej blev lagt i spor, parallelt med den gamle — blot i et mere lige forløb. Bønderne fik derefter overdraget den gamle vej som delvis erstatning for den agerjord, der var blevet konfiskeret til ny vej. Det blev under alle omstændigheder et dårligt bytte for dem. Der gik mange år, inden de kunne dyrke lige så meget korn i den opløjede, gamle vejbane, som de kunne i den agerjord, de afgav.

Under forberedelserne til at lave denne vejstrækning var det mest sidsoprivende en sag, hvor myndighederne i skyndingen havde glemt at overholde en tidsfrist for indsigelse. Man havde berammet tinglysning af en taksationsforretning ved ekspropriation af jord uden at vente på bøndernes accept af

taksationen. Det resulterede i, at Skæring-Egå-bønder i flok måtte rejse til Randers og hver især fremføre sit synspunkt i tinglysningsslokalet. Bønderne accepterede ikke forretningen, og taksationen måtte gøres om. Nogle af de gamle Skæring-Egå-bønder har ry for at have haft et solidt, jysk lune. Det fremgår ikke af historien, om det er det, der ved den lejlighed slog igennem, eller om de oprigtigt har ment, at prisen for den afståede jord var sat for lavt. De fik imidlertid lidt mere i erstatning ved den nye taksation.

Afsnit Grenå-Kalø

Fra Grenåsiden var der også lavet et stykke ny vej, inden Randers amtsråd overtog ansvaret for anlægget i 1842. Lokalbefolkningen havde med centralvejvæsenets accept ført landevejen vest om herregården Hessel. Den gamle vej løb øst omkring herregården.

Den nye vejføring havde betydning for de kornproducenter, der boede ved sydsiden af Kolindsund. De havde en stigende transport af byg og malt ind til Grenås brændevinsbrænderier og af korn til videreförhandling via søvejen. Der var i det hele taget på den tid gode afsætningsmuligheder for korn, og beboerne langs sundet, der endnu var sø, havde planer om at afvande søen og indvinde nyt agerland. Det blev dog ikke til noget før senere i århundredet.

Diskussionerne om landevejens videre forløb fra Hessel mod Århus blev mere kompliceret, end de havde været om afsnittet fra Århus til Skødstrup. Her gjaldt det ikke alene om at finde den teknisk set bedste vejlinje. Det drejede sig også om at tage stilling til, om ældgamle trafiklinjer skulle ændres. Den gamle handelsvej mellem Kalø og Grenå løb over vandrige åer, der havde tilløb til sundet. Ved vejen var der holdepladser ved kro og markedsplads ved Mårup og ved kirkelandsbyerne: Nødager, Albøge, Lyngby og Vejlby, og der kunne endnu sejles og prammes varer ad søen ud til Kattegat via Grenå.

Der gik også en tungtrafikvej mellem Kalø og Grenå. Den gik oppe i højlandet og havde

fra Kalø Hovedgård retning mod kalklejerne ved Glatved syd for Grenå. I middelalderen havde Øm kloster en stor trafik af kalkvogne på denne vej, og det var vist også dette vejstrøg, herregårdene på Djursland brugte som studevej under driften mod de holstenske markeder.

Ud over disse to øst-vestgående veje var der i området et bundt gamle administrationsveje at tage stilling til. Djurslands vejssystem bar endnu præg af, at der i ældgammel tid lå et trafikknudepunkt ved Thorsager, hvorfra der strålede et bundt herredsveje ud i alle retninger. På et eller andet tidspunkt — antagelig i midten af 1400-tallet — blev Djurslands administrationskontor henlagt til Kalø Slot, og lensmanden her fik ansvar for, at der var vejpassage fra slottet til kongelige sejlpladser rundt ved kysterne ved Djursland, Mols og Helgenæs. Der var også brugelige veje fra Kalø til landstingsstedet i Viborg og senere til Dronningborg ved Randers.

Kongen havde en overgang sit eget birk i området — Thorsager birk. Det omfattede en strimmel land mellem Djurs Sø og Kalø Vig, og fra dette birk kunne al landevejstrafik til og fra Syddjursland kontrolleres. Ved lenstyrets overgang til amtsstyre blev Kalø len til Kalø amt, og de gamle administrationsveje havde fortsat berettigelse.

I 1793 flyttedes amtsadministrationen til Randers, og fra da svækkedes interessen for de gamle herredsveje på Djursland. De havde ikke længere den gamle betydning som rejseveje for kongen og hans mænd, når de havde ærinde i Jylland. Selv den gamle Kaløvej, der havde retning mod Viborg, blev herefter holdt dårligt vedlig.

Da planerne for de nye hovedlandeveje i Jylland blev offentliggjort i 1793, viste det sig da også, at man i vejvæsenets centalkontor havde set bort fra de gamle administrationsveje på Djursland. Der var ikke fastsat nogen hovedlandevej her.

Randers amt måtte fremover alene bære udgifterne til alle landeveje i området, og det var umuligt at løse denne opgave tilfredsstillende. Intet amt i landet havde så mange landeveje som Randers amt. Da antallet var

ansat til mindst mulige, var der 13 tilbage. Sådan som Djursland er udformet fra naturens side, var der brug for endnu flere. Der var brug for et netværk af landeveje i denne landsdel — og det var der ikke råd til at lave i 1800-tallet. Det betød, at Mols og Helgenæs ikke kom med i den nye landevejsordning, og nogle gamle udskibningssteder ved kysterne gled ud af amtsvejvæsenets interesseområde. På samme måde blev interessen for at bevare gamle veje, der løb forbi markedspladser og kroer, skubbet i baggrunden.

Der var også sket erhvervsmæssige forskydninger m. h. t. tungtrafikken på Djursland. Øm klostrets kalktransporter var for længst hørt op, og det meste kalk fra Glatvedkanten blev nu udskibet ved Djurslands østkyst. Studedriften var også stærkt formindsket. Landbruget satsede som nævnt på kornavl. Tungtrafikken og den almindelige rejse- og handelstrafik kunne spores ind i een vej.

Da de nye vejplaner for Djursland skulle endeligt udarbejdes i begyndelsen af 1840-erne, var det den dominerende politiske holdning, at man ville samle al handel i købstæderne, og Randers amtsråd koncentrerede sig om at lave hurtigt farbare veje mellem Grenå og Ebeltoft og fra disse to byer til Århus og Randers. *Vejteknikerne lagde linial på landkortet og slog streger uden hensyn til de gamle transportlinier og uden hensyn til, hvordan de ville gribe ind i bøndernes jordbrug.*

Hvis en bonde havde sine argumenter i orden, kunne han et og andet sted få buet en vejlinie lidt til den ene eller den anden side. Men princippet stod fast. De nye landeveje skulle føres gennem landskabet i så lange, lige stræk som muligt — fra købstad til købstad.

Vejteknikerens forslag til Randers amtsråd lød på at lave en ny vej over Tirstrup Hede, oppe i landet på tør mark. Den linie stemte sammen med købmænds interesser, og den havde den fordel, at Århus-Grenåvejen kunne blive fællesvej med Ebeltoft landevej på strækningen fra Tirstrup til Grenå, fra Tåstrup til Århus og fra Tåstrup-Følle

mod Randers. Desuden var der mindst fem store jordbesiddere på Djursland, der ville få gavn af Tirstrupvejen. Den kunne nemlig bues ind til at blive forbindelsesvej fra Hessel over storgårdene: Obdrup, Bjørnholm, Høgholm og Møllerup i forløbet til Kalø Hovedgård.

De østdjurske stor-jordbesiddere var på den tid stærkt repræsenteret i Randers amtsråd, og det gik hurtigt med at blive enige om at godtage teknikernes forslag.

Den nye linie over heden blev stukket ud af ingeniør Wencks kollega i vejinspektora-tet i Jylland, ingeniør Linde, og vejen mellem Tirstrup og Tåstrup blev anlagt i sommeren 1846. Den blev brugbar for gennemkørsel samme år, og de følgende år blev den stabiliseret, og de tilsluttende veje til Kalø og til Grenå blev grundforbedret og reguleret. I 1859 var hele strækningen bragt i orden. Senere, i 1868, blev strækningen mellem Ålsø og Hessel yderligt forbedret ved en regulering.

Flere strækninger af den nye landevej til Århus kom til at ligge i bakkeland, og vejen bølgede mange steder op og ned ad bakke. Tirstrup hedevej blev Århus-Grenåvejs mest ideelle strækning. Den lå i et jævnt plan i eet langt, lige stræk, og her var læ for vinterstormen i plantagen. Om sommeren stod vinden dog stille mellem træerne, og der var bagen-de varmt. Den rejsende måtte dreje fra vejen og holde rast ved Øje Sø for at få lidt luftning.

De mennesker, der boede ved den gamle handelsvej ved Djurs Sø, mistede forbindelse med den gennemgående trafik fra Kalø til Grenå, og de mistede amtsvejtillskud til at holde deres vej i orden.

Et ældgammelt — måske urgammelt — trafikmønster var brudt.

Det var ikke alene en trafikmæssig praktisk og en økonomisk sag at ændre middelalderlige trafikvaner. Det var også et kulturelt indgreb i nogle menneskers bevidsthed. Det er ikke til at vide, hvad der ligger bag — men præsten i Nødager gav sig til at kalde den nye vej for Kongevejen. Kvalitetsmæssigt set var den ingen Kongevej. Kongeveje var tospore-

Den gamle landevej var udlagt i 22 alens bredde over Fedet ved Løgten bugt. I baggrunden ses Rodskovbøndernes kornpakhús. (Rosenholm Egnarkiv fot.).

de veje med en stenvejbane og en jordvejbane. Tirstrupvejen var en indgrøftet jordvej, der var stabiliseret med ler på hedejorden og overfladebehandlet med chaussébelægning: små sten på grus.

Det endte med, at vejvæsenet fik bøvl med de landbrugere, der endnu havde kvægopræt. De drev deres dyr ad den nye landevej. Det kunne den ikke holde til. Det var et problem, man døjede med flere steder i Jylland, hvor gamle stuedriftspor var ledet ind i nye landevejsanlæg. Centralstyret måtte skride ind og tolke vejloven.

Vejloven sagde, at der måtte ikke færdes løse kreaturer på landevejen — og det var på det nærmeste umuligt at føre studene frem i sammenkoblet tilstand. Loven blev udlagt sådan, at bestemmelsen om løse kreaturer gjaldt, når der var »tale om ufred på landeve-

jen af løstgående dyr« og at »det ikke kunne være forbudt at lade løse kreaturer passere ad landevejen under bevogtning«. Men hvis der skete skade på vejen, var det den, der lod kreaturerne drive, der skulle erstatte skaderne.

Afsnit Kalø-Skødstrup

Her gjorde det samme sig gældende som øst for Kalø. Den gamle landevej var også her orienteret mod sejlpladser, hvorfra der udskibedes landbrugsvarer. Der gik specielt mange varer ud fra et moleanlæg ved Løgten Bugt, mens skippere fra andre sejlpladser og havne, bl. a. fra Norge lagde til med deres varer. Ved stedet var der kro, markedsplads og postholdeplads. Her var gode fiskepladser, mølle og stabelplads for varer til Århus

og København. Rosenholm gods udskibede landbrugsvarer til Lybæk, til Sverige, til Norge og til Holland, alt efter skiftende tiders afsætningsmuligheder. Århuslagtere kom ind til Løgten Bugt og opkøbte slagtekvæg, og der var trængsel ved ugentlige markeder, og lommetyve havde let spil. De fleste markeder var ulovlige.

På samme måde som ved øst for Kalø lå der også en tungtrafikvej mellem Kalø og Skødstrup. Den lå også oppe i højlandet. Den lå nær ved vandskellet. Over Rodskov og Bales marker lå den på et naturligt færdselsplateau i landskabet ca. dér, hvor vejvæsenet i dag laver en ny motortrafikvej.

Bøndernes marker og bopladser lå mellem disse to gamle veje. Højlandsvejen var formentlig hovedsagelig en fjerntrafikvej, mens strandvejen tillige var en vigtig lokalvej. Den fungerede som samlevej for en vifteform af veje oppe fra landet fra området mellem Torsager og Vorre.

I 1840-erne så vejteknikerne også her bort fra de middelalderlige vejbaner og fra de traditionelle fødelinier til skibsfarten. De foreslog en vejlinie, der løb midt mellem de to gamle veje - uden direkte forbindelse med udskibningsstedet. Ingeniør Wenck grov-udstak vejlinien og lagde skitse frem.

I modsætning til beboerne på Østdjursland stod herremænd og bønder og andre erhvervsdrivende her sammen i ønsket om at bevare strandvejen som amtsvej frem for at godtage teknikernes forslag. Både Vosnæsgård hovedgård og Rosenholm gods havde fordel af at bevare trafikknudepunktet ved Løgten Bugt intakt. Desuden havde Vosnæsgård en speciel interesse i den gamle vej. Den fungerede som brugsvej for herregårdens landbrugsdrift. Ejeren, admiral Krieger stred da også bravt for at beholde amtslandevejen over sit domæne.

Ingeniør Wenck udarbejdede et alternativt skitseforslag til vejføring. Det tilgodeså både de vejtekniske krav og de lokale interesser, og det var en anelse kortere i vejstrækning end det oprindelige forslag. På skitsen viste Wenck også, at det var muligt at anvende højlandsvejen som landevej.

Randers amtsråd mente imidlertid, at en vej efter det første forslag: mellemvejen, ville »komme væsentlig tilgode for et større og mere beboet opland« end den gamle strandvej. Der var dog to medlemmer, der fandt den nye vej for dyr. Idet rådets indstilling derved ikke var eenstemmig, blev det vejvæsenets centraladministration i Rentekammeret, der kom til at afgøre sagen. Den vedtog i 1847 vejteknikerens hovedforslag: en ny vejbane lagt over marken midt mellem de to gamle veje.

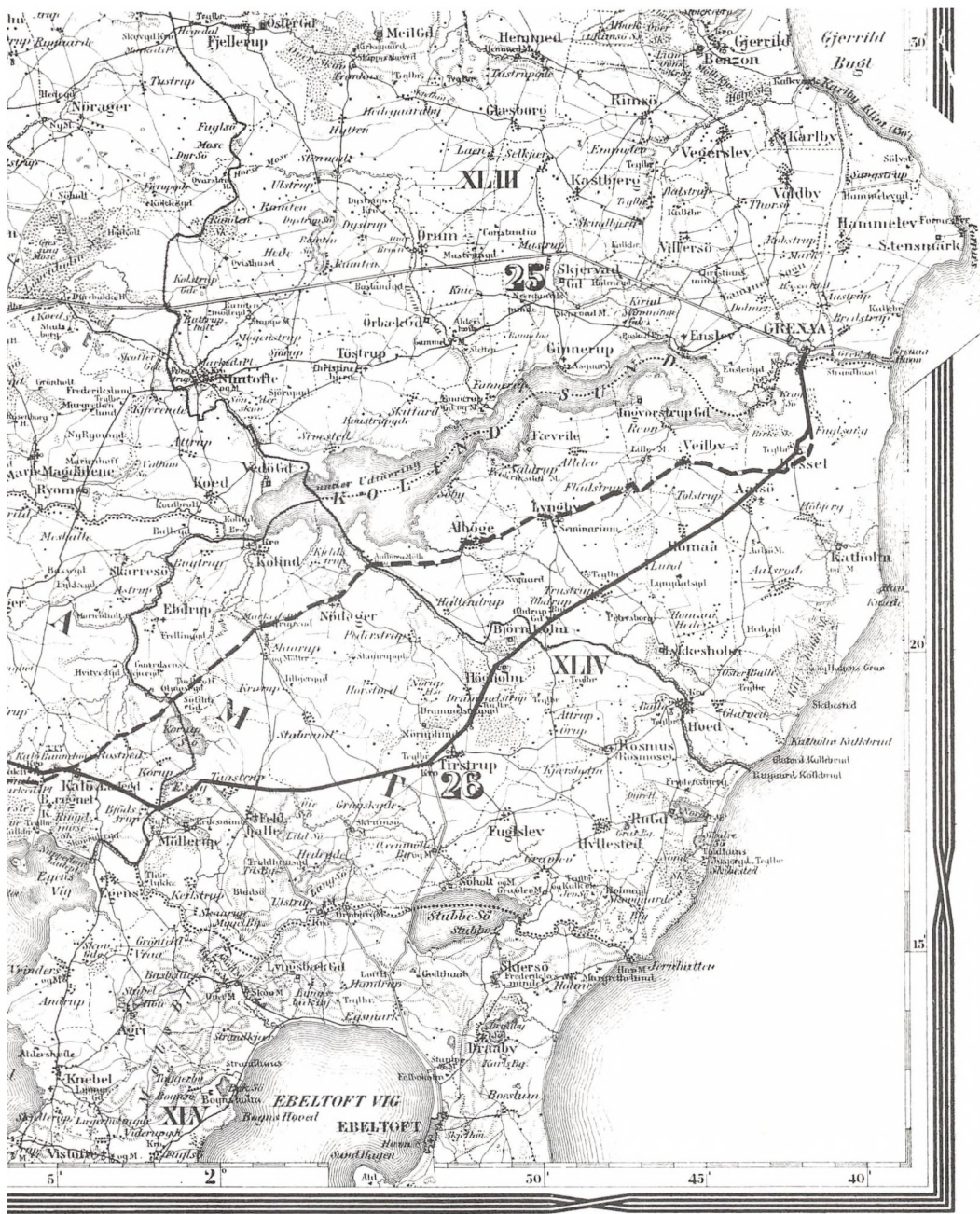
Inden det praktiske arbejde kom igang i dette område, kom treårskrigen til landet; 1848-50. Den greb omfattende ind i Kalø Vigegnens vejsituation. I 1849 blev de gamle veje travet og redet op af Olaf Ryes militærtransporter. Arbejdsplanerne for de nye anlægsarbejder blev forstyrret, og amtets økonomiske dispositioner blev brudt itu.

I den aktuelle situation var det nødvendigt at lave en spareløsning og grundforbedre partier af den gamle vej, og udskyde nyanlæg til en ubestemt fremtid. De, der var kede af den planlagte, radikale ændring af egnens trafiksystem, fattede nyt håb om at bevare strandvejen som amtsvej, og nogle begyndte at indrette sig efter spareplanen. F. eks. investerede fire Rodskovbønder i et nyt kornmagasin ved strandvejen, og admiral Krieger på Vosnæsgård, baron Ivar Rosenkrantz på Balskovgård og Skødstrup sogneforstanderskab fandt sammen med amtets vejinspektør frem til en kompromisløsning mellem ingeniør Wencks to forslag, og i 1852 blev der lagt vej over Segalt mark. Den løsning tilgodeså nogle specielle ønsker, som Segaltbeboerne havde. Ivar Rosenkrantz var på den tid Randers amtsråds repræsentant i sagen om Århus-Grenåvejen.

En Århuskøbmand, der tidligere havde fået afslag på ansøgning om at måtte oprette købmandsgård ved stranden, sendte en ny ansøgning til amtet om at måtte indrette købmandshandel i området. Han fik igen afslag. Handel! Det skulle foregå i Århus, i Grenå og i Ebeltoft og Randers.

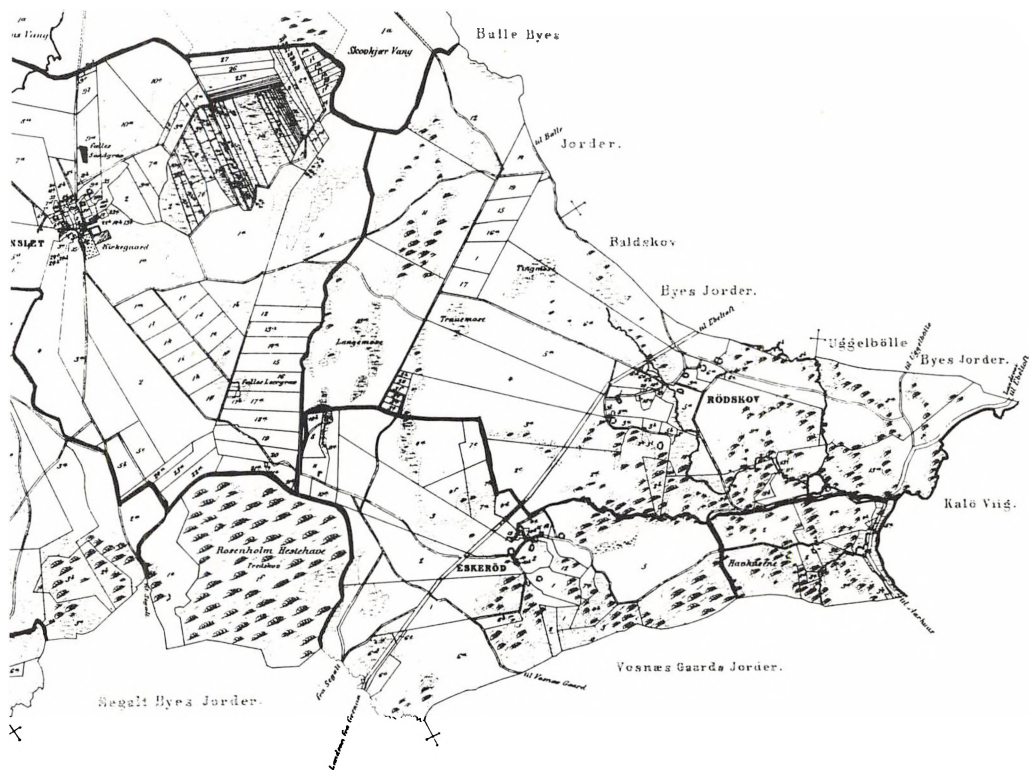
Ejeren af herregården Hessel, løjtnant, proprietær Lichtenberg, var blevet talsmand

Landskært fra Groua til Randers ventet af hies lerdag i 1879.

Mansas kort over Nørrejylland, revideret 1872. Udsnit med angivelse af den gamle vejføring (stiplet) og det nye vejanlæg (fuldt optrukket).

Kort over Hornslet sogn. Den nye vejføring over Eskerød og Rodskov.

for de østdjurske storjordbesiddere i vejsagen. Han var kritisk over for strandvejslinien, og han pressede på for at få den oprindelige plan sat i værk. I samme periode svækkedes Ivar Rosenkrantz' indflydelse i amtsrådet. Han var optaget af landstingsarbejde, og han var undertiden fraværende ved amtsrådsmøderne.

I 1854 blev strandvejslinien endeligt opgivet, og der blev gravet ud til ny vej oppe i landet mellem Kalø og Segalt. Trods krig og forsinkelse og dårlig økonomi blev Århus-Grenåvejen da lavet som planlagt i sin fulde længde - 60 km. Vejen blev lagt syd for Følle, Ugelbølle og Bale og nord for Rodskov og Eskerød.

Den nuværende Rønne by er vokset op omkring den nye vej.

Efterhånden som et afsnit af vejen blev brugbar, blev det taget i brug, og i efteråret 1855 manglede man kun at samle vejen over Balskov-Rodskov-Eskerøds marker. Det afsnit blev klar til at modtage trafik sidst på året 1856, og vejen kunne gennemkøres i hele sin længde. Der har således været kørt på den nye Århus-Grenå landevej i 130 år.

Tilbage ved Kalø Vig lå to problemer. Lokalbefolkningen skulle indrette sig på nye vej mønstre. Det holdt hårdt, og der blev strid om, hvem der skulle holde de gamle, nød-

Hovedgaden i Rønne før asfalteringen. Rønne by voksede op omkring landevejen. Foto o. 1920 (Rønne Egnsarkiv).

vendige veje i orden, og der blev strid om, hvem der måtte færdes på de veje, som amtsvejræsenet gav afkald på. Den strid var ikke ført til ende ved århundredskiftet.

De bønder, der fik lagt den nye vej over deres mark, stod også over for et efterarbejde. Den nye vej havde delt deres mark op sådan, at nogle af dem måtte til at pløje ny agerinddeling ind for at få deres driftsplaner til at fungere, og de kunne ikke længere færdes frit over deres arbejdspladser. Hver mark fik een overkørsel. Nogle steder bestod den blot af et gangbræt, lagt på stensætning over vejgrøften. Andre steder var der stenoverligger. (Senere blev dette system skiftet ud med drænrør; men der skulle først opar-

bejdes en produktion af teglværksrør på egnen). Det mest generende for bønderne var dog, at opkørsler til vejen kunne være så stejle, at det var næsten umuligt at komme over vejen med et læs korn.

I Eskerød blev en af de berørte bønder så fortvivlet, at han helt tabte besindigheden. Han havde frikøbt sin fæstegård netop ved den tid, hvor vejarbejdet kom igang. Han mente, at han forlods havde fået tilsagn om, at landevejen ikke ville blive ført over hans jord. Da vejræsenet begyndte at grave tværs over hans mark, gik han om natten ud og kastede de udgravninger til, der var gravet om dagen. Han kaldte desuden vejinspektøren for en kæltrung. Det fandt myndigheder-

ne var for groft. Bondemanden måtte i herredsretten, og han fik et bødepålæg, og han måtte høre på, at vejnspektøren fik æresoprejsning.

Der var flere problemer i bøndernes efterarbejde. Ved gennemskæring af deres marker, var der blevet urelle stykker jord, som det var urentabelt at dyrke - i hert fald, da maskinerne fik indpas i landbruget. I Rodskov ordnede bønderne dette problem ved, at de mageskiftede og solgte de mest ubekvemte liggende stykker jord fra deres gårde. Det resulterede i, at nogle af dem fik formindsket deres agerbrug, og de kom derved vedvarende til at have mindre indtjeningsmuligheder, end de havde, inden vejen blev anlagt. Det kunne selv den bedste ekspropriationserstatning ikke råde bod på.

Tre af bønderne i Rodskov valgte at flytte deres gård fra landsbyen, sydøst for landevejen op på den anden side af vejen. Den udgift var der heller ikke erstatning for. Endnu en ting var irriterende for de bønder, der måtte afstå jord i Rodskov — mest for princippet skyld. Det var begrænset, hvor meget det betød økonomisk. Vejen var lagt sådan over deres jorder, at der lige præcist blev eksproprieret så lille et areal fra hver mark, at vejvæsenet kunne undgå at trække vejarealet ud af bøndernes skattepligtige landbrugsarealer. Bønderne skulle derved betale jordskat af vejarealet. Det blev først udskilt fra matriklerne i 1935.

Det værste for bønderne at tænke på må dog have været, at hele denne forstyrrelse i deres erhverv kunne have været undgået. Konflikten mellem erhvervenes trafikinteresser var forudset, mens den endnu kunne have været afbødet, for så vidt det drejede sig om gennemskæring af deres marker. Konflikten stammer fra 1781.

Planerne for den landsomfattende fornyelse af vejnettet blev udklækket i 1761, og de blev udviklet i samme periode, som der arbejdedes med de store landboreformer. De, der arbejdede med vejsagen, var specielt interesserede i landboreformatorernes idé om at udskifte landsbymarken der, hvor den blev dyrket i fællesskab. De så en mulighed,

som vejvæsenet aldrig tidligere havde haft. De øjnede en chance for at lave det perfekte vejnet.

Når landsbymarken skulle udskiftes, skulle alle gamle åse og agre pløjes op, og der skulle pløjes skel ind, hvor der ikke tidligere havde været skel. Hvis vejvæsenet nu kunne tegne vejlinier ind på kort, inden bønderne gik igang med at dele jorden ud, kunne der laves de bedst tænkelige vejlinier mellem købstæderne og de bedst tænkelige vejlinier fra kornproducenterne ind til byerne og ud til havnepladser ved vige og fjorde. Når vejvæsenet havde tegnet disse hovedlinier ind, vidste enhver, hvor fremtidens fjerntrafikårer skulle gå, og bønderne kunne fordele agerjorden efter det, sådan at ingen blev generet af landevejene.

Videnskabernes Selskab var allerede igang med at opmåle landet med tidens moderne måleudstyr, og fra 1760 udkom der kort med anvisning af det eksisterende, offentlige vejsystem. Inden selskabet var færdig med dette arbejde, blev udskiftningen af landbrugsjorden imidlertid sat igang ved en lov af 1781, og landsbymark efter landsbymark blev udskiftet, inden de store planer om et nyt landevejsnet var blevet lovfæstet.

Det, der nu skete, ses tydeligt i Rodskov. Det var ikke noget enestående. Sådan foregik det rundt omkring i landet, hvor der ikke allerede var lagt konkrete planer for en vejføring. Bymarken i Rodskov blev udskiftet i 1783, og der blev lavet en udskiftning, hvor hver bonde fik eet, udelt stykke jord. De veje, der skulle indgrøftes, blev lagt i skel sådan, at bonden kunne køre på kryds og tværs over sin mark, som det passede ham bedst i dyrkning af jorden, og de to gennemgående fjerntrafikveje blev udlagt i linier, hvor de uden gener for bønderne kunne udbygges til tidssvarende landeveje i den nye kunstvejstil, hvis en sådan vej blev bevilliget.

Problemet ved den tidlige udskiftning af Rodskovjorden var alene, at de mennesker, der skulle bruge landevejen fra Østdjursland til Århus ikke blev hørt. Der blev ikke truffet bestemmelse om, hvorvidt det var praktisk at lave en ny vejføring, og udskiftningsmøn-

stret ville blive spoleret, hvis man pillede ved det.

Da udskiftningen i Rodskov og i mange tilsvarende landsbyer i landet var gennemført i 1880-erne, forsøgte vejlovgiverne at råde bod på miséren. De neddæmpede drømmen om det perfekte landevejsnet, og de forsøgte at beskytte sagesløse bønder imod at få deres nye familiebrug spoleret ved et opsplittende vejbyggeri.

I en ny vejlov af 1793 blev der derfor indført en bestemmelse om, at hvor der var foretaget udskiftninger efter det gamle vej-

mønster, skulle de mindre landeveje beholde »den hovedlinie, de nu havde, med mindre meget vigtige årsager deri skulle kræve nogen forandring«.

På den måde kom sagen om konflikten mellem erhvervenes trafikinteresser i sidste ende til at dreje sig om, hvem der skulle bestemme, hvad der var vigtige årsager til at lave ny vejføring. Og det kom til at dreje sig om, hvem der skulle føje sig efter hvem, da det nye landevejsmønster skulle præges på Djursland i midten af 1800-tallet.

LITTERATUR:

Ekstrakt af Forhandlingerne i Randers Amtsraad (Ekstrakterne findes 1842-61 indbundet i løbende udgaver af Randers Amtsavis og samlet på Det kgl. Bibliotek og Randers Lokalhistoriske Arkiv. Efter 1861 i bogform)

Heilskov, Chr.: Randers Amts gamle Landeveje. Fra Randers Amt 1938.

Tychesen, V. E.: Fortifikations-etaterne og Ingeniør-korpset 1684-1884, 1884.

UTRYKTE KILDER:

Landsarkivet for Nørrejylland:

Hornslet Sogneforstanderskab

Sogneforstanderskabets forhandlingsprotokol

Randers Amt (B5)

Vejsager

Århus Amt (B 58)

Vejsager

Rigsarkivet:

Rentekammeret, Vejkontoret

(Til 1849. Vejl. Arkivreg. 12, grp. 249)

Indenrigsministeriet (efter 1849)

Vejsager

Århus kommunes arkiv (Erhvervsarkivet):

Skødstrup Sogneforstanderskab

Sogneforstanderskabets forhandlingsprotokol.

Der henvises iøvrigt generelt til forfatterens: »Århus-Grenå landevej i midten af 1800-tallet. Ny linieføring gennem Eskerød og Rodskov 1854-1856« (utrykt afhandling til Jysk Åbent Universitet 1985).

Uldmarkeder i Randers.

At de ifølge allerhøieste Resolutioner af 20de Juni f. A. og 23de April d. A. oprettede Uldmarkeder i Randers ville i Aar blive afholdte saaledes:

Sommermarkedet den 4de, 5te og 6te Juli d. A.,

Efteraarsmarkedet den 17de, 18de og 19de Octbr.,

skulde Undertegnede, som i Analogie til det kongelige danske Cancellies Skrivelse af 24de April d. A. af Magistraten og Borgerrepræsentanterne her i Byen, ere valgte til Bestyrere ved Uldmagazineringsen her, ikke unblade herved at bekjendtgjøre.

Vi tillade os at opfordre Producenterne og Eierne her i Provindsen til at fremsende deres Uld til berørte Markeder, da kun ved Samling af betydelige Qvanta større Søgning af Kjøbere kan ventes, Efterretning herom anledige at udenlandske Fabricanter komme hertil, og udbredt Concurrance derved opstaae.

Ulden kan indleveres paa det dertil indrettede Magazin i Randers, der er forsvarligt og rummeligt, 14 Dage før Markedet, og for Oplaget derpaa i den første Maaned betales aldeles Intet. 100 Pd. er det mindste Qvantum, som kan fordres oplagt. Ingen Uld kan modtages paa Magazinet med mindre den er reen, tør og ikke fraløst den bedre Deel.

Det tilføies: at der hos enhver af Bestyrelsens Medlemmer kan erholdes Oplysning Markedet og Magazinet vedkommende.

Bestyrelsen for Uldmagazineringsen i Randers, den 8de Mai 1838.

Bilde. Mattat. C. Caspersen. Jacobh. S. P. Hansen.

Randers uldmarkeder

Af Lise Andersen

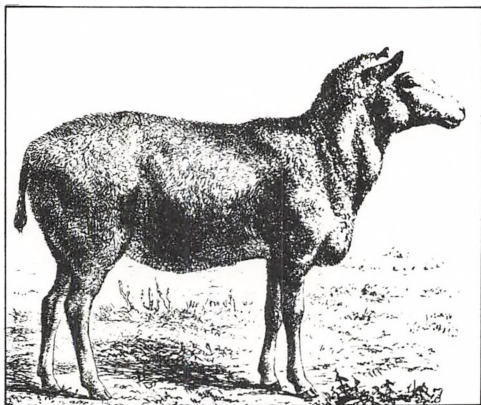
Fåret er »et godt, nøisomt Dyr, reenligt og føieligt mod Menneskene«. Således kunne børn i 1830erne læse i Schuberts »Lærebog i Naturhistorien, til Brug for Skoler«. For flertallet af jyske bønderbørn har lektien været kendt stof, for i meget store dele af Jylland var fåret blandt landboernes vigtigste indtægtskilder — for boelsmænd og husmænd den vigtigste. Specielt i hedeegne, på sande jorde og i områder med godt enghø var fåret udbredt. For Randers amts vedkommende fandtes de største fåreflokke i Nørreherred, hvor en enkelt bonde kunne have mellem 50 og 100 får. Også i Sønder- og Sønderhald herred var fåreavlen af stor betydning. Her fandtes besætninger på omkring 30 får. Mange steder vogtedes landsbyens får i en fælles flok af en byhyrde, der gik med hjorden i de hedestrækninger, der hørte til byen. På Aalsrode hede gik således i 1820erne 500 får, og på Hald hede var der ligefrem indrettet et stort fårehus, så dyrene ikke nødvendigvis skulle drives hjem om aftenen.

Langt de fleste får i Jylland var af blandet race. Grunds substansen var det jyske hede-

får. Dette var gennem tiden blevet krydset med indførte racer, men da kontrollen med avlen ikke var særlig effektiv, fremkom en blandet bestand af mere eller mindre ubestemmelig race, under ét kaldet »jyske får«.

På enkelte herregårde havde man indført spanske væddere (merinoer) til kontrolleret avl. Det var f.eks. tilfældet på Ingvorstrup i Sønderherred, men avl af fremmede racer var stadig på begynderstadiet. Tiåret 1820-30 gjordes dog mange alvorlige forsøg med avl af racefår — ikke blot spanske, men også engelske får. Avl af racefår var dog stadig forbeholdt herregårdene og de større proprietærgårde.

De to foretrukne racer havde i England været genstand for tidlig forædling. I 1775 startede Bakewell fra Dishley Hall sit avlsarbejde, hvor han krydsede det gamle langhårsfår »Old Dishley« med Leicester. Resultatet blev kendt herhjemme under navnet »Dishley« efter Bakewells hjemsted. Samtidig startede John Ellmann fra Glyde sit forædlingsarbejde med racen Southdown, der i dag med rette kaldes et udpræget kødfår, men som i 1820erne primært importeredes

Det gamle danske landfår var et ret lille får med nøgent hoved, hale og ben. Det gav højest 2 pd. uld, der bestod af tre slags hår: bundpels af bløde krusede hår; grove, stride dæk-hår, der beskyttede dyret mod regn og kulde og endelig nogle lange stive hår, der stak ud gennem pelsen. Et sådant får kaldes »raguldet« eller »stikkelhåret».
(Fra: *Det danske Landbrugs Historie*, bd. 3).

til krydsning med danske får for at forbedre ulden. Southdown er et kortuldsfår. Specielt på Randers-egnens fårevenlige eng- og hede-strækninger blev Southdown-krydsninger populære, mens Dishley-fårets evne til at tilpasse sig forskellige økologiske betingelser og dets hårdførhed blev udnyttet i mindre frugtbare egne af Jylland.

Uldhandelen efter napoleonskrigen

I tiden frem til 1860 holdtes fårene først og fremmest for uldens skyld, og denne var genstand for megen handlen. Almindeligvis foregik handelen ved, at bonden solgte den afklippede uld til omvandrende landkræmmere. Disse solgte den til større landkræmmere eller købmænd i de mindre købstæder. Herfra solgtes ulden til købmænd i de store udskibningssteder. Det største uldudskibningssted uden for hovedstaden var i 1820'erne Randers. Herfra udskibedes i 1825 167.992 pd. råuld og 5.658 pd. kalkuld. Kalkuld er uld, der fjernes fra skindet under garveprocessen. Næst efter Randers kom Horsens og Ringkøbing, når det gjaldt mængden af udskibet uld. I forhold til ud-

førslen på landsplan udgjorde udskibningen fra Randers godt 20 pct. af råulden og 31 pct. af kalkulden.

Systemet med de mange handelsled var afgjort til skade for handelen. Når så mange mennesker skulle tjene på ulden, blev der ikke meget til første led i kæden: producenten. At bonden ikke sorterede sin uld, resulterede også i lavere priser. De færreste bønder så nogen fordel ved at sælge den fine uld for så selv at beholde ben-, bug- og rygulden til eget brug. Ofte solgte de ulden blandet, eller de solgte det ringeste og brugte selv det bedste. Til skade for handelen var også den slette behandling af ulden. Tit solgtes den uvasket og våd, af og til gjort våd med fortsæt — eller iblandet sand — for at give den større vægt. Forfalskning fandt også sted, ved at landkræmmere på et logulv med plejl tærskede råuld sammen med den langt ringere kalkuld. Den »døde« og glansløse kalkuld erkendtes svært, når den var blandet med råuld, men gav sig til kende i det færdige klæde, der ikke havde samme styrke som klæde af ren råuld, og som ikke var modtagelig for farvning.

Det flerleddede handelssystem var på ingen måde specifikt for Randers-området, men havde vundet udbredelse i hele Jylland under krigen 1807-1814, hvor den direkte handel mellem producent, kømand og forbruger havde været besværliggjort. Forfalskningen af ulden bragte den ellers udmærkede jyske uld i miskredit og prisen faldt. Dette skadede også producenterne af vasket og sorteret uld, og på denne baggrund foreslog proprietær Johan Chr. Spliid på provinsialstænderforsamlingens møde i Viborg 14.5.1836, at der måtte oprettes uldmarkeder i Jylland, for at genetablere en tættere forbindelse mellem producent og forbruger.

Forberedelserne til oprettelsen af uldmarkeder

Uldmarkederne skulle altså først og fremmest være et våben mod profiterende landkræmmere, hvis antal var i stadig stigning. Spliid, der ejede og drev gården Hvanstrup

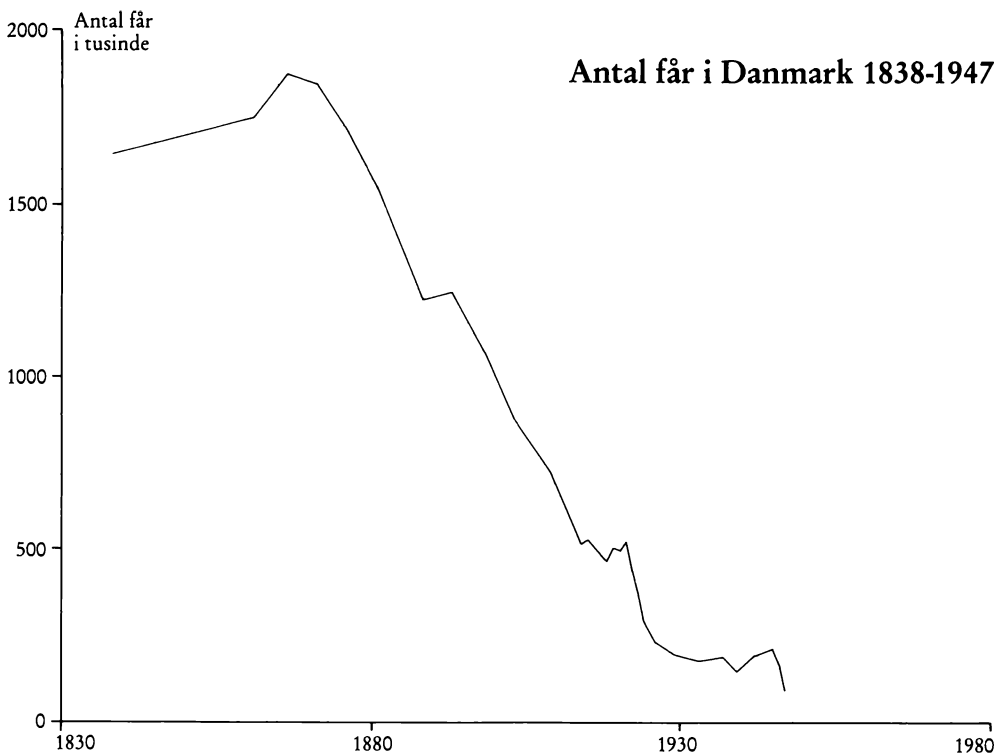
i Farsø sogn, var selv en dygtig landmand, og derfor personligt interesseret i sagen, der da også vandt gehør i forsamlingen. Det eneste forbehold, der blev bragt på bane var, at hvis ulden steg i pris, måtte tjenestefolkenes løn også stige, fordi de tilhørte den klasse, der mest brugte uldne klæder. Men da man mente, at de fleste tjenestefolk nok selv ejede får, som de opdrættede hos slægt eller venner — evt. hos husbond, konkluderede man, at det nok alligevel ikke ville betyde så meget (!). Forsamlingen nedsatte en komité, der skulle udarbejde et mere detaljeret forslag. Forslagsstilleren var selvskrevet til komiteen, og han fik følgeskab af godsejer S. A. Fjelstrup til Sindinggård, købmand Niels Faar-toft fra Nykøbing Mors, procurator Jens Pe-

tersen, Ouegård ved Hobro, og endelig auditor Schou til Utrupgård.

På to plenarmøder den 17. og 18.6.1836 fremlagde komiteen resultatet af arbejdet. Komiteen foreslog to typer uldmarkeder: dels mindre markeder i forbindelse med allerede eksisterende markeder, der afholdtes omkring fåreklippingstiderne i foråret og efteråret, dels større markeder, der direkte tog sigte på handel med udenlandske opkøbere og hjemlige fabrikanter. Den første type markeder ville der blive ca. 50 af i Jylland. Det var disse markeder, der gav anledning til størst diskussion i stænderforsamlingen. I virkeligheden var der intet til hinder for, at man med gældende love kunne handle med uld på disse markeder. Der

Fåremængden i Danmark 1838-1947 på baggrund af H.C. Johansen: »Dansk Historisk Statistik«.

På grund af faldende uldpriser og stigende priser på smør, ost og kød fandt i 1860'erne en omprioritering sted. I stedet for uldfår satsedes nu på kødfår. Kødfår kræver større græsningsareal end uldfår, og den nødvendige indskærnkning gjorde avlen urentabel, og mange fårehold blev nedlagt til fordel for kohold - en tendens, der i 1880'erne blev forstærket af andelsbevægelsen.

var altså blot tale om, at man ville gøre opmærksom på en allerede eksisterende mulighed. I praksis ville komiteen gøre det, ved at disse markeder fik en særlig fremhævelse i almanakken. Almanakken var hver mands eje, og derfor det bedste sted at bekendtgøre uldmarkeder. Flere talere, heriblandt toldkasserer Thorbrøgger, Ålborg, mente, at to typer markeder blot ville bringe forvirring, og aflede udenlandske opkøberes opmærksomhed fra dét, der skulle være nyskabelsen: de store uldmarkeder, hvor producenten blev direkte konfronteret med storkøbmanden eller fabrikanten.

En anden væsentlig diskussion gik på tidspunkterne for markederne. Alle så en fordel i, at markederne faldt i forlængelse af hinanden, så udlændinge uden spildtid og unødigt rejse kunne drage fra det ene marked til det andet. Problemet var blot at passe dette ind i det allerede indgroede mønster af markeder. Bedst som man troede at have fundet en rækkefølge, der kunne passe alle, opdagede et medlem af forsamlingen, at nogle af sommermarkederne så faldt *før* klipningstiden! Sluttelig enedes man om at indstille, at der måtte oprettes to årlige markeder til forhandling af uld i større partier, og at disse skulle bekendtgøres med større skrift end normalt i almanakken samt i landets aviser og »Hamborger Børsenhalle«. Markederne skulle finde sted i nævnte orden: Holstebro, Viborg, Ålborg, Randers, Århus og Horsens, således at sommer-uldmarkedet i Århus skulle falde på den første St. Olufs Markedsdag, og efterårsmarkedet i Holstebro på november-kvægmarkedet. Markederne de øvrige steder skulle falde med to dages mellemrum — med forbehold for helligdage. Med 39 stemmer imod 2 blev det vedtaget at foreslå, at der i almanakken blev gjort opmærksom på, at uld også kunne forhandles på almindelige markeder.

Først et år senere fik stænderforsamlingen et endeligt svar på petitionen i form af en kongelig resolution. I den mellemliggende tid var forslaget blevet behandlet af General-toldkammer og Kommercekollegiet, der 15.3.1837 indstillede til kancelliet, at der

måtte afholdes to uldmarkeder i Randers: ét samtidig med kvægmarkedet først i juli og ét samtidig med krammarkedet midt i oktober. Markederne i Randers skulle betragtes som et forsøg, og den langt mere vidtrækkende plan, stænderforsamlingen havde lagt, blev der således ikke noget af.

Sagen var blevet noget forhalet, idet man havde udbedt sig oplysninger om indretningen af uldmarkeder i Preussen, Mecklenborg og Lybeck. Oplysningerne skulle de derværende konsulere skaffe. Fra Lybeck kom ret hurtigt svar, men de øvrige lod vente på sig. Man besluttede derfor at ekspedere sagen videre til kancelliet uden de resterende betretninger. Ved korrespondance med de lokale autoriteter (dvs. Randers Amt) skulle kancelliet træffe beslutning om de nærmere bestemmelser og foranstaltninger, som var nødvendige for oprettelse af markederne. 8.7.1837 sendte kancelliet derfor den kgl. resolution til amtmand Lorentz.

Førend amtmanden nåede at foretage sig noget som helst, modtog han (7.8.1837) en henvendelse fra amtsforvalter Wilde. Wilde mente, at han havde det helt rigtige pakhus til uldmagasinerne. Pakhuset på St. Kirkestræde, bygget i 1771 i forlængelse af længen St. Kirkestræde 2, havde Wilde erhvervet i 1826. I de følgende år havde han brugt en del penge på at sætte huset i stand. Hans agt var at udleje etagerne til købmænds kornleveranceoplag. Huset var på 16 fag og 3 etager foruden tagloft. Der var lagt gulve, og med slet skjult stolthed beretter Wilde: »Der er saavidt mig bekendt intet saa stort Magazin her i Byen, undtagen afdøde Krigsraad Aastrups, hvori dog nok ej er Gulv i nederste Etage«¹. Desværre havde Wilde kun kunnet udleje 1 å 2 etager til købmænd, og han så nu sin chance for at få nogle af sine investerede penge hjem, ved at leje huset ud som uldmagasin.

Så hurtigt arbejdede amtet nu ikke i 1837! Først skulle Lorentz udnævne en lokal komité, der skulle afgive forslag til bestemmelser omkring markederne. Udnævnelsen skete 26.8.1837, og komiteen kom til at bestå af tre producenter og tre handelsmænd: Ju-

Pakhuset i Store Kirkestræde, som amtsforvalter Wilde stillede til rådighed for uldmarkederne, hører til de senest opførte magasinbygninger af bindingsværk (opført 1771). Det 16 fag store og tre stokværk høje hus blev nedrevet i slutningen af 1930'erne. (Foto: Randers Lokalhistoriske Arkiv).

stitsråd Nygaard til Stenalt, major Oppen-Schilden til Clausholm, proprietær Juul til Kjellerup og købmændene B. Ludvigsen, H. Meyer og Ph. Ree alle Randers. Ph. Ree deltog kun i det første møde og bad sig så undskyldt. Komiteens rapport, dateret 29.12.1837, sendtes via amtet til kancelliet, der 14.2.1838 svarede med en resolution ang. komiteens arbejde. Herved var bestemmelserne for markedet fastsatte og amtskomiteens rolle udspillet.

Et flertal af komiteen havde ønsket, at markederne skulle falde tidligere end bestemt i den kgl. resolution af 8.7.1837. I den forbindelse fremkom købmand Ludvigsen med en mindretalserklæring, idet bønder havde fortalt ham, at forårsulden først skulle undergroes² før klipning kunne finde sted uden at forringe efterårsulden, der var den fineste og mest værdifulde. For »den simple

bondes« ikke altid velfodrede får indtraf undergrøden senere end hos vellejede og velfodrede får. Undergrøden kunne også forsinkes af sygdom hos dyrene. Af disse årsager og af hensyn til »den simple bonde« ville Ludvigsen ikke anbefale at markederne flyttedes frem. Markedstidspunkterne blev *ikke* flyttet, men det var nu hverken af hensyn til Ludvigsen eller »den simple bonde«, men fordi en kgl. resolution ikke sådan lod sig omstøde. Kancelliet meddelte dog, at hvis magistraten fandt anledning til det, kunne markederne *senere* flyttes. Det viste sig hurtigt, at tidspunkterne — som forventet — ikke var særlig velvalgte, så 21.8.1840 bekendtgjordes det, at for eftertiden skulle sommermarkedet afholdes 20., 21. og 22.6. og efterårsmarkedet 27., 28. og 29.10. Sommermarkedet flyttedes altså frem og efterårsmarkedet tilbage. Det sidste skyldtes erfa-

ringer fra det regnfulde efterår i 1839, hvor bønderne slet ikke nåede at klippe fårene, før markedet forlængst var overstået.

Også amts-komiteen fandt amtsforvalter Wildes pakhuis velegnet til magasin, hvis det blev forsynet med vinduer og et kontor. Hertil lovede kancelliet et bidrag på 200 rbd. fra Industrifonden. Derimod var der afslag på et andragende om nedsættelse af udførselstolden. I Rostock, Boitzenburg og Lybeck var der total toldfrihed i forbindelse med lignende markeder, men så langt ville den danske stat ikke strække sig. Statskassen ville heller ikke garantere for midler til udbetaling af forskud, sådan som bønderne var vant til at få det fra de omreisende kræmmere, og som man var nødt til at give for at kunne konkurrere med disse, hvad der ret beset var hele idégrundlaget for markederne. Lån til forskud opnåedes i Filialbanken i Århus. En enkelt indrømmelse gaves dog, idet der blev givet tilladelse til, at kvitteringer og deponeringsbeviser måtte udfærdiges på ustemplet papir.

I bestemmelserne indgik diverse takster for vejning, mærkning, udstedelse af modtagelsesbeviser, forskudsbeviser, indpakning m.v. samt terminer for ind- og udlevering.

Til at forestå magasinet foreslog komiteen, at magistraten skulle udnævne tre sagkyndige og pålidelige mænd til direktion, og at denne igen skulle udnævne en magasinbestyrer. Endvidere skulle antages en skriver, der skulle assistere bestyreren. Da amtmanden i anden anledning skrev til kancelliet³ indflettede han for egen regning et forslag om, at fire af ham navngivne mænd, der alle havde arbejdet ivrigt for sagen, skulle udpeges til bestyrelse. Kancelliet satte amtmanden i rette med en bemærkning om, at da magistraten skulle betale hovedparten af gildet, måtte de også have ret til at udpege bestyrelsen. Det blev dog alligevel, som Lorentz havde ønsket det. Bestyrelsens formand blev amtsforvalter Wilde, hvilket var meget bekvemt, da han alligevel skulle lægge hus til. Den øvrige bestyrelse bestod af C. Mattat, C. Caspersen, I. M. Jacoby og H. P.

Hansen. Bortset fra Hansens deltagelse var bestyrelsen identisk med en komité, som magistraten havde nedsat til at udfærdige et overslag over udgifterne til indretning af pakhuset:

til lokalets indretning	181 rbd.
til magasinleje	100 rbd.
til lønninger for ét år	70 rbd.
til bøger og skrivemateriale	25 rbd.
til en vægt	125 rbd.
ialt	501 rbd.

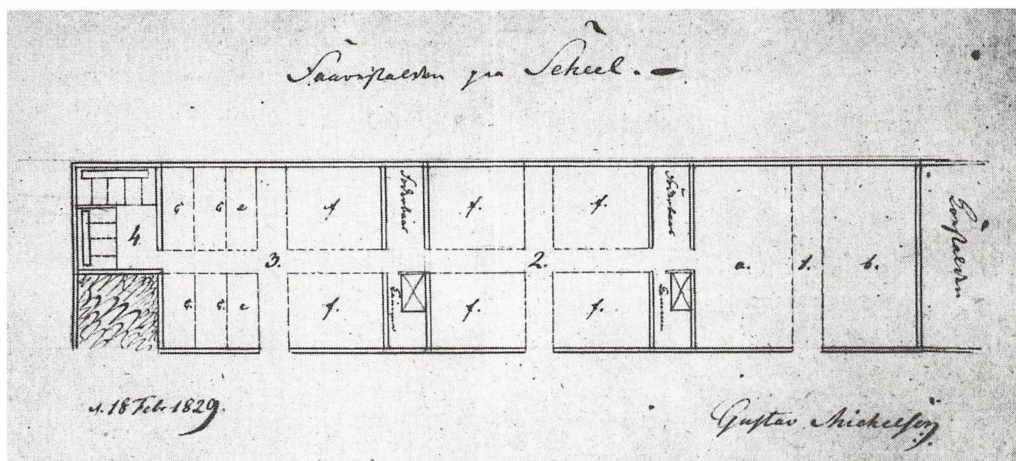
Heraf betalte byen 300 rbd⁴.

De resterende penge søgtes fra Industrifonden. Amtmanden foreslog, at vægten skulle skaffes fra »Justerkammeret« uden eller med lille avance, hvorved noget skulle kunne spares.

Bestyrelsen, som magistraten havde valgt at lade bestå af 5 og ikke som foreslået af amtet 4 personer, var udvalgte, fordi de havde personlige interesser i projektet. Dette fandt såvel amt som magistrat var både væsentligt og positivt.

Det var nu ikke alle, der anså den personlige interesse for at være noget positivt. I »Diversa« nr. 13 spørger en i bladet unavngivnen læser 29.6.1838 om bestyrelsen nu også har husket at annoncere markedet i de udenlandske aviser. Han insinuerer groft, at bestyrelsen skulle have interesse i at afholde udenlandske opkøbere i at frekventere markedet, og skriver bl.a.: »Den omstændighed, at 4 af de Herrer, der ere udnævnte som Bestyrelse af Uldmarkedet i Randers, selv ere Uldhandlere, vil Indsenderen ingenlunde anføre som Noget, der skulle formindske deres Interesse for fremmede Kjøberes ankomst til Markedet, da han har alt for megen Agtelse for disse Mænd til at han kunne troe, de tage slige uædle Bevæggrunde i Betragtning.« Nej, læserbrevskriveren tror skam ikke noget ondt om nogen, men tvivlen var nu sæt. Hvor mange, der tog indlægget alvorligt, er ikke let at vide. Diversa var et lokalt blad, hvor kværunter, nyfigne og sensationslystne fik afløb for deres sletteste tanker i en stil, der af og til får nutidens formiddagsblade til at virke tandløse.

Med historikerens bagklogskab kan end-

Eksempel på en helt moderne fårestald på Sostrup anno 1829. Afdeling 1 var delt i to rum, der brugtes til gølge får, unge dyr uden lam, og får med lam under afvæning. Mellem afd. 1 og 2 fandtes en foderbås og et karlekammer. Afd. 2 og en del af 3 var indrettede i 6 rum (f), hvor moderfår med lam fordeltes efter deres styrke. Herimellem fandtes endnu et karlekammer og en foderbås. De to båse, mærket med et »e«, var fødebåse. Straks efter læmningen anbragtes moderfår og lam i en af båsene ved siden af (c). Disse båse havde skillerum med et brædt helt nede i gulvhøjde, for at forbinde lammet i at forvilde sig bort fra moderen. Andre skillerum bestod blot af lægter. I de små båse kunne moderdyret bindes til krybben, hvis hun ikke ville lade sig die. Afd. 4 var sygestald. Her anbragtes særligt svage dyr og får med lam, der nægtede at die og derfor fik særpleje. Får med nedsat mælkeydelse fik et tilskud af rugmelsvand, mens foderet normalt kun bestod af høg og kartofler. (Landsarkivet G280, 89).

videre konstateres, at der ikke var et gran af sandhed i beskyldningerne. Amtmanden havde tidligt anmodet kancelliet om hurtig reaktion, således at oversatte bekendtgørelser kunne indrykkes i udenlandske blade. Han havde også bedt om, at bekendtgørelser skulle kunne indrykkes frit i hertugdømmernes aviser, på samme måde som det praktiseredes i resten af landet. Amtmanden havde udbedt sig svar senest i marts, men modtog det først den 24.4.1838. Hvis annoncerne blev forsinkede, skyldtes det altså hverken amtmand, bestyrelse eller magistrat.

Bestyrelsen nedlod sig ikke til at svare i »Diversa«, men bragte et stykke i Amtsavisen 30.6.1835, hvoraf det fremgår, at bekendtgørelser har fundet sted i hamborger, svenske og norske aviser.

Den 16.5.1838 havde bestyrelsen endvidere bedt amtmanden om at udsende besked til sognefogederne, for at de kunne underrette bønderne, da disse, som det argumenteredes, ikke læste aviser. Amtmanden lod fremstille et trykt opslag, der ud-

sendtes til sognene, og hvori bønderne opfordredes til at levere uld til markedet.

Der var dog alvorligere problemer ved uldmarkedernes afholdelse end antydte af Diversas læserbrev-skriver. Som nævnt kom tidspunkterne for markederne tidligt til debat. I 1839 fremkom uldmagasineringsbestyrelse med deres forslag til markedernes terminer. Forslaget, der var fremsat af en bestyrelse, hvor 4 ud af 5 var af handelsstanden, sendte amtmand Lorentz til udtalelse hos major og schæferiejer Oppen-Schilden på Clausholm. Af Oppen-Schildens svar fremgår tydeligt, at der var svære interessemodsætninger mellem handelsstandens folk og producenterne. Især bestyrelsens (og handelsstandens) opfattelse af, at sommermarkedet ikke burde afholdes for tidligt, ophidsede Oppen-Schilden, der ikke et øjeblik troede på bestyrelsens argumenter om, at fårene ikke kunne tåle den tidlige klipning. Oppen-Schilden havde selv 1800 merino får, som han, i de 15 år han havde haft schæferi, havde haft færdigklippede medio juni. Han

der uld, som de lystede. De var i nærheden af begivenhedernes centrum — Wildes pakhus — og lod sig ikke overse af opkøberne. Idéen havde man hentet fra Stettin, og da ordningen bekendtgjordes i avisen 30.5. 1839 hed det: »Det store Stettiner Uldmarked afholdes saaledes tildeels paa Paradepladsen, og hvilke betydelige Masser af Uld, der dér føres til Torvs, kan man skønne alene deraf, at der i de offentlige Bekjendtgjørelser bestemmes, igjennem hvilke Gader de belæssede Vogne, for at forebygge Uorden, rækkevis skulle kjøre, under Politiets Opsigt, samt at der paa 7 forskjellige Steder er anbragt Veierboder til Uldens Veining«.

Så stort blev Randers uldmarked aldrig, men der var dog tendens til, at en større og større del af handelen foregik rundt i gaderne, hvorved producenterne sparede udgift til oplagring, beviser osv. Måske som en reaktion herimod nedsattes minimumsmængden til 32 pd. allerede i efteråret 1840. Specielt efterårsulden, der er den fineste og i knap så stor mængde som sommerulden, kunne det være svært at skaffe tilstrækkelig store kvanta af.

Som sælgere på markedet optrådte dels landboere, dels købmænd. Godsejere og proprietærer solgte mest spansk eller blandet engelsk uld (primært southdown), mens bønder i almindelighed solgte jysk uld. Købmændene, der havde gjort deres opkøb hos småbønder, solgte naturligvis også jysk uld.

Som købere optrådte både opkøbere fra danske spinderier og væverier, og tyske, svenske, norske og hollandske handlende. De danske fabrikanter aftog hovedsagelig den spanske og engelske uld, der i klædefabrikationen var lettere at sortere og behandle end den jyske. Blandt de udenlandske opkøbere var der derimod størst interesse for den jyske uld, fordi denne havde meget stor filtningssevne og derfor var særdeles velegnet til hatteproduktion. I midten af århundredet blev det populært også blandt bønder at avle engelske blandinger, bl.a. fordi disse gav mere kød. Enkelte — heriblandt St. St. Blicher — advarede mod »forkvakling« af den danske race. Ad-

Da uldmarkederne mistede deres betydning i slutningen af forrige århundrede, overtoges uldhandelen af byens produkthandlere. Her afgår uldsække fra Boyes gård, Brødregade 23 ca. 1940. (Foto: Randers Lokalhistoriske Arkiv).

varslen blev overhørt, og efterhånden mistede udenlandske opkøbere interessen for dansk hatteuld. Da så importen af australsk og new zealandsk uld i 1860erne og 70erne satte ind, blev interessen for dansk uld endnu mindre, og kun danske fabrikanter meldte sig som aftagere.

I 1870erne havde Crome & Goldsmith opkøb i Randers og Oluf Jacobsen på Kirkefortvet opkøbte uld for Horsens tugthus. Markederne afholdtes dog fremdeles. Efter Wildes død i 1864 var markedet flyttet til Brødregade 25, hos den nye formand Jens Halkiær. 1870 flyttede markedet igen — nu til Kondrups gård i Storegade (Niels Ebbesens gård).

Såvel priserne som tilførslen var nu vigen- de. I maj 1872 besluttedes det, at markederne for fremtiden skulle afholdes på de for almanakken 1872 bestemte dage, og at der derfor ikke længere skulle annonceres. Siden 1909 afholdtes markedet kun om sommeren, og var da fastsat til mandag og tirsdag før Sct. Hans. I almanakken optrådte markedet frem til 1947, kun afbrudt under 1. verdenskrig p.g.a. udførselsforbud. Omkring 1940 var handelen helt overtaget af produkthandlere. Herom skrives i firmaet

Bojes jubilæumsskrift fra 1940: »Uld, Huder og Skind gennem 75 Aar«.

Vurdering af uldmarkedernes betydning

Stænderforsamlingens ambitiøse projekt med 50 små og 12 store årlige uldmarkeder i Jylland blev aldrig realiseret. Randers Uldmarked blev oprettet som et forsøg, og skønt markederne afholdtes i 109 år, blev deres status som »forsøg« tilsyneladende aldrig ophævet.

Markederne fik ikke den betydning, som stænderforsamlingen havde haft visioner om. Dette skyldtes bl.a., at skønt der bevilgedes penge til indretning af et pakhus og til arbejdskraft, kunne eller ville man ikke give garanti for mere kapitalkrævende poster som f. eks. forskud til sælgere og nedslag i udførselstolden. Herved var Randers Uldmarked fra start handicappet i konkurrencen med hjemlige uldkræmmere og uldmarkeder i udlandet. Med andre ord: i forslaget to år lange vej gennem bureaukatiets mølle, er selve ideen — motivationen — forsvundet ud af syne. Vi ser også, at hensynet til en kgl. resolutions konsekvens prioriteres højere end hensynet til en veldokumenteret formodning om, at de i resolutionen fastsatte terminer er uhensigtsmæssige.

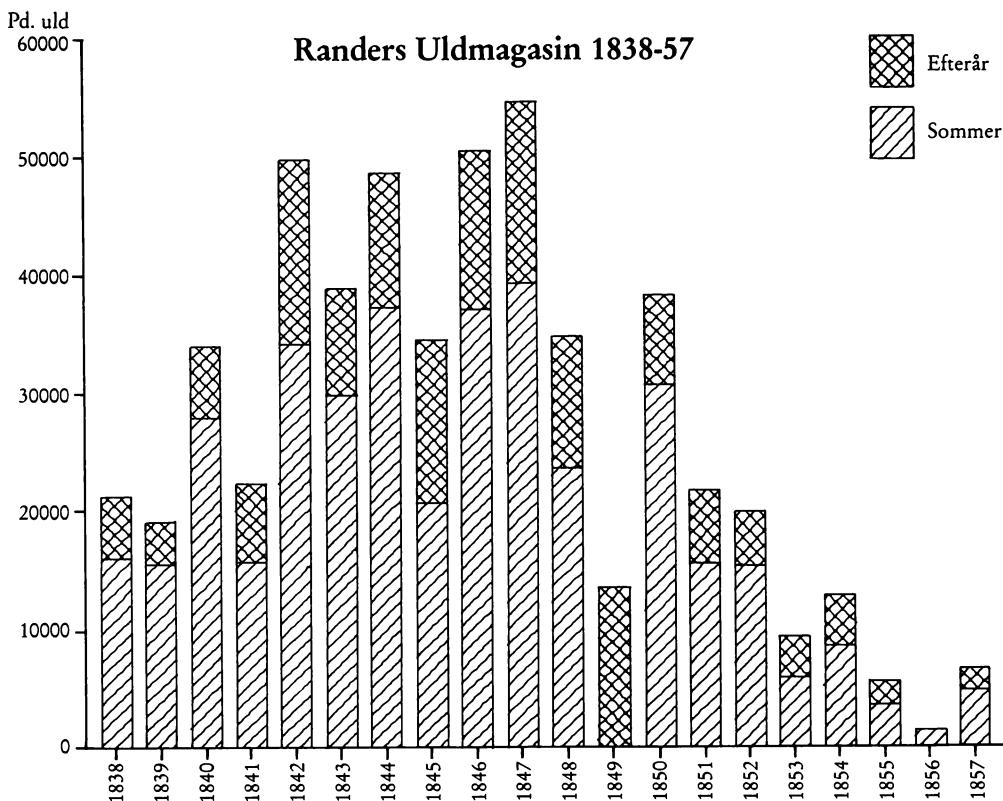
Set fra en lokal synsvinkel betyder ovenstående dog ikke, at markederne ingen betydning fik. Sælgere kom til byen fra et stort geografisk område. Fra Moesgård syd for Århus transporteredes f.eks. kvanta på omkring 1300 pd. uld til Randers. Det har været en tur, der med de tungt læssede vogne trods en rimelig god Århus-Randers vej må have taget omkring 10 timer. Markederne bragte også handelsfolk fra udlandet og opkøbere fra danske manufakturer til byen. De handlendes nødvendige fortæring og ikke mindst sælgerens nyvundne kapital har sikkert betydning øget omsætning for byens købmænd og værtshusholdere. Også skibsfarten har været berørt af markederne. Mens der i 1825 udskibedes 167.992 pd. råuld fra Randers, udskibedes i 1847 240.471 pd. Kun 54.721 pd.

heraf havde dog skiftet ejermand i Wildes pakhus. Resten udførtes af købmænd fra Randers⁶ og fra andre jyske købstæder, der også betjente sig af Randers havn.

Samtidens egen vurdering af markedernes betydning i de første tiår afspejles bl.a. i notater i Randers Amts Husholdningsselskabs arkiv. Amts Husholdningsselskabet ydede 1840-42 tilskud på 50 rbd. årligt til markedernes afholdelse. I 1844 søgte man igen en bevilling »med den Motivering, at Uldmarkederne havde haft en gavnlig Indflydelse paa Uldrپرiserne. Selskabet erkendte, at Uldmarkederne havde gjort Gavn, men saa deri netop en Grund til, ikke at fortsætte Bevillingen da det maatte være i Producenternes Interesse at opretholde et for dem fordelagtigt Arrangement, ved at bære de dermed naturlig flydende Udgifter; hvorfor Understøttelsen bortfaldt«⁷. Tilskud blev dog givet igen i 1855 og 1858.

Afslutning

Ovenstående bygger dels på referater af stænderforsamlingens møder, dels på korrespondance i kancelliets, amtets og magistratens arkiver samt efterretninger og bekendtgørelser i aviser. Der findes dog også en enkelt kilde med direkte tilknytning til magasinet i St. Kirkestræde. I 1958 indleveredes en protokol til Landsarkivet i Viborg, der klassificerede den som »en uldhandlers regnskabsbog«. Først senere er protokollens rette herkomst kommet for dagen. Der er tale om Uldmarkedets protokol fra 1838-58. Her er ført, hvem der afleverede uld, hvilken kvalitet og mængde ulden havde, sækkenes antal og mærke osv. Protokollen er naturligvis en væsentlig kilde til forståelse af uldmarkederne historie, men man må gøre sig klart, hvad den kan bruges til og måske især, hvad den ikke bør bruges til. Trods vægt- og kvalitetsangivelser i fine kollonner bør protokollen ikke bruges til statistik og kan ikke udsige noget eksakt om, hvor vellykkede markederne var. For det første opdagede byens købmænd hurtigt, at hvis de havde 4000 pd. uld til salg, var det helt urimeligt at skulle flytte

Tegningen viser mængden af indleveret uld til uldmagasinet ved hhv. sommer- og efterårsmarkederne i de angivne år. Tallene kan kun tillægges værdi som mindsteværdier for den mængde uld, der blev udbudt til salg, idet der også handlede rundt i byens gader. (Kilde: Randers Uldmagasins protokol, LAN).

denne mængde til magasinet. Derfor afleverede de en prøve på omkring 100 pd., og ud fra denne foregik handelen med de fremmede opkøbere.

Senere leveredes så varen fra købmandens eget lager. Sammenlignes mængdeangivelser i protokollen med de oplysninger avisen efter hvert marked bragte, stemmer de to tal aldrig overens. Det kan skyldes, at avisens tal bygger på toldregnskaber (har ikke kunnet verificeres), hvori jo også er indregnet den uld, småavlere solgte rundt omkring i gaderne og iøvrigt også den uld, hvoraf kun en prøve figurerer i protokollen.

Det, der alligevel gør protokollen til en spændende kilde, er, at man her kan følge,

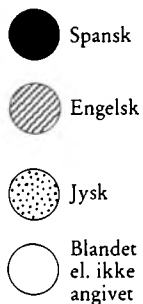
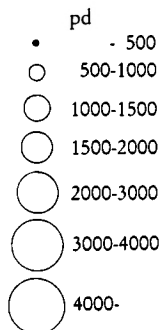
hvad det var for godser, der avlede racefår. Man får naturligvis også et fingerpeg om i hvilken størrelsesorden fåreholdet må have været.

Det gods, som leverede den absolut største mængde uld til markedet, var Clausholm. Et tilfældigt valgt år (1840) bragte major Oppen-Schilden 4.203 pd. spansk uld (merino) til sommermarkedet. Oppen-Schilden var ivrig fåreavler og havde eget schæferi med 2.000 racefår. Han havde siddet i den af amtet nedsatte komité, der forberedte uldmarkederne og da Amtshusholdningsselskabet i 1839 nedsatte et udvalg, der skulle overveje mulige forbedringer af fåreavlen fik Oppen-Schilden også sæde her. Justitsråd

De største udliverancer direkte fra producent i 1840

1. Fjerritslev Kro
2. Knudstrup
3. Ouegård
4. Havnø
5. Trudsholm
6. Demstrup
7. Wellinggård
8. Kjellerup
9. Gjesinggård
10. Tjele
11. Sorvad
12. Stamh. Benzon
13. Skærvad
14. Ingvorstrup
15. Skærsø
16. Nymølle
17. Skaføgård
18. Dalsgård
19. Rosenholm
20. Vosnæsgård
21. Haraldslund
22. Østergård
23. Lyngballegård
24. Clausholm
25. Sindinggård

◀ På kortet er forsøgt afbilledet hvorfra de største uldkvanta, der indleveredes direkte fra producent, kom i et tilfældigt valgt år. Andre år optræder også godser som Haraldskær, Moesgård, Buderupholm m.fl. Randers købmænd indleverede kvanta i størrelsesordenen 1.000-4.000 pd. (Kilde: Randers Uldmagasins protokol, LAN).

Fjelstrup til Sindinggård, der havde siddet i Stænderforsamlingens udvalg, hvor det indledende arbejde var blevet gjort, gik også stærkt ind for sagen. Han indrykkede 14.6.1838 et stykke i avisen om, hvordan man vaskede fårene før klipning for at få bedst mulige resultat og dermed bedst mulige pris. Af magasinprotokollen ses det, at Fjelstrups egne får var merinoer. Af andre storproducenter af merinould skal nævnes stamhuset Benzons og hovedgården Moesgård. De ivrigste southdown-avlere var tilsyneladende Secher til Skafføgård, Friis til Lyngballegård og Krieger til Vosnæsgård. Bemærkelsesværdigt er, at Gl. Estrup aldrig leverer andet end jysk uld og altid i en mængde, der ikke er større end hvad en gårdmand i Nørhald herred ville kunne præstere. Det var ikke almindeligt at have fast aftager, så forholdet skyldes sikkert, at Gl. Estrup slet ikke havde nogen nævneværdig

fåreavl, skønt bønderne deromkring havde masser af får.

Protokollen giver også et indtryk af, hvor stort et geografisk område, der leveredes uld fra. Fra Buderupholm ved Skørping i nord, Sindinggård ved Herning i vest og til Haraldskær ved Vejle i syd går tilsyneladende markedets »opland«. Det er dog først og fremmest godserne på Djursland, mellem Randers og Mariager fjerde og mellem Randers og Århus, der frekventerede markederne regelmæssigt.

Det fremgår med al ønskelig tydelighed, at det ikke var »den simple bonde«, der havde sin gang i Wildes pakhus, men godsejere og storkøbmænd. »Den simple bonde« måtte stadig sælge sin uld til mellemhandlere — det system Johan Chr. Spliid ville modarbejde på hin stænderforsamling i 1836, hvor han stillede forslag om oprettelse af uldmarkeder i Jylland.

LITTERATUR:

Algreen-Ussing, T.: Kongelige Reskripter og Resolutioner, 1848.
Begtrup, G.: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Nørre-Jylland, bd. 2, 1810.
Belschner, H.G.: Sheep management and diseases, u.å.
Danske Slotte og Herregårde, 1963-68.
Jensen, Hans: De danske Stænderforsamlingers Historie 1830-1848, 1931-1934.
Johansen, H. Chr.: Dansk Historisk Statistik 1814-19, 1985.
Larsen, C. C.: »Faarets Historie« i: Det danske Landbrugs Historie, 1924-32, bd. 3 s. 581-631.
Mielche, Hakon: Uld, Huder og Skind gennem 75 Aar, 1940.

Randers Amts Husholdningsselskabs Virksomhed gennem 100 Aar, 1910.
Schuberts, G.N.: Lærebog i Naturhistorie til Brug for Skoler, 5. oplag 1832.

AVISER m.v.:

Diversa, nr. 13 1838.
Handels- og Industri-Tidende, nr. 84 1825.
Nordisk Handels- og Skibsfarts-Tidende, nr. 48 1848.
Randers Amtsaviser, diverse årgange.
Skriv- og Reyse-Calender, diverse årgange.
Tidende for forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Nørre-Jylland 1836-46.

UTRYKTE KILDER:

Landsarkivet (LAN):

Randers Amt (B5):

Journal for købstæderne 1837-1840: 1113-1116

Journalsager 1837-1838: 1145-1147

Randers Amts Konceptbog 1837-1838: 1053-1055

Indkomne breve: 1149

Randers Rådstuearkiv (D21):

Rådstueprotokol 1803-1841: 9

Protokol for Randers Uldmarkeder 1838-58:

8B.3.1.OX

Godsarkiv-Clausholm (G263):

Brev-Copiebog 1837-57: 370

Godsarkiv-Benzon (G 280):

Dok. vedr. schæferi: 89

Randers Lokalhistoriske Arkiv:

Topografisk og personalhistorisk arkiv.

NOTER:

1. LAN B5-1145 (Randers Amt Journalsager 1837)
2. P.g.a. dårlige staldforhold, hyppig fugtig græsning m.v. løsnedes vinterpelsen hen imod græstid og et nyt hårlag skød frem. Dette kaldtes »uldens undergroning«. Vinterulden (lod) blev ikke klippet, men plukket af.
3. LAN B5-1147 (Randers Amt Journalsager 1838)
4. LAN B5-1055-138 (Randers Amt Konceptbog 1838)
5. LAN G263-370
6. Randers købmænd eksporterede selv uld til udlandet. Til den nordiske Industri- og Kunststilling i København 1872 havde købmand Baltazar Berg indsendt uldprøver og oplyste i den forbindelse, at han eksporterede til Skotland og Sverige. B. Berg var søn af Mauritz Berg — en af byens ivrigste uldhandlere i de år uldmarkedet blev indarbejdet i folks bevidsthed.
7. Randers Amts Husholdningsselskabs Virksomhed gennem 100 Aar, s. 100.

Blytækning af Dalbynder kirke

— beskrivelse af et truet håndværk

Af Lise Andersen og Finn Larsen

Fotografier: Finn Larsen

I 1978 foranstaltede Fredningsstyrelsen en undersøgelse af de truede håndværk. Blandt disse finder vi blytækkerhåndværket, som der nævnes at være 4-5 selvstændige udøvere af. I dag er kun 3 tilbage. Årsagerne til fagets ringe størrelse kan være mangfoldige. Til trods for at der kræves en nøje oplæring, kan håndværket ikke længere læres hverken i almindelig mesterlære eller på EFG. Det er heller ikke et helt ufarligt job. Ikke kun omgangen med det giftige bly, men også faren ved styrt fra kirketage, er en reel risiko. Endelig er arbejdsmængden så lille, at blytækkerens geografiske virkefelt bliver meget stort, hvad der kræver fravær fra familien og en meget tæt omgang med resten af sjakket, når man i ugevis deler skurvogn.

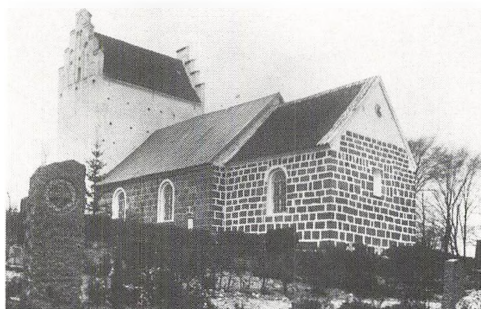
Når ulemperne er nævnt, skal det da også siges, at blytækningen aldrig har været noget stort fag. Dets blomstring faldt i Frederik 4.s sidste regeringsår. I perioden 1682-1720 nævnes 13 mestre, og siden er det gået jævnt tilbage. Fra de følgende 100 år kendes navne på ialt 12 medlemmer af blytækkerlauget — heraf 6 på Sjælland, 2 på Fyn, 2 i Jylland samt 1 i Slesvig og 1 i Lund. Der har dog givetvis været flere mestre, der arbejdede uafhæng-

igt af lauget. Mange supplerede blytækningen med kobbertækning, der dog også udførtes af kobbersmede. Også tækning med spån og skifer var blytækkerarbejde. Blikarbejde derimod havde lygtemagere og blikkenslagere eneret på.

Lauget er kendt fra skriftlige kilder siden 1682, hvor det anskaffede sig en ny lade; men faget er meget ældre. Tækning med bly, mener specialisten Knud J. Krogh, er ligeså gammel som vore stenkirker. Og i forbindelse med grev Gerts kamp med ditmarskerne i 1319 fortælles det, at ditmarskerne, der havde trukket sig tilbage til Wöhrden kirke, blev tvunget ud, da greven satte ild til kirken, så tagets bly smeltede ned over dem. Ifølge blytækkernes egne traditioner skulle det være munkene, der bragte blytækningen til landet.

Blytækkerlauget hørte ikke til dem, der officielt fik lov til at fortsætte efter forordningen af 23. dec. 1681, men overlevede dog angrebene på laugsvæsenet, hvad anskaffelsen af den nye lade kort tid efter beviser. Først med næringsloven af 1857 ophævedes lauget endeligt.

Trods fagets ælde er teknologien stort set

*Dalbyneder kirke før restaureringen.
(Foto: Det kgl. Bibliotek).*

forblevet uændret. Knud J. Krogh har dog påvist en ændring i den måde blypladerne fæstnes til underlaget på. Som det vil blive beskrevet senere, er det almindeligt i dag at fæstne pladerne til et bræddeunderlag ved at sømme den øverste kant fladt til underlaget. Fra 1700tallet kendes eksempler på, at pladerne foroven er bukket ned over brættets kant og sømmede til den smalle kant. Det forhindrer nedskridning, men risikoen for at brædderne flækker er stor, og de kan i hvert fald ikke genbruges, som dobbelte rækker sømhuller ellers viser har været almindeligt i senere tider.

I det følgende skal vi følge arbejdet med tækningen af Dalbyneder kirke i sommeren 1987. Dalbyneder kirke er en romansk kvaderstenskirke med senere tilføjet tårn og våbenhus i sengotisk stil. Skib og kor kan således, iflg. Knud J. Kroghs teori, være bygget til at bære blytag, og det er sandsynligt, at pladerne har været smeltet om 5-6 gange, siden de først blev oplagt af bly, transporteret hertil fra England eller Spanien, hvor metallet dengang produceredes.

Imidlertid er der i de sidste par århundreder foretaget en del mere eller mindre omfattende reparationsarbejder. Koret havde fået tegtag, og i 1886 udskiftedes store dele af skibets tag med valsede plader. Den resterende del var betydeligt ældre, sandstøbte

blyplader. På et bræt forekom også årstallet 1814.

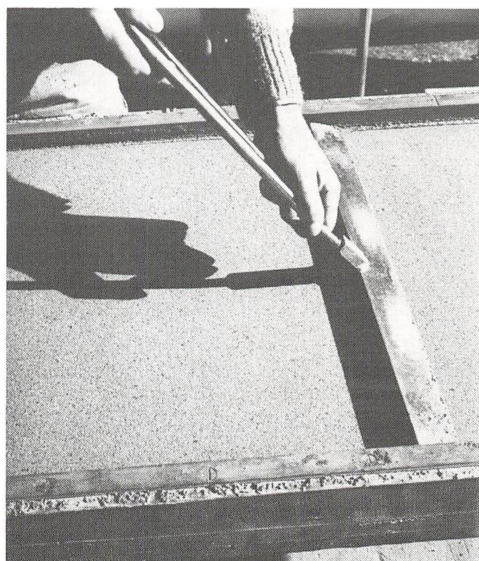
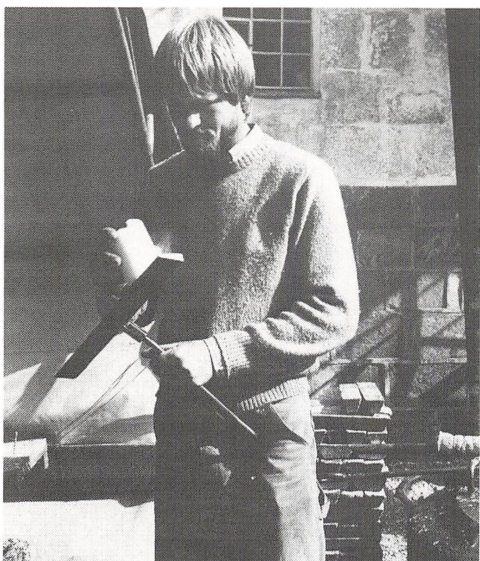
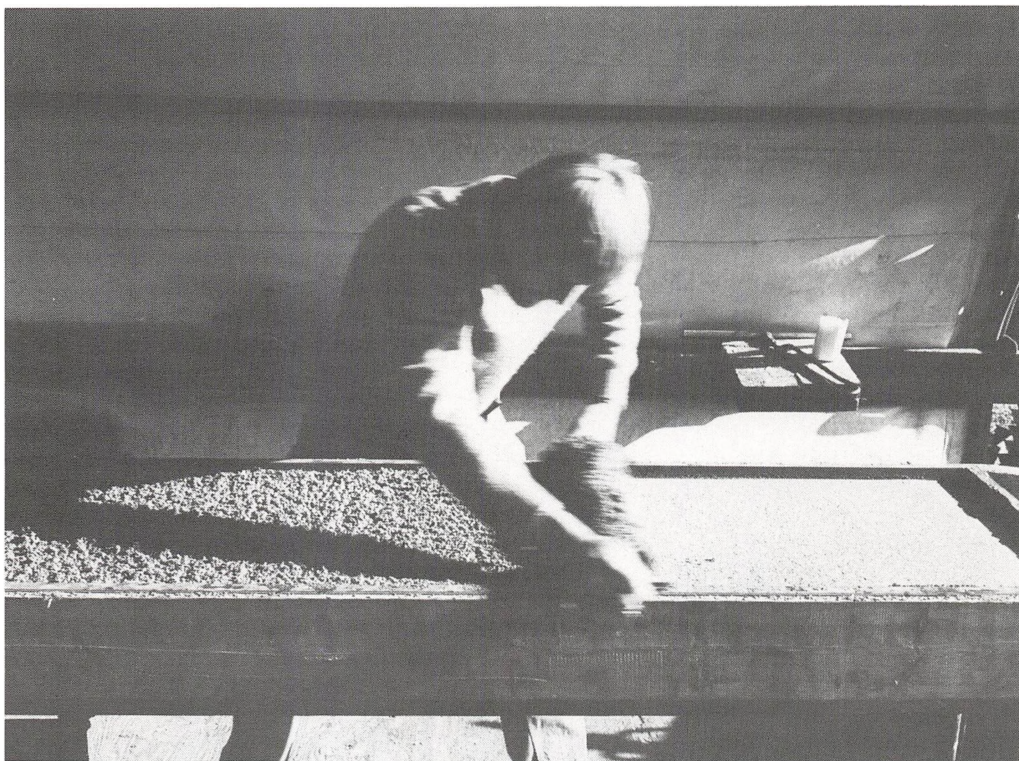
De valsede pladers levetid er langt kortere end de støbtes. Ved syn af kirken i maj 1986 kunne arkitekten konstatere, at taget var nedslidt og præget af utætheder og sprængninger. Også korets tegtag var udtjent, og det besluttedes igen at tække det med bly.

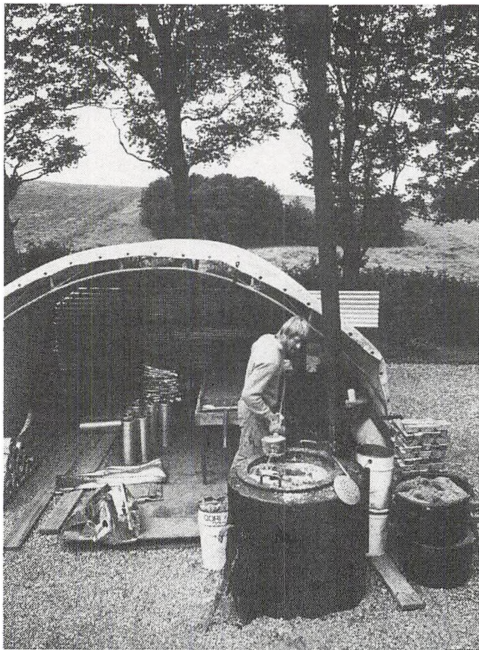
Arbejdet udførtes af blytækker Kurt Stoffregen, Struer. Hans første opgave var at rive det gamle tag ned, så tømreren kunne komme til. Der skulle udføres en afstivning, for at sikre taget mod udskrivning. Her valgtes en utraditionel løsning. I stedet for en bjælkekonstruktion med tværanker, udførtes en tov-polygon af stålwirer. Dernæst blev der udlagt nyt plankelag af fyr som underlag for blypladerne.

Første del af tækningsprocessen er omsmeltingen af blyet. Blypladerne støbes i en trækasse med sand. Sandet fugtes først med vand og rives, så det bliver porøst. Med en afretter sørger man for, at sandet overalt i rammen har samme højde. Så varmes strygejernet, et langt tværstillet jern i kedlen med bly og stryges med et alterlys, som traditionen byder skal være stjålet i den kirke, man sidst arbejdede i. Lyset skal stjæles ved midnat, og blytækker Kurt Stoffregen fortæller, at man tidligere skulle medbringe en sort kat i en sæk. Dette praktiseres dog ikke længere, selvom ranet af alterlys stadig er obligatorisk.

Med jernet stryges sandkornene sammen. Stearinet virker som glidemiddel. Om nu ranet af alterlys er en nyere tradition, eller alterlyset ikke slog til, kan vi ikke vide, men da Århus domkirke blev tækket om i 1649-50 købtes for 11 sk. tælle til dette formål.

I støberammens ene ende laves en runding, så det overskydende bly kan løbe fra og ned i et opsamlingskar. I den modsatte ende placeres bakken, der er en beholder af form som en stor skovl. I skovlen hældes 60 kg bly, hvilket svarer til tre skefulde. Så er man færdig til at gyde det flydende bly ud i rammen; men inden fremsiger blytækkeren en besværgelse eller formular på hebraisk, der, som Kurt Stoffregen siger, »gør at pla-

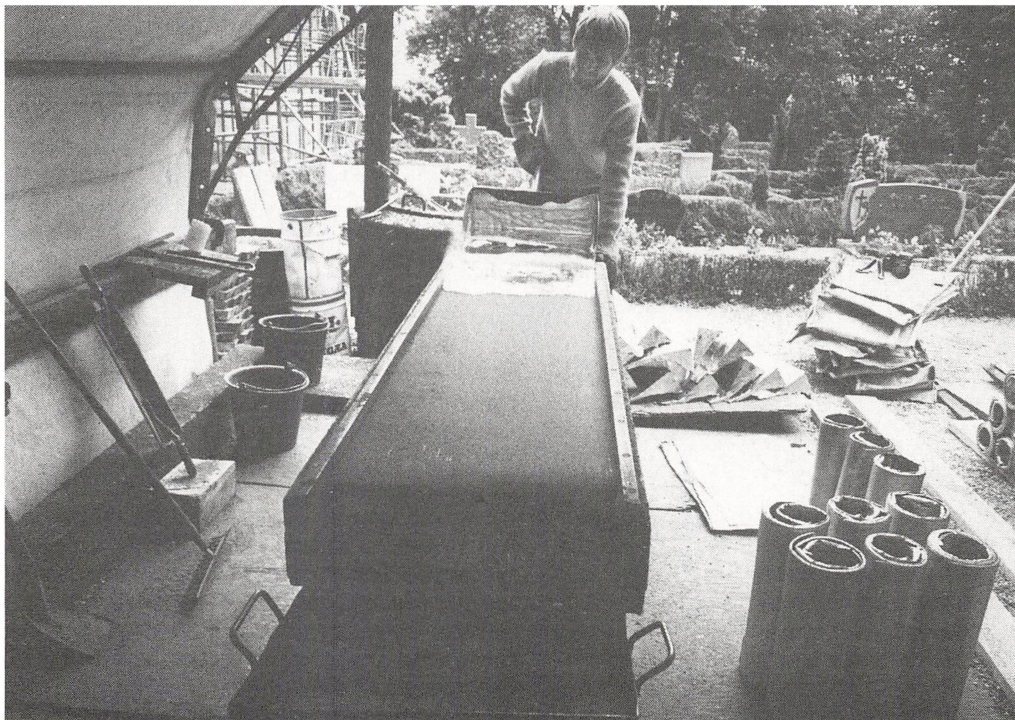

den bliver fuldstændig ens. Den skal være 2,5 mm tyk overalt«. Formularen læres fra far til søn og bevares som en dyb hemmelighed. Kun hvis en hedning overværer støbningen, mister formularen sin kraft. Alle blytækkere bruger en besværgelse, men da de alle vogter over deres »fabrikshemmelighed« som over en dyrebar skat, vides det ikke om remserne er enslydende. Formularen fremsiges over hver plade, der støbes, og anses også af nutidens unge blytækkere for at være en nødvendig del af processen.

Pladen rulles nu sammen. Blyet størkner så hurtigt, at sammenrulningen kan begyndes, næsten førend blyet er løbet helt igennem rammen. Pladen skæres ren for enden og vejes så. Hvis den holder målene, vejer den 22 kg og har et format på 160 x 48 cm plus 17 cm til pladernes overlæg. Et blytag vejer således oplagt ca. 50 kg pr. m².

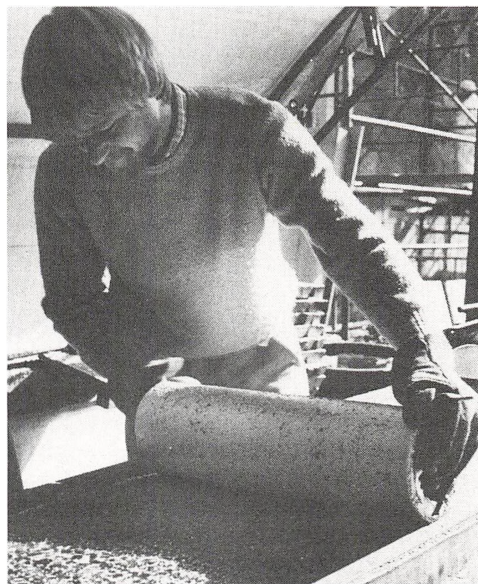
I dag støbes blyet i en kedel uden for kirken, hvor der fyres op med de gamle brætter fra det tidligere tags underlag. Op-

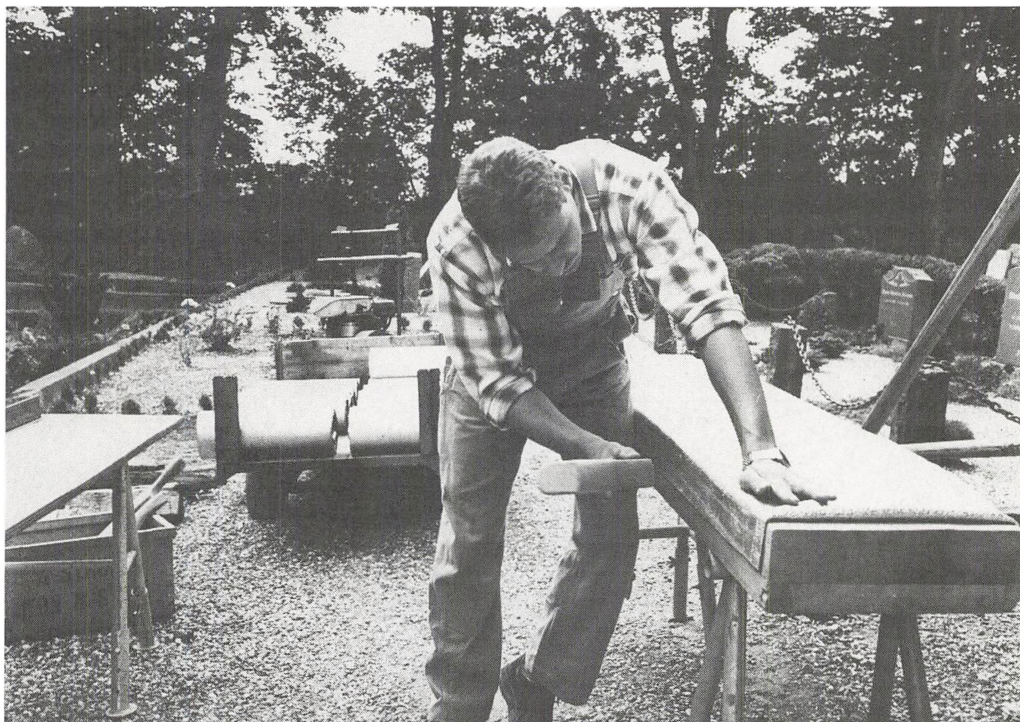

rindeligt støbtes blyet ikke i jernkedler, men i gruber i kirkens gulv. Disse gruber var halvkugleformede og forede med ler. De gamle tagplader blev her lagt direkte ned på ilden. På grund af blyets store massefylde, vil det, efterhånden som det smelter, dryppe ned i grubens bund. Når blyet var helt smeltet, svømmede aske og gløder ovenpå og kunne let skrubes til side, så blyet kunne øses op.

De færdigstøbte plader bukkes over en trækasse. I pladens ene side laves højfals (7,5 cm) og i den anden side lavfals (5,5 cm). Falsen slås ned med en træhammer, der ikke efterlader slagmærker. Som det meste af blytækkerens værktøj, er hammeren fremstillet af brugeren. Når fals er lavet i begge sider, dannes en vulst i pladens ene ende. Her bukkes ca. 3,5 cm af pladen om, så der

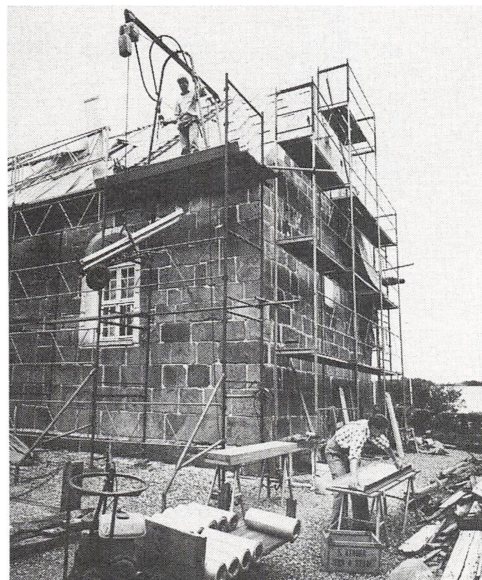
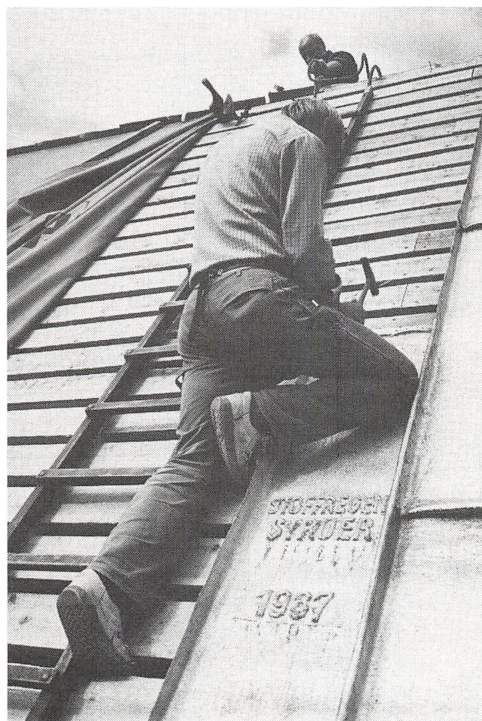

dannes et hulrum. Ved oplægningen vender vulsten nedad og danner pladens afslutning. Vulsten forhindrer vand i at trænge ind under taget. Når pladerne har ligget nogle år, falder blyet til, og taget bliver også tæt for fygesne — en egenskab som ingen andre tagdækninger har.

Så er pladerne klar til at hejses op på taget. De 22 kg tunge plader bæres op ad taget, hvor udlagte tagstiger letter blytækkerens færdsel. Pladerne lægges op efter en snor, og der begyndes altid forneden. Nederste plade er bukket specielt i smig for at danne en pæn og lige afslutning ved tagskægget.

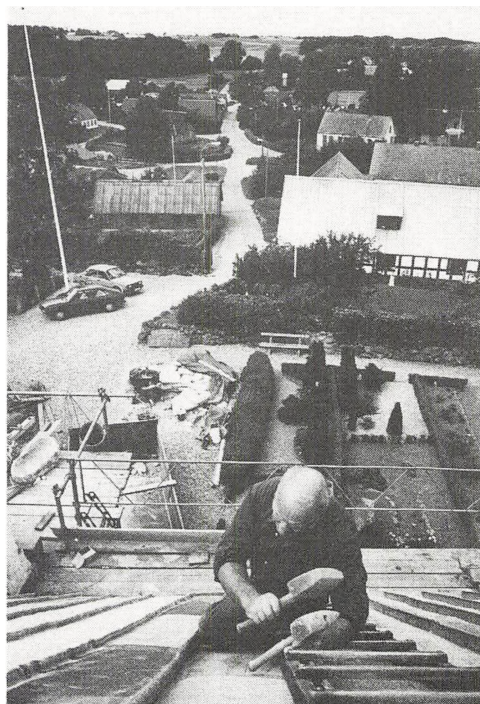
Pladerne hæftes med 4 søm i øverste kant. Sømmene er galvaniserede specialsøm med store hoveder. De er riflede for at kunne binde pladen til underlaget, selv når træet begynder at svinde. Dernæst »haftes« pladen to steder. Stormhafterne er små blyplader,

der sættes i med søm ved siden af lavfalsen og foldes med, når pladerne falses sammen. Den nederste hafte er størst, fordi pladen her er mest udsat for vinden.

Mens oplægningen altid begynder nedefra, falses der oppefra og ned. Ved falsningen slås højfalsen ned om lavfalsen, og begge foldes endnu engang sammen. Først slås falsen ned v.h.a. en kile og en træhammer. Når tagskægget er nået, starter man igen oppefra. Nu slås enkeltfalsen sammen med træhammeren mod »skalkjernet«, hvorved højfalsen bøjes over lavfalsen. Så startes igen oppefra. Denne gang slås dobbeltfalsen med en speciel kølle. Det er et firkantet, lidt fladt stykke træ med håndtag. Falsningen er hårdt arbejde. På en enkelt arbejdsdag slår blytækker Hugo Stoffregen 22.000 slag med sine forskellige træhamre.

På hver tagflade skal anbringes en plade med mesterens mærke. Det er ikke kun reklame, men et påbudt garantimærke. Det er ved hjælp af sådanne mærker, man kan vide, at et blytag holder 150-200 år. Luftforureningen er dog hård ved tagene i vor tid. Med tiden iltes pladerne, og blyet »fordamper«. Derfor må blytækkeren tilsætte ca. 10% nyt bly ved omsmeltingen. Til en middelstor dansk kirke bruges 15-20 t bly.

Som det vil være fremgået af arbejdsbeskrivelsen, er der knyttet en del magi til blytækkerens arbejde. For fortidens mennesker har besværgelser været en del af teknologien, og det traditionelle ran af alterlys et ligeså vigtigt led i processen som glatningen af sandet. Få fag har dog bevaret mindet om denne side af fortidens teknologi i en grad som blytækkerne, hvad der helt naturligt

styrker deres faglige stolthed. Når traditionerne er bevarede, skyldes det måske, at faget mere end noget andet er præget af at gå i arv fra far til søn. Én blytækker er ottende generation i erhvervet. Kurt Stoffregen er mindst fjerde generation.

Vi må forestille os, at fortidens mennesker har haft stor respekt for blytækkerne — disse fremmede fugle, der arbejdede med ild og metal i selve Guds hus — ovenikøbet (eller måske derfor) et metal med magiske kræfter. Blytækkeren håndterede dagligt det eftertragtede kirkebly, der kunne bringe én helsen. Herom fortæller Jens Kamp: »Mod Gigt skal det være et godt Middel at bære en Ring, som er gjort af Bly, hvilket man St. Hans Nat har hentet fra et Kirketag. At dette Middel er blevet meget brugt, kan man skønne

deraf, at der findes mange gamle Kirker her i Landet, hvor næsten alt Blyet er stjalet fra Vinduerne og Taget. Christian den II satte Dødsstraf for den Slags Kirketyverier, men lige meget hjalp det«. Blyringe i ørerne er også blevet brugt mod hovedpine. Mange mente dog, at kirkebly var for kraftigt hertil — ladet som det var med kirkens hellighed. Folkemedicinens brug af bly hører ikke kun fortiden til. Også i dag modtager blytækkerne bestillinger på »gigttringe« eller »gigtmadrasser«. Blyplader under sengen siges endvidere at kunne forhindre forstyrrende stråling fra underjordiske vandårer. I ældre tid blev bly ikke kun brugt i folkemedicinen, men også i farmacien; og i alkymien blev det grå metal sat i forbindelse med planeten Saturn.

LITTERATUR

- Hjersing, J. R.: »Albæk kirke« i Fra Randers Amt, 1942.
Jacobsen, Erik: »Ørenringe — barberer og læger« i Medicinsk Forum, 1952
Kamp, Jens: »Dansk Folketro« udg. af Inger M. Boberg, 1943.
Krogh, Knud J.: »Tag af bly« i Nationalmuseets Arbejdsmark, 1976
Nielsen, Anders: »Dalbyneder Kirke og dens Præster efter Reformationen« i Fra Randers Amt, 1913

Olsen, Torben: »Rapport om håndværkere og bygningsrestaurering«, 1979

Søgaard, Helge: »Notitser til Blyets Kulturhistorie« i Købstadsmuseet »Den gl. By«, Årbog, 1949

En varm tak skal bringes til vore meddelere: Blytækker Kurt Stoffregen, Struer og hans far, Hugo Stoffregen samt medhjælper Sten Blinker.

Arkitekt m. a. a. E. Mærken takkes for sin store imødekommenhed og oplysninger om Dalbyneder kirke.

Lokalhistoriske årbøger 1986

Ved Esben Møller Christensen

Historisk Aarbog Fra Randers Amt har i en årrække bragt årsberetninger fra de lokalhistoriske arkiver og kulturhistoriske museer i det gl. Randers Amt. I disse betragtninger fastholdes begivenheder fra de enkelte institutioner og tendenser i det lokal- og kulturhistoriske arbejde i området angives.

Der udfolder sig imidlertid en rig udgivelsesvirksomhed i det gl. Randers Amt og på den baggrund har det været naturligt at inddrage områdets lokalhistoriske årbøger. Oversigten er fuldstændig m.h.t. titler. Redaktionen hører meget gerne om mangler heri.

Oversigten tænkes bragt fremover for at give en håndsrækning til de mange, der søger den helt nye litteratur om områdets lokalhistorie. Redaktionen takker foreningerne og andre, der har bidraget med oplysninger og friksemler.

Det kan oplyses at GRENAABOGEN og FOLK OG LIV PÅ RØNDE-EGNEN ikke udkom i 1986.

LANGÅ. Lokalhistorisk årbog 1986. Udgivet af Langå lokalhistoriske Forening. 1986. 15. årg. 60 s., ill. Udkommet siden 1972. Bestilling: M. E. Nykjær, Skovbakkevej 12, 8870 Langå.

Jensen, Mary: Barndomserindringer fra Gl. Langå. (S. 53-55, ill.)

Jensen, Mary: Politibetjent Niels Gjødesen. Ordenshåndhæver i Langå 1899-1936. (S. 29-36, ill.) [Forfatteren skriver om sin far].

Leth, Niels: Gamle stednavne i Helstrup. (S. 46-52, ill.)

Leth, Niels og Anker Laursen: Gamle stednavne i Øster Velling. (S. 41-45, ill.)

Madsen, Bo: Eftersøgning og udgravning af stenalderboplads ved Langå. Træk af Gudenådalens ældste bebyggelsehistorie. (S. 5-14, ill.) [Med litteraturreferencer].

Nykjær, M. E.: Beretning ved generalforsamlingen d. 30. april 1986. (S. 56-57).

Pedersen, Valdemar: Centralen i Gl. Langå under »Jydsk Telefon«. (S. 37-39) [Lidt om Langå telefoncentral fra omk. 1900 til 1966].

Sundahl, Børge: Langå og jernbanen. (S. 15-28, ill.) [Om jernbanens tilstedeværelse i Langå fra 1862 til 1974].

Årets gang. (S. 58-59). [Kronologisk fortegnelse over begivenheder i Langå i 1985 og 1986].

Kaalö Johansen, Hans: En gade i MARI-
AGER. Torvet. Udgivet af Ib Damsgaard,
Mariager. 1986. 39 s., ill. («En gade i Mari-
ger», 2. årg.). Bestilling: Ib Damsgaard,
Kirkegade 11, 9550 Mariager.

Den første årgang af »En gade i Mariager«, som udkom
i 1985, handlede om Kirkegade. 1986-udgivelsen be-
handler i overskuelig form Torvet, idet hovedvægten er
lagt på historien indtil ca. 1900. Bogen er rigt illustreret.
Af indholdet:

Fa. Anders Nielsens hus. (S. 23-25).

Hamborggården. (S. 32-37).

Kurt Jensens hus. (S. 20-23).

Postgården. (S. 26-29).

Rådhuset. (S. 12-19).

Sumborgs hus. (S. 29-31).

NØRRE DJURS Egnarkiv, 1986. Redak-
tion: Tom Mortensen, Else Lassen og Ove C.
Gelsing. Udgivet af Nørre Djurs Egnarkiv.
1986. 5. årg. 48 s., ill. Udkommet siden
1981. Bestilling: Nørre Djurs Egnarkiv,
Stokkebro 85, Gjerrild, 8500 Grenå.

Billeder i arkiv og privateje. (S. 17-30 og 41-42, ill.)
{Gengivelser af 19 ældre fotografier - enkelte med
efterlysning af personnavne}.

Gelsing, Ove C.: Batterivej og Gjerrild Batteri. (S.
31-40, ill.). {Om det kystbatteri, der i 1810 blev
anlagt ved Gjerrild Bugt}.

Lykke Nielsen, H.: Beretning. (S. 2-4, ill.) {Nørre Djurs
Egnarkiv i 1986}.

Mogensen, Peder (†): Ørum omkring 1900. (S. 6-16,
ill.). {Peder Mogensen, f. 1889, erindrer personer,
steder og tildragelser i Ørum Sogn omkring 1900}.

Mortensen, Tom: Legatsstiftelser i Nørre Djurs, ophæve-
de 1984. (S. 43-48).

Skjolddams på Voldby Højskole. (S. 5, ill.).

ROUGSØ Lokalhistoriske Forening.
Årsskrift 1986. Udgivet af Rougsø Lokalhi-
storiske Forening. Tilrettelagt af Grethe
Thomsen og Søren Ladefoged. 1987. 8. årg.

24 s., ill. Udkommet siden 1979. Bestilling:
Rougsø Lokalhistoriske Forening, Langhøj-
skolen, Vivild, 8961 Allingåbro.

Johnsen, Gustav: Ørsted enge omkring 1910. (S. 20-23,
ill.).

Ladefoged, Søren: Et epitafium. (S. 18-19, ill.) {Om det
i Gjesing Kirke værende epitafium, der forestiller
pastor Søren Hansen Ølgod (†1694) med sine to
hustruer}.

Ladefoged, Søren: Året 1986. (S. 3-4) {Beretning fra
Rougsø Lokalhistoriske Forening}.

Larsen, Carl: Kågfart på Allingå. (S. 5-7, ill.) {Pramdrift
fra 1865 til slutningen af 1940'erne}.

Sørensen, K. M.: Ørsted Andelsmejeri. (S. 8-14, ill.).
{Mejeriet i 100 år}.

Sørensen, Martin: En stranding ved Rygårdstrand. (S.
15-17, ill.) {Galeasen »Zeus« stranding under orka-
nen i oktober 1921}.

Lokalhistorisk forening for SØNDERHALD
kommune: Årsskrift 1986. Redaktion: Jør-
gen Michaelsen, Klaus Moltesen og Vibeke
Nielsen (ansv.). Udgivet af Lokalhistorisk
forening for Sønderhald kommune og Søn-
derhald Egnarkiv, 1986. 10. årgang. 63 s.,
ill. Udkommet siden 1977. Ekspedition:
Helga Sørensen, Årslev, 8900 Randers.

Beretning 1986. (S. 53-57) {Lokalhistorisk forenings
virke i 1986}.

Kirkegaard, Aage: En gård og en kirke. (S. 4-24, ill.).
{Om »Kirkegaard«s tilknytningsforhold til hhv.
Hørning og Vitting sogne - samt den nedrevne Fløj-
strup kirke}.

Levinson, Marie og Peter Graabæk: Begivenhederne
omkring Hamlets grav - som de tog sig ud for de
lokale beboere. (S. 45-52, ill.).

Lindberg, Egon: Orglerne i Fausing kirke. (S. 43-44,
ill.) {Et forsvar for synspunktet om at Fausing kirke
har haft 3 orgler - og ikke, som af nogle påstået, 4}.

Michaelsen, Jørgen: Øster Alling kirke. (S. 25-41, ill.)
{Kirkens bygnings- og indretningsmæssige historie}.

Stednavneregister og emneregister. (S. 59-63) {For alle
10 årgange}.

Fra museer og arkiver i det gl. Randers Amt

CLAUSHOLM

For en del år siden foretoges generationsskifte her på godset, som da overdroges til Kim Berner — først i 1986 er slot og park fulgt efter, så disse atter er forenede med det øvrige gods.

Restaureringslinien er fortsat på slottet: I løbet af 1986 blev der foretaget restaurering af endnu en sektion af facaderne: Lille østfløjs vestside (mod havetrappen) samt en god bid af østfacaden — mod vejen. Dette arbejde udførtes ganske på linie med tidligere, tilsvarende facadearbejder og det blev finansieret med bistand dels fra Fredningsstyrelsen, dels fra Selskabet »Clausholms Venner«.

Det er tanken, at dette arbejde følges op i løbet af indeværende år ved at søge at færdigrestaurere resten af østfacaden — forhåbentlig også med økonomisk bistand fra Planstyrelsen (som pr. 1. jan. 87 overtog Fredningsstyrelsens arbejdsområde) og fra Selskabet »Clausholms Venner«.

Iøvrigt er hele indersiden af slotsgården samt de to gavle mod nord her i forårsmånederne blevet kalkede! Som bekendt har facaderne i mange år set noget grå og triste ud, og der har været foretaget en del forsøg med henblik på at finde frem til en overfladebehandling, som på een gang æstetisk kunne anerkendes på den fredede bygning og som

samtidig kunne være mere holdbar end traditionelt hvidtekalk. Konklusionen på disse forsøg synes dog at være, at ingen af de foreslåede, for det meste nyere materialer og metoder kunne opfylde forventningerne, så nu har man altså skåret igennem og hvidtet første sektion af facaderne med dobbeltstampet kalk — det var nødvendigt at kalke 4 gange for at opnå fuld dækning på de iøvrigt restaurerede facader! Forhåbentlig vil man kunne fortsætte kalkningen, efterhånden som facaderne sektionvis færdigrestaureres.

I løbet af 1987 installeres et flisfyr, hvorved opvarmningen af slottet fremtidig skulle blive mere økonomisk overkommelig — dette ikke mindst til bevaring af kulturværdierne, herunder indboet. Selve fyret opstilles i Staldgårdens østlænge og forbindes med slottet ved fjernvarmeledninger.

I lighed med tidligere år er der i sommeren 1987 afholdt 3 koncerter: Randers Kammerorkester 23. maj henh. 5. august dels den 34. »Clausholm-Koncert« 19. august med pianisten John Damgaard — alle i Havesalen.

Ligeledes i fortsættelse af tidligere år afholdes gudstjenester i Slotskapellet: 2. Pinsedag, 8. juni ved sognepræst Jørgen Kjærgaard, Voldum og 2. august ved Provst Richard Teislev.

Henrik Berner

DANSK LANDBRUGSMUSEUM

Det store stavnsbåndjubilæum, som i 1988 vil blive fejret på forskellig vis over hele landet, har allerede i 1986 præget arbejdet på Dansk Landbrugsmuseum. Museet har i flere år tumlet med byggeplaner, for en kraftig udvidelse af udstillingsarealet er en nødvendig forudsætning for, at vi i 1988 kan lave en stor og god jubilæumsudstilling. Af mange forskellige årsager opstod der i årets løb gentagne udskydelser og forsinkelser, men få dage før jul kunne vi omsider begynde på de første forberedende jordarbejder, og i skrivende stund er byggeriet i fuld gang. Det samlede projekt omfatter knap 3.000 m², og udgifterne beløber sig til ca. 16 mio.

Også udstillingsarbejdet har været påvirket af det kommende jubilæum. Den hidti-

dige udstilling af vogne og kaner m. m. i hal I blev erstattet af en udstilling om roedyrning 1850-1950, men linien blev dog ført helt up to date med en lånt, stor roeoptagermaskine årgang 1986. Skønt udstillingen kun skulle vises i 1986-sæsonen, blev der gjort noget mere ud af denne udstilling, end vi hidtil har været i stand til, for derved kunne vi afprøve forskellige ideer og tekniske løsninger, der så senere kan bruges i stavnsbåndsudstillingen.

Af andre aktiviteter kan nævnes, at Gl. Estrup Smedelaug blev færdig med at gendrette den gamle herregårdssmedje fra 1761, og 31.5. foregik den officielle åbning under festlige former med adskillige smede i arbejde, skoning af en hest og kørsel i hestevogn m. m. Derefter blev der i resten af

sæsonen arbejdet nogle timer i smedjen hver weekend.

Den 13.7. afholdtes igen fåredag med mange forskellige aktiviteter, og med ca. 3.000 besøgende blev dagen en endnu større succes end i 1985.

Der er i årets løb indgået 135 genstande, for en stor del mindre genstande, der skal bruges i stavsbåndsudstillingen. Af større genstande kan nævnes 2 traktorer, en Farmall H fra 1946 og en Massey-Ferguson 25 fra ca. 1963. Denne franskbyggede model blev kun importeret i et meget begrænset antal og er derfor ret sjælden. Museets traktorsamling omfatter herefter 30 eksemplarer, hvoraf 22 er køreklare, men desværre er det indtil videre ikke muligt at udstille dem, hvad mange besøgende stærkt beklager.

Besøgstallet steg i 1986 med godt 1000 personer til 25.628, og der blev givet ialt 160 omvisninger.

Svend Nielsen

DJURSLANDS MUSEUM OG DANSK FISKERIMUSEUM

En af de større aktiviteter på museet har været udarbejdelse af udstillingen »Vi elsker vort land« om kultur mødet mellem danskere og flygtninge. Udstillingen vises i årets løb på mere end 20 museer landet over.

Fiskerimuseet har foretaget undersøgelser og indsamling omkring fiskeriet på Bornholm, og der er udarbejdet en vandredstilling »Fiskere og fiskeri på Bornholm — gennem 100 år«. Herudover er der vist 8 særudstillinger på museet i årets løb.

På den arkæologiske front kan nævnes at museet har modtaget en stor privatsamling på 10.000 genstande fra amatørarkæologen Niels Oscar Boas. Der er foretaget en lang række arkæologiske undersøgelser af truede anlæg. Ved Gjerrild blev undersøgt en langdysse, der indeholdt en sølvskat fra vikingetid bl. a. med arabiske sølv mønter. Ved kridtstenskælderens fra Hammelev fra ældre jernalder er udgravet en samtidig hustomt,

der muligvis står i forbindelse med det spændende kælderanlæg. Endelig er der i forbindelse med et større arkæologisk beskæftigelsesprojekt undersøgt en lang række bopladser især fra ældre stenalder omkring Kolind-sund.

I sommersæsonen gennemførte museet et meget stort rekonstruktionsprojekt af stenalderbåden fra Tybrind Vig. Et ti meter langt lindetræ blev i løbet af sommeren forvandlet til et smukt fartøj ved hjælp af ældre stenalderens uslebne økser. Hele rekonstruktionsarbejdet blev nøje registreret og materialet vil senere blive analyseret af arkæologen bag projektet Esben Kannegaard Nielsen. Sommeraktiviteterne blev besøgt af ca. 10.000 mennesker.

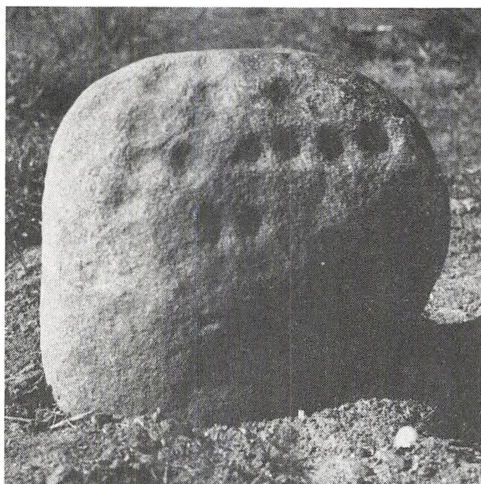
Skønt de to museer har et rimeligt fast årligt driftsbudget er en stor del igen i år finansieret »udefra« gennem særbevillinger af forskellig art. Uden for det ordinære budget er der således foretaget undersøgelser for over 1 mill. kr. og udstillingsvirksomhed for 350.000 kr. Udover museets faste stab på 10 personer har ca. 30 personer været tilknyttet museet i 1986.

Bjarne Flou

EBELTOFT MUSEUM

En af årets hovedopgaver har været arbejdet med ordning, registrering og revision af museets samlinger. Museet har et meget stort registreringsefterslæb, hvorfor denne opgave også vil lægge stort beslag på ressourcerne i de nærmeste år.

En anden vigtig opgave, som er blevet påbegyndt, er løsningen af museets magasinproblem. Museet har ikke tidligere rådet over noget egentligt magasin. Museet har til dette formål fået stillet et stort kælderlokale på Skelhøjeskolen til rådighed. Lokalet er ikke det mest velegnede til formålet, men på nuværende tidspunkt er det den bedste løsning, det har været muligt at opnå. Lokalet er blevet indrettet med nyanskaffede stålreoler.

Helleristningssten med 19 skålgruber. Stammer fra Dejret på Mols. (Ebeltoft Museum fot.).

I 1985 overtog museet de arkæologiske arbejdsopgaver i Ebeltoft Kommune for Rigsantikvaren og den arkæologiske undersøgelsesvirksomhed er nu ved at komme igang. I efteråret 1986 blev der foretaget en prøvegravning ved Isgård på Mols, hvor der blev konstateret kulturlag fra yngre stenalder og bronzealder samt en hustomt fra yngre bronzealder. Undersøgelsen varede 14 dage og blev ledet af arkæolog Pauline Asingh. Undersøgelsen vil blive videreført i efteråret 1987. I maj-juni 1987 har museet i nært samarbejde med Djurslands Museum undersøgt en skaldyng fra Ertebøllekulturen i Skellerup Eng ved Knebel. Undersøgelsen blev ledet af arkæolog Esben Kannegaard, Grenå. Museet har i årets løb anskaffet et nivelleringsinstrument samt andet udgravningsudstyr.

Museet har i årets løb modtaget en række genstande. To ting fortjener omtale her, nemlig en helleristningssten fra bronzealderen med 19 skålgruber, som stammer fra Dejret på Mols samt en sølvske fremstillet ca. 1845 af sølvsmed Mauritz A. Wendelboe i Ebeltoft.

Udstillingsmæssigt har der været arbejdet med forskellige opgaver. I foråret 1987 er der blevet indrettet et mindre lokale til skiftende udstillinger, hvortil der er anskaffet nye særudstillingsmontrer. Vores første udstilling her er om almueting. Endvidere arbejdes der med en nyindretning af oldtidsudstillingen. I november 1986 arrangerede museet i samarbejde med Ebeltoft Byhistoriske Arkiv to særudstillinger i forbindelse med Ebeltoft og Omegns Landboforenings 100 års jubilæum.

I efteråret 1986 udgav museumsinspektør Jakob Vedsted i samarbejde med Forlaget Skippershoved og Djurslands Museum bogen »Fortidsminder og Kulturlandskab«.

Museet har i 1986 udvidet det faste personale med museumsassistent Ole Tornbjerg, som varetager arbejdet med vedligeholdelse af bygningerne samt ordning af magasin og samlinger.

Et af årets højdepunkter var Dronning Margrethe's officielle modtagelse på Det gamle Rådhus den 28. juni 1986, hvor hun fik samlingerne forevist. Besøgallet var i 1986 på 36.457, hvilket var en mindre tilbagegang i forhold til 1985, hvor museet havde 39.007 besøgende.

Jakob Vedsted

GAMMEL ESTRUP - JYLLANDS HERREGÅRDSMUSEUM

Der er ikke sket så meget, som andre end vi selv kan se eller vide noget om, det sidste årstid. På den fredede bygning tilsyneladende slet ingenting, fordi vi er fortsat, hvor vi var nået til, med energibesparende foranstaltninger, i år isolering af loftet over den beboede fløj. Der er naturligvis blevet restaureret museumsgenstande, men de eneste, der er blevet færdige siden sidst, er »Kinesertapeterne«, og dem har museets gæster ingen glæde af, for stuen de skal være i skal først restaureres. Når man ser tilbage på

året, opdager man, at der ikke er kommet en eneste ting til. Da besøgstallet også var lidt lavere i 1986 end i 1985 (men stærkt stigende i den forløbne del af 1987), må det udefra tage sig ud, som om vi har siddet med hænderne i skødet og kedet os. Og så har det faktisk været et travlt år. Der er f. eks. flere forberedelser, end man tror, ved et besøg af fjernsynet. Det hændte her i september, da der blev optaget en »Hvad er det?« Men så pyntede det også på besøgstallet i efterårsferien. To gange udskiftning af halvdelen af museets personale (vi er fire!) satte sit præg på en længere periode, hvori indgik det aktuelle år. Den sag er heldigvis endt på bedste måde. Endelig skal nævnes forberedende arbejder med henblik på en rekonstruktion af hele herregårdshaven, som den var, så tidligt der kan findes noget om den.

Der har som sædvanlig været en koncert med Randers Byorkester, i dette tilfælde kammerorkestret. Der har i stedet for de sædvanlige to aftengudstjenester i kapellet været fem, da Auning kirke er lukket på grund af restaurering. Af samme grund har ikke mindre end fire par holdt bryllup her, i det ene tilfælde med påfølgende barnedåb.

Vibeke Nielsen

KULTURHISTORISK MUSEUM, RANDERS

Arkæologiske undersøgelser 1986

På grund af den forestående udvidelse af naturgasnettet til også at omfatte Randersområdet blev 1986 det hidtil travleste år for museet, hvad angår det arkæologiske arbejde i marken. 108 lokaliteter blev besøgt, 30 steder blev det alene til prøvegravninger, og 20 steder kom det til »egentlige« udgravninger. I det følgende skal nogle udgravninger med mere væsentlige fund kort omtales.

Fra overpløjede gravhøje fremkom nogle bemærkelsesværdige gravfund tilhørende

enkeltgravskulturen (yngre stenalder). Ved Ødum indeholdt højen en plankekiste med en stridsøkse af bjergart, et lerkar og to flintflækker, og som noget ellers ukendt i Østjylland var graven omgivet af en 2,5-4 m bred og indtil 0,6 m høj vold af marksten. I en høj ved Dalbyneder var centralgraven anlagt som en træbygget huskonstruktion, inden for hvilken fandtes tandrester fra 4 gravlagte med et samlet gravudstyr bestående af 9 flintpilespidser, 2 lerkar og 11 ravperler.

Bronzealderens bopladser er ikke sjældne i Randers-området; de kendes fra overfladeopsamlinger og mindre udgravninger. Usædvanlig er derimod større undersøgelser som den, der foregik ved Stånum. Her udgravedes et 450 m langt og 10-16 m bredt felt med 175 gruber, både koge- og affaldsgruber, men også ler- og sandtagningsgruber. Desuden fremkom stolpehuller fra mindst to huse. Fra udgravningen foreligger et rigt fundmateriale fra midterste del af bronzealderen omfattende et stort antal lerkarskår, tenvægt, kværn- og knusesten samt flintredskaber.

Et andet sjældent bronzealderfund var en helleristningssten, der var brugt til opbygning af en hellekiste i en gravhøj ved Rygårde; selve graven var desværre plyndret for sit indhold og delvis ødelagt.

Ved Sønder Borup blev udgravet 4 af de meget sjældne grave fra yngre romersk jernalder. Under samme høj lå 3 grave, der indeholdt i alt 1 guldfingerring, 5 sølvfibler, 4 lerkar og 8 perler af glas og rav. Den 4. grav fandtes under flad mark; graven, der indeholdt 3 lerkar, var anlagt i en grube, hvori et kammer var opført af 31 tilspidsede og nedbankede planker.

Ved Nielstrup Hedegård er undersøgelsen fortsat af den store boplads fra 4.-5. årh. AD, således at der nu er fremdraget i alt 5 langhuse på denne vigtige lokalitet.

Overalt foregår i disse år en livlig bygge- og anlægsvirksomhed, og mange fortidsminder ødelægges givetvis uden at det kommer til museets kundskab. Mange informationer lykkedes det dog at redde i 1986, og

museet retter sin tak til alle, som medvirkede i de arkæologiske redningsaktioner.

Niels T. Sterum

MARIAGER MUSEUM

Museets virksomhed er i forløbne år, som det i øvrigt har været tilfældet i nu snart mange år, en omfattende restaurerings- og byggeaktivitet. I efteråret 1987 istandsættes forhusets sydgavl, men den helt store opgave med renovering af husets facade forventes at finde sted i 1989. Restaureringerne er mulig-gjort ved billige lån fra Fredningsstyrelsen. Ligeledes fortsættes det frivillige arbejde med at istandsætte byens hedengangne biograf. Når der næsten udelukkende er tale om frivillig arbejdskraft og en anstrengt økonomi, trækker færdiggørelsen selvsagt i langdrag. Indtil videre forventes arbejdet fuldført i slutningen af 1987. Den istandsatte bygning skal herefter igen anvendes til biograf-(filmklub) og teaterformål. For at få orden i økonomien er det endvidere tanken at udleje huset som almindeligt forsamlingshus.

Da bestyrelsen efterhånden anser driften af museet for at have nået et sådant omfang, at ansættelse af fast personale er en nødvendighed, søges der i 1987 om statsanerkendelse. En sådan ansøgnings chancer afhænger dog først og fremmest af økonomisk velvilje fra Mariager kommune, idet en forudsætning for statsanerkendelse og dermed stats-tilskud dels er et fast tilknyttet uddannet personale og et lokalt økonomisk grundlag for museets aktiviteter.

Inden for udstillingsvirksomheden i museets udstillingsbygning, Tværfløjen, kan nævnes maleriudstilling af maleren Hardy Brix. Textiludstilling af kunsthåndværkere fra Thy. Vandreudstillingen: Danmarks kyster. Endelig en udstilling arrangeret af Amnesty International. Af andre arrangementer kan nævnes ekskursioner til landsarkivet i Viborg og til herregården Overgård.

Vagn Andreassen

EBELTOFT BYHISTORISKE ARKIV

I foråret 1986 flyttede byhistorisk arkiv til nye lokaler i Ebeltoft Kommunes nybyggede, kulturelle mødecenter »Brændpunktet«. Arkivet er nu kommet i god orden efter flytningen, og de lokalemæssige forhold lever helt op til de forventninger, vi på forhånd havde.

Den højest prioriterede opgave for arkivet i de kommende år bliver at få foretaget en endelig ordning og registrering af samlingerne. Dette arbejde er påbegyndt med hovedvægten lagt på billedregistrering.

I vinteren 1986-87 har der i samarbejde med FOF i Ebeltoft været afholdt et aften-skolekursus i lokal- og slægtshistorisk arkivkendskab på arkivet under ledelse af museumsinspektør Jakob Vedsted.

I forbindelse med Ebeltoft og Omegns Landboforenings 100 års jubilæum i november 1986 har arkivet og Ebeltoft Museum i fællesskab arrangeret to særudstillinger.

I foråret 1987 har arkivassistent Finn R. Pedersen i samarbejde med Molsarkivet udgivet et temahæfte med titlen: »Nedlæggelsen af landsbyen Rolsø på Mols«.

21. marts 1987 var byhistorisk arkiv vært for Sæmmenslutningen af lokalhistoriske arkiver og samlinger i Århus Amts årsmøde og generalforsamling.

Jakob Vedsted

GRENAA EGNSARKIV

Grenaa Egnarkiv har som sædvanlig modtaget arkivmateriale løbende gennem året. Der er bl. a. indkommet mange billeder, som arkivets tidligere leder J. A. Nielsen har forsynet med fyldige oplysninger. Men også andre af arkivets »stamgæster« har været sat igang med at give oplysninger til det indkomne materiale.

Arkivet har i foråret 1987 påbegyndt et opsøgende arbejde med henblik på at indsamle arkivmateriale fra lokale foreninger. Der er endnu ikke (juni) indkommet så meget, men kontakten til en lang række

foreninger har vist, at der ligger mange arkivalier gemt rundt omkring hos foreningsformænd og andre personer, som har eller har haft med foreninger at gøre. Alt tyder på, at dette indsamlingsarbejde vil give mange afleveringer både fra eksisterende og nedlagte foreninger.

Indsamling af arkivmateriale er naturligvis en vigtig side af arkivets virke. Men der skal også være en god kontakt til arkivets brugere — både de meget historisk engagerede, der forsker i egnens historie, og dem der blot lejlighedsvis har brug for oplysninger fra arkivet. Jeg vil gerne nævne et par ting om arkivets udadvendte virke i det forløbne år.

På Grenaa Egnsarkiv har der de sidste tre vintre været afholdt kursus i lokalhistorie i samarbejde med Slægts- og Lokalhistorisk Forening og Folkeuniversitetet. Kurserne har været bygget op som en blanding af studiekredsarbejde og foredrag, og en hel del deltagere er gennem dette arbejde kommet igang med at udforske emner inden for egnens historie. De er kommet til at tilhøre gruppen af flittige »stamgæster«. I den forløbne vinter har der været to hold i arbejde, og det er mit indtryk, at der også fortsat vil være interesse for denne kursusvirksomhed. For arkivet har det betydet, at vi på den måde har fået kontakt til lokalhistorisk interesserede, som måske ikke ellers var kommet på arkivet.

Et helt andet udadvendt projekt er for øjeblikket på beddingen. Egnsarkivets mange gamle film er blevet overført til videobånd, så de i denne form vil kunne udlånes til interesserede. Vi er desuden i færd med at producere en præsentationsvideo med lyd og indtalt tekst. Gennem den vil man kunne få et indtryk af arkivets filmmateriale, og den vil være et eksempel på, hvorledes dette kan redigeres og bearbejdes på videoudstyr. Vi har også benyttet denne første videoproduktion til at berette om nogle hovedtræk i Grenaa's nyeste historie.

En del personer har været på jobtilbud på arkivet, og J. A. Nielsen har også i dette år hjulpet til på sædvanlig vis: givet oplysning-

er til billeder, gennemgået arkivmateriale og haft kontakt til en del af arkivets brugere. Han har desuden skrevet en lang artikelserie til Dagbladet Djursland om gamle købmændsgårde i Grenaa.

Årbogen Grenaa og omegn før og nu holdt sabatår i 1986, men der arbejdes energisk på 1987-udgaven. Redigeringen af det historiske stof er overtaget af en tremandskomite valgt af egnsarkivets interessekreds. Bogtrykker P. S. Johnsen har gennem de sidste 10 år alene stået for redigeringen af hele bogen. Han er nu blevet afløst, men skal stå for udgivelsen som sædvanlig.

Arkivets leder Børge Kjær træffes i arkivets åbningstid hver onsdag kl. 15-19. Desuden efter aftale. Grenaa Bibliotek modtager arkivalier og giver adgang til arkivets samlinger af trykt materiale samt kopier af kirkebøger, folketællinger m. v. i bibliotekets almindelige åbningstid. Tlf. 06 32 55 77.

Børge Kjær

HADSTEN KOMMUNES LOKALHISTORISKE ARKIV OG SAMLINGER

Egnsarkivets omorganisation bevirkede stor travlhed i første halvdel af beretningsåret. Takket være gode og tilstrækkelig mange medhjælpere var arbejdet delvis tilendebragt ved årsskiftet, så vi nu igen med glæde kunne tage imod besøgende. Ved hjælp af pressen blev arkivets nye ansigt publiceret, hvilket også har givet resultat. Men samtidig er vore indgangsforhold blevet ændret, idet Håndværkerskolen har lejet den skolefløj, hvor arkivet har til huse, af kommunen. Derved er skabt ny indgang til denne, som arkivet også skal benytte, da den tidligere fra skolegården er spærret. Dette har voldt visse vanskeligheder her i begyndelsen men indarbejdes efterhånden.

Vi har her i 1987 kunnet glæde os over særdeles stort besøg af skoleklasser, forskningsgrupper, bysamfund og enkeltpersoner, så der til tider har været virkelig trængsel. Men det med hjerterum og husrum har

klaret problemerne til glæde for både gæst og vært. I det daglige i vore åbningstimer er der jævnt besøg. Vi satses på, at vort billedmateriale er direkte tilgængeligt ved ophæng sognevis, derved er vægpladsen udnyttet til det yderste, men giver den besøgende lettere udbytte.

Arkivet har i årets løb arrangeret en aften til Frijsenborg slotspark og en foredragsaften om vor landskendte tidligere Hadstenborger, folkemindesamleren Evald Tang Kristensen, begge med god deltagelse.

Der kommer stadig genstande ind til vor museumslignende afdeling, dog ser vi os ikke i stand til mere at huse større ting, men f.eks. nogle kasser fint gammelt snedkerværktøj efter tidligere snedker Thilkjær Hansen, Røved, har vi modtaget med glæde. Og sådan beriges arkivet stadig år for år. Papirer og billeder vil der altid være plads til. Vort billedmateriale nærmer sig 4000, og de der ikke er ophængt på vægene er arrangeret i album og på plader.

Ved Hadstens 125 års jubilæum udarbejdede arkivet beskrivelse til en hundredtallig udstilling af gamle Hadstenbilleder, hvilket vi fik anerkendelse for og glæde af. Men beskrivelsen havde også kostet adskillige arbejdstimer, da det ikke er så lige en sag, at holde styr på bebyggelsen mere end hundrede år tilbage i tiden.

Arkivet er nu arrangeret og bemandet, så vi glæder os til arbejdet fremover med åbent hus tirsdag 14-17 og onsdag 19-21 undtaget skoleferierne, ellers efter aftale. Tlf. 06 98 01 02.

Børge Jensen

MARIAGER KOMMUNALE BY- OG EGNSHISTORISKE ARKIV

Trods et lille besøgstal og trods lidt udadvendthed og opsøgende arbejde er der liv i arkivet - og dermed håb.

Kopieringen af kirkebøger fortsætter støt og roligt, men vi kommer jo ikke langt med 5.000 kr. Det er dog glædeligt, at indbindin-

gen af kopierne endnu ikke har kostet arkivet penge. Mange tusinde kroner er sparet.

Hvad skulle jeg/vi gøre uden stor interesse og velvilje fra Ib Damsgaard, Damsgaard Tryk?

I efteråret fejrede vi 25 års jubilæum i »Selskabet til bevarelse af gamle bygninger i Mariager«. Det satte også sit præg på arbejdet i arkivet, idet de gamle papirer blev afleverede hertil. Selskabet har ladet foretage en del opmålinger og fotograferinger af gl. kældre og huse i byen. Arkivet har nydt godt af det i form af kopier.

»Indirekte« arbejder arkivet med ved udarbejdelse af lokalhistoriske foredrag og ved udgivelse af de 2 hidtil udgivne bøger om Kirkegade og Torvet (i form af billedstof).

En del papirer vedr. gamle Mariagerborger er afleveret - bl.a. en scrapbog efter isenkræmmer Chr. Sumborg, som opnåede at være forretningsindehaver i Mariager i 60 år, være æresmedlem af Mariager handelsstandsforening og at være medlem af Københavns Philatelist Klub i 60 år.

I skrivende stund er »Mariagerregnsens Folkeuniversitet« netop blevet godkendt. Vi forventer i den anledning et samarbejde mellem Museet, Selskabet til bev. af gl. bygninger i Mariager og arkivet om arrangement af foredrag.

Behovet for et rigtigt læseapparat føles større og større. I forventning om, at det vil lykkes engang, vil arkivet nu begynde at indkøbe mikrofilm af realregistre af skøde- og panteprotokoller.

Poul Gaardsted

MOLSBIBLIOTEKETS LOKALHISTORISKE ARKIV

Tilgangen af arkivalier har i beretningsåret stort set været som i de foregående, når man henser til mængden. Vi mærker dog tydeligt en ændring af arkivaliernes oprindelse: I forbindelse med nedlæggelsen af missionshuse i vort område, har vi modtaget arkiva-

lier af en slags, som vi ikke tidligere har set. Tilsvarende har vi modtaget arkivalier fra et missionshotel, der tidligere har været belagt med stærke klausuler. Også dette materiale fortæller historien om oprettelsen og driften af en virksomhed, som en kreds af hæderlige mennesker i sin tid satte igang. Arkivet søger at skaffe sig arkivalier fra forsamlingshuse, da disse endnu savnes i vore samlinger.

I vinterens løb har en af arkivets medarbejdere afholdt et aftenskolekursus med slægtsforskning som emne. Kurset samlede en god flok interesserede slægtsforskere, og deltagerne fik udvidet deres kendskab til de kilder, hvor man søger oplysninger, når slægts-tavlen skal sættes op. Slægtsforskningen er for mange en god indgang til de egnehistoriske arkivers samlinger. En af arkivets faste, ulønnede medarbejdere har forestået indbindingen af kopier af kirkebøger, folketællingslister samt justitsprotokoller. Dette materiale er nu forsynet med stive, stærke bind, der vil forøge kopiernes levetid væsentligt.

Siden arkivets start i 1968 har en af vore medarbejdere uge for uge skrevet en beretning om vor virksomhed. Her nedfældes, hvad der forgår, når vi er sammen på arkivet, hvad der er samlet og hvad man har diskutert. Her kan også læses om arkivets mål, hvad man gerne ville nå. Beretningerne indeholder også notitser om vejrliget og om tanker om arbejdet i marken både nu og tidligere. Markante hændelser ude i den store verden er ikke undgået historikerens lyskegle. Arkivets dagbog er god at slå efter i, når man skal erindre sig hvad, hvem og hvornår!

En yngre lærer, som vi henregner til vore medarbejdere, har i de seneste år fremstillet temahæfter med udgangspunkt i vort områdes lokalhistorie. Hæfterne kan erhverves på arkivet på Molsskolen.

Vi har stadig et godt og vellykket samarbejde med Ebeltoft Byhistoriske Arkiv. Vi udveksler ældre fotos og arkivalier til fælles glæde. Arkivet i Ebeltoft er langt ældre end vort, så vi har modtaget en del materiale, som hører til i vort område, men som var opbevaret i Ebeltoftarkivet.

Carl A. Laursen

NØRHOLD EGNS-ARKIV

Hele det forgangne år var præget af indflytningen i kælderregionen i den nye tilbygning på rådhuset i Tvede, hvor arkivet nu er indrettet praktisk og hyggeligt med læsesal, magasin og værksted og bekvem adgang til toiletter. Arkivet har i hele perioden holdt åbent på samtlige besøgsdage og haft ca. 600 besøgende. Desuden har arkivet medvirket ved ialt 21 lysbilledforedrags-arrangementer, der også har medført en betydelig tilgang af arkivalier — bl.a. et privatarkiv fra slægten Bie, Udbyneder, og kammerråd og skolelærer Johan Chr. Schmidt, der var lærer i Hald fra 1863 til 1902 og siden fik nogle pensionistår i Randers, hvor en datterdatter Else Bie senere blev skoleleder.

En dagbog i denne omfattende samling har udløbere vidt omkring og skildrer f.eks. livet på Lyngby Seminarium, vikariat i Romalt og huslærer i Blenstrup, højskolelærer ved Gjerlev Højskole, lærerembedet i Sødring og endelig de mange år i Hald, hvor plantnings- og sparekassesagen, mergling, vandværk, politiske rørelser og hjertevarm medleven i landsbyfællesskabet er kendetegnende for lærer Schmidt's livsgerning og -holdning.

Den nye læsesal giver gode arbejdsforhold, selv om enkelte dage med op til 20 besøgende må kaldes spidsbelastning.

Arkivet har også været målet for ekskursionsbesøg fra skoleklasser, slægtsforskningskursus og forskellige foreninger. Årsmødet d. 12. maj i Ø. Tørslev havde som tema for aftenens lysbilledforedrag: — 200 året for bondefrigørelsen ved kgl. forordning af 8. juni 1787, der ved lov fastsatte retsforholdet mellem fæstebønder og gods-ejer, og således reelt betød mere end Stavnsbåndsløsningen året efter.

Sideløbende med de nye lokaler, udmærkede arbejdsforhold, og bred interesse for sagen er året vigtigste begivenhed uden tvivl — generalforsamlingen i okt. 1986, hvor den stiftende forening fra 1970 — Nørhald Egns-historiske Selskab — blev retableret med en overvældende tilslutning — 150 medlemmer, nye vedtægter og en udvidet

Fra Nørhald Egns-arkiv.

bestyrelse på 7 medlemmer, hvoraf et udpeges af kommunens kulturelle udvalg. Ansvarlig overfor de kommunale myndigheder drives og ledes arkivet således af en folkevalgt bestyrelse med bred folkelig opbakning og indflydelse. Nørhald Egns-arkiv er således — hvad besøgendes tilkendegivelser også bekræfter — godt på vej til at være — populært sagt — Hele kommunens familiealbum.

Peter Østergård

NØRRE DJURS EGNSARKIV

Det sidste par år har vist, at arkivets virksomhed er ved at komme i ret faste rammer,

som bestemmes på den ene side af tilvæksten og på den anden side af medarbejdernes arbejdsevne. Arkivets »hverdag« i 1986/87 kan derfor beskrives på følgende måde:

Tilgangen af arkivalier har ligget på det sædvanlige niveau med ca. 100 afleveringer, og som vanligt kommer der mange fotos ind. Tilvæksten i papirarkivalier domineres af ejendomspapirer og foreningsprotokoller. To mejeriarkiver fra Voldby og Glæsborg er kommet ind, men mest omfattener er dog et arkiv på 51 protokoller fra Fjellerup Sparekasse 1906-ca. 1960.

En aflevering fra DLG i Glæsborg gav stødet til, at vi lagde ekstra kræfter i at få indsamlet protokoller fra de mange små gødnings- og foderstofforeninger i området.

Men der er også kommet papirer ind helt af sig selv. Således er arkivet fra Villersø Afholdsforening 1892-1947, en skrædders regnskabsbog fra 1928-1944 og papirer 1804-1947 fra et tømrerværksted i Voldby nok en omtale værd. En sjældenhed er gæsteprotokollen fra Gjerrild Kro i dette århundredes begyndelse. Den giver et godt indblik i, hvem der rejste for jobbet skyld, men man kan også aflæse den spirende turisme, som i dag er af afgørende betydning for kommunen. Fra arkivets tidligere leder, Ib Klausen, har vi modtaget en 12 cm tyk mappe med hans originale, træfsikre tegninger af motiver i Nørre Djurs fra ca. 1975-1985.

Den stadige tilgang af store billedsamlinger har betydet, at vi ikke har kunnet udskytte fotoregistreringen længere. Siden september 1986 har dette arbejde været i gang, men vi kan næsten kun overkomme at registrere de nyindkomne fotos. Der blev dog taget tid fra i vinter til at udarbejde en registrant over bevarede skoleprotokoller i Nørre Djurs. Arbejdet med dette projekt viste, at der desværre er store huller i protokolrækkerne for en del skolers vedkommende. Registranten, som vi kalder NDE-Registrant nr. 1, kan rekvireres på egnsarkivet ligesom vore øvrige publikationer.

Desuden har vi som vanligt deltaget på Nørre Djurs Messen i oktober 86 med en udstilling, nemlig om vind- og vandenergi, altså møller op til i dag. Vores årsskrift udkom også rettidigt i november 86. Disse to begivenheder er vel efterhånden flagskibene i vores udadvendte aktivitet, fordi publikum ser hen til dem og regner dem for sikte hvert år. Men der har dog også været tid til besøg i foreninger og klubber. I samarbejde med Slægts- og lokalhistorisk Forening for Nørre og Sønder Djurs og Mols Herreder arrangeredes en meget vellykket landsbyvandring i Gjerrild i højsommeren 86.

Vi kan altså sagtens forslå tiden med de forhåndenværende opgaver. Derfor ser vi også frem til foreningskampagnen i dette efterår med både nervøsitet og spænding.

Tom Mortensen

LOKALHISTORISK ARKIV FOR PURHUS KOMMUNE

I vinteren 86/87 har vi, sammen med Nørhald arkiv, LOF og Folkeuniversitetet, kørt en foredragsrække med lokalhistoriske emner. Det var spændende aften, som var godt besøgt, ca. 30 deltagere pr. aften, men det skal der også til, for at det kan løbe rundt økonomisk. Vi prøver igen i 87/88.

Foreningens årlige udflugt gik til Mellerup, hvor Peter Østergård, Nørhald arkiv gav os en spændende aften om Mellerups historie krydret med anekdoter om høj og lav.

På Purhusmessen i nov. præsenterede vi en udstilling om kommunens skoler. Der har været 15 ialt — 5 er bevaret. Det blev en omfattende udstilling, da vi lavede en planche (i udskiftningsramme) fra hver af de 15 skoler.

På Fårup Alderdomshjem har vi haft en udstilling af billeder fra de egne af kommunen, hjemmet har beboere fra. I stedet for at sætte fotografierne på plancher, satte vi dem i plastlommer i ringbind, som de ældre så kunne sidde og blade i.

Både foreningen og arkivet er i god vækst. 1986 gav 25 nye medlemmer og 62 indleveringer af større eller mindre omfang.

Nævnes skal et fint ordnet arkiv fra Jennum Privatskole, fra oprettelse 1907 til nedlæggelse 1963. Skoleprotokoller fra Asferg skole 1917-71. 8 protokoller fra Over Fussing Husmandsforening. Protokol fra Rejstrup Hedes tilplantning 1877 og endelig en masse fotografier som gave eller til affotografering.

1. 2. og 3. juli 1988 vil Lokalhistorisk Forening stå som arrangør af et lokalhistorisk skuespil på herregården Fussingø. Stykket hedder — »Og dagen oprinder« og er skrevet af adjunkt Marianne Hesselholt, Alum. Det handler primært om tiden op til stavnsbåndets ophævelse, og rammerne i stykket er en sommerfest på Fussingø 1788.

Jytte Nielsen

RANDERS LOKALHISTORISKE ARKIV

Arkivet har 1.7.86-31.6.87 været besøgt af 2148 personer, en stigning i forhold til året forud. I lighed med tidligere år har der været besøg fra en række grupper fra foreninger og undervisningsinstitutioner. 6.10.-6.11. vistes en udstilling om Randers Brandkorpsforening, først på Rådhuset og siden i kælderfoyen. 5.11.-1.7. vistes en udstilling om Scandia.

Indsamlingen har fulgt tidligere års praksis. Af indkomne virksomhedsarkiver kan nævnes Råstedbro Mejeris arkiv, Randers Dagblads arkiv og Buntmager Stokports foretningsarkiv. Af indkomne foreningsarkiver kan nævnes Bude- og Incassatorernes Fagforenings arkiv og Randers Sømandsforenings arkiv. Arkivet har deltaget i Indre Missions indsamlingskampagne til sikring af denne bevægelses lokale arkivalier. Lokalsamlingens erhvervelser har fulgt sporet fra tidligere år.

Arkivet har i samarbejde med Danmarks Lærerhøjskoles afdeling i Århus været vært for en gruppe folkeskolelærere med en selvformulerende studiegruppe om emnet lokalhistorie. Kursets resultater i form af lokalhistorisk undervisningsmateriale vil ganske givet stimulere skolernes brug af arkivets muligheder. I forbindelse med dette helårskursus gav arkivaren tre forelæsninger om lokalhistorisk teori og de lokalhistoriske arkivers benyttelse for deltagerne.

Ud over de tilbagevendende orienteringer om arkivets samlinger og brug herunder bl. a. for AOFs medborgerkurser og omvisninger i Randers har arkivaren holdt følgende foredrag: »Randers ældre bygninger« (byvandring, Turistforeningen 24.7.), »Faglige og holdningsmæssige overvejelser bag filmen »Da Freden kom« (Frihedsmuseet, Kbh. 15.9.), »Bygningshistoriske kilder« (Teknisk Skole, Randers 25.10.), »Huse i Randers« (byvandring med Radio Randers 25.10.), »Menighedsrådsarkiver« (Randers og omegns menighedsrådsforening 22.11.), »Jes Jessen og Randers« (Randers Kunstmuseum 15.1.), »Lokalhistorisk arbejde«

(Slægtshistorisk forening, Holstebro 19.2.), »Aktuel lokalhistorie« (Sønderhald Lokalhistoriske Forening 26.2.), »SLAs arkivforslag« (Arkiverne i Århus kommunes biblioteksvæsen 4.6.) samt fire foredrag om Randers' lokalhistorie (FOFs onsdagshøjskole). Grete Revsbech har holdt foredrag om »Have- og byggeforeninger i Randers« (FOFs onsdagshøjskole 5.11. og Christiansborgvejs Grundejerforening 12.11.).

De lokalhistoriske afsnit i Velkommen til Randers og Randersvejviseren er revideret. Arkivaren har medvirket ved redaktionen af Fra Randers Amt 1986 og N. E. Jensen og J. Ganshorn: Randers Bindingsværk, 1987. Arkivaren er indtrådt i redaktionspanelet for de lokalhistoriske arkiver og foreningers tidskrift »Lokalhistorisk Journal«. I Kristeligt Dagblad publiceredes kronikken »Den lokale histories solide hukommelse« 3.7.87 om arkivarbejdets perspektiver. I »Fortid og Nutid« bd. XXXIII s. 254f og 256f og bd. XXXIV s. 85f er anmeldt historisk litteratur.

Arkivaren har deltaget i Dansk Historisk Fællesforenings årsmøde i Fredericia 28.-31.8. og i Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkivers årsmøde i Esbjerg 19.-21.9. og sammens amtskredsrepræsentantskabsmøde i Odense 2.5.

Assistent Grete Revsbech har afsluttet Dansk Kommunalkursus (DK 1). Arkivaren har virket som formand for Randers Amts Historiske Samfund, som formand i SLAs udvalg til forberedelse af lovgivning på lokalarkivområdet, som medlem af Fonden til gamle Bygningers bevaring i Randers kommune og som styrelsesmedlem i Sammenslutningen for Bygnings- og Landskabskultur. Igen i 1986/87 har han fungeret som lokalhistorisk konsulent for Jylland og Fyn.

Peter Bondesen

ROSENHOLM EGNSARKIV

Det forløbne år er afviklet i traditionelle baner med jævnlige og tilbagevendende besøg fra omegnen, ikke mindst af slægtsfor-

skere. Der har været kursus i slægtsforskning på arkivet for tiende gang. Det er naturligt at kildematerialet til dette formål holdes ved lige og fortsat udbygges. Foruden landsarkivets tilbud om realregistre til skøde- og panteprotokoller, må folketællingerne 1906 ikke overses.

Den aktuelle byggeintensivitet, der griber om sig landet over, ændrer totalt mønstret i de traditionelle by- og landskabsbilleder. Spørgsmålet om, hvad der var før alt det nye kom, må være aktuelt for arkiverne. Vi foretager her med passende intervaller affotografering af gamle huse eller bykvarterer, der skal saneres, og så genoptager vi processen, når det nye er på plads. Der er altid interesse for at se, hvordan det hele har været før, og det er vel også en af arkivernes væsentlige opgaver at imødekomme denne interesse. Ikke blot det gamle skal fastholdes for eftertiden, men også en del af det nuværende ud fra tesen: Hvad der er nyt i dag, kan være gammelt i morgen.

At gøre arkivet til en brugsgenstand og ikke blot et støvet magasin er en af de opgaver, vi søger at leve op til, bl. a. ved passende udstillinger, hvor der rettes ønske om det.

Udstilling på skolen med motiver og elevbilleder fra bedsteforældrenes tid er en tilbagevendende succes hos de nye årgange.

Et 75-års jubilæum for den lokale spejdertrop har været markeret med billedudstilling fra en væsentlig del af disse mange år. Ak, hvor forandret.

Rosenholm egnsarkiv har til huse på 1. sal i den tidligere dommer-bolig i Hornslet. Bygningen har desuden fungeret som omsorgslokale for den ældre generation i en årrække. Nu er en ny aldersklasse rykket ind i stueetagen, idet den hermed — midlertidigt — skal fungere som fritidsklub for ca. 60 børn i alderen 7-12 år. Selv om nyt og gammelt nok kan samarbejde i de rummelige og smukke omgivelser, skal det dog ikke vare ved. Byrådet har nu vedtaget at indrette den nedlagte arrestbygning til lokalhistorisk arkiv. Der er budgetteret med en halv million til indretningen, og projektet kan blive en spændende løsning, da det oprindelige

særpræg ifølge fredningsbestemmelser ikke må ødelægges, men varsomt fastholdes.

Vi ser hen til de nye lokaliteter med stor forventning og håber ikke, der kommer hindringer i vejen, som det var tilfældet sidste år. Da var det karlitlofter og asbestplader i kommunens skoler, som pludselig trængte sig på, og som slugte det beløb, der var afsat til restaurering af arrestbygningen.

Søren Sloth Carlsen

ROUGSØ LOKALHISTORISKE FORENING

Virksomheden i Rougsø Lokalhistoriske Forening var i 1986 præget af nogen uro og uoverensstemmelse i bestyrelsen. Vanskelighederne fandt deres løsning ved en ekstraordinær generalforsamling 13.10.1986, da der blev valgt ny formand og to nye bestyrelsesmedlemmer.

Medlemmerne slutter godt op om foreningen. Medlemstallet er støt stigende, og det nærmer sig nu de 300. Der er som regel godt fremmøde ved arrangementerne, så medlemmerne er langt fra passive. Der er også stadig flere medlemmer, der kommer i arkivet. Nogle kommer for blot at se på de gamle ting; andre benytter arkivets samlinger især til slægtsforskning.

I det forløbne år er der indkommet 37 afleveringer til arkivet og 28 til genstandssamlingen. Der er således nok at se til, men gode, frivillige medarbejdere hjælpes ad i hver sin afdeling, så alt kommer på plads.

Vi er så småt begyndt registreringen af vore foreningsarkivalier, så det ikke skal blive helt uoverskueligt, når foreningsindsamlingskampagnen for hele amtet begynder.

Arkivet står foran installering af ny tyveri- og brandalarm. Det bliver dyrt, men det er efterhånden store værdier, vi forvalter, og de bør sikres bedst muligt.

Viceskoleinspektør Jens Schou, Randers døde 25.3.1987. Selv om hans daglige virke gennem mange år var i Randers, glemte han ikke sin fødeby Ørsted. En slægtsbog på ca.

400 sider og et værk på 3880 sider, hvor han beskrev hver ejendom i Rougsø Herred fra dets tidligste tid til idag, er et livsværk, han vil huskes for. Her i arkivet er vi taknemmelige over at kunne have Jens Schous arbejder stående.

Rougsø Lokalhistoriske Arkiv og Samlinger, der har til huse i Langhøjskolen i Vivild, har udvidet sin åbningstid, således at der nu er åbent hver mandag kl. 15-21. Uden for åbningstiden er man velkommen til at kontakte formanden, Søren Ladefoged, Markvangen 2a, Gjesing, 8963 Auning, tlf. 06 48 33 17.

Søren Ladefoged

SAMMENSLUTNINGEN AF LOKALHISTORISKE ARKIVER OG SAMLINGER I ÅRHUS AMT

Foreningsarkiver i Århus Amt

Foreninger er en vigtig del af dansk kultur og historie. Samfundet ville næppe have set ud som det gør, hvis ikke foreningerne gennem de sidste godt 100 år havde sikret borgernes indflydelse. Foreningerne er en vigtig del af demokratiet.

Samtidig har foreningerne gennem tiden været en vigtig del af danskernes hverdag. Landet rundt — i købstæder og i landsbyer har der eksisteret en mængde foreninger. Og det gør der såmænd endnu.

Når lokalhistorikere idag arbejder med historien, må foreningerne med ind i billedet. Uden dem bliver billedet ikke skarpt. Derfor er det vigtigt, at så mange foreningsarkiver som muligt er til rådighed.

En systematisk indsamling af foreningsarkiver har stået på i godt ti år efter opfordring fra Dansk Historisk Fællesforening. Efterhånden har de fleste amter gennemført så-

kaldte »foreningskampagner«. Baggrunden er den kedelige, at mange foreningsarkiver ofte forsvinder sporeløst — på lossepladser eller forbrændingsanlæg. Kampagnernes formål har derfor været at redde de foreningsarkiver, som idag ligger rundt omkring på lofter, i kældre og andre steder, fra tilintetgørelse.

Arbejdet med at sikre arkivalierne fra de foreninger der gennem år og dag har eksisteret i Århus amt, er i 1987 blevet taget op af de lokalhistoriske arkiver i amtet. Arbejdet fortsætter efter alt at dømme frem til årsskiftet 1988/89.

Foreningskampagnen i Århus amt følger retningslinierne fra de øvrige kampagner, og har iøvrigt været igang siden første juni. Med kontor på Erhvervsarkivet i Århus er et fælles sekretariat blevet oprettet. Sekretariatets opgave er først og fremmest vejledende og koordinerende — de lokalhistoriske arkiver udfører selv indsamlings- og registreringsarbejdet. Efter registreringerne sender arkiverne kopier af registreringsbladene til sekretariatet, hvor det hele samles i en fælles fortegnelse over foreningsarkiver i Århus amt.

Registraturen — den fælles fortegnelse — vil oplyse om hvilke arkivalier der findes bevaret, og på hvilke lokalhistoriske arkiver de ligger. På den måde vil registraturen blive af stor værdi for forskere og andre lokalhistorisk interesserede.

Hvis medlemmerne af Randers Amts Historiske Samfund er vidende om foreningsarkiver (dvs. protokoller, breve, fotografier o. lign.) som ikke bliver brugt, opfordres de hermed til at kontakte det nærmeste lokalhistoriske arkiv eller foreningskampagnens sekretariat. Ligeledes hvis der er spørgsmål i forbindelse med kampagnen. Sekretariatets tlf.nr.: 06 12 85 33.

Allan Frandsen

Bevaringsfonde i det gl. Randers Amt

FONDEN TIL BEVARELSE AF GAMLE BYGNINGER I MARIAGER

Et 25-årsjubilæum, som det Gamle Bygninger i Mariager fejrede i 1986, giver anledning til et tilbageblik, som her kort skal resumeres:

Gamle Bygninger blev stiftet som et aktieselskab 10. april 1962. Den første bestyrelse fik dommer Fog som formand, direktør Hedegaard, skoleinspektør Sv. E. Jensen og murermester Haakon Hansen som lokale bestyrelsesmedlemmer, samt arkitekt Jacob Blegvad som udenbys bestyrelsesmedlem og fagmand.

Ved stor dygtighed lykkedes det blandt lokale borgere og håndværkere samt landsdækkende industri og handelsforetagender at afsætte aktiebrevne til fremskaffelse af en startkapital på det dengang svimlende beløb 50.000 kr. Et beløb som stadig danner grundlaget for Gamle Bygningers virke.

Formanden afløstes efter et par år af byens nye dommer Ebbe Nielsen, som herefter sad over 20 år sammen med en næsten uændret bestyrelse. En bestyrelse som i 1977 så sig nødsaget til at omdanne aktieselskabet til en fond. Aktiekapitalen strakte sig ikke længere til opfyldelse af de nye aktieselskabsbestemmelser.

Bevaringsselskabet var blandt landets første og kom som sådan til at øve fødselshjælp for talrige efterfølgere f. eks. til historisk så bekendte byer som Tønder og Ringkøbing. Mest bemærkelsesværdigt er vel dog, at Mariager i 1965 gav husly for et møde forud for den stiftende generalforsamling i den landsdækkende Sammenslutning for Bygnings-

og Landskabskultur. Dengang med 26 medlemsforeninger mod nu ca. 125.

Fra første færd deltog selskabet aktivt i den kommunale planlægning og har hele tiden søgt f. eks. ved at arrangere ekskursioner til andre historiske byer at øge det siddende byråds interesse og forståelse for god bygningsbevaring.

Gennem selskabets formidling blev det i Mariager, Det særlige Bygningssyn udførte Danmarks første bevaringsplan uden for hovedstaden. En bevaringsplan som allerede i 1963 under selskabets medvirken afstedkom en bevarende byplanvedtægt.

Byplanvedtægten er endnu eneste lovfæstede bevaringsgrundlag i Mariager By, og den trænger da også set med nutidens øjne til en opstramning, et forhold fonden søger at råde bod på. Men byplanvedtægten blev med sit krav om pudset facade og tegltag altafgørende for byens overlevelse gennem de glade tressere. Uden planen havde byens røde tage været undtagelsen i stedet for reglen. I 1978 reviderede og genoptrykte fonden Bevaringsplan Mariager nu i en udgave med en fotografisk registrering af hver af de bevaringsværdige ejendomme.

Talrige kommentarer er gennem årene givet til planlagte og verserende byggesager, kommentarer som i dag både direkte og indirekte synes at have påvirket byens udvikling. Specielt bør nævnes, at planlagte garageanlæg, fladtagskontoret og storbutikker er blevet forhindret i midtbyen.

Direkte støtte til rigtig udført bygningsbevaring og gratis uddeling af kulekalk har gennem hele perioden været Gamle Bygningers aktive andel i bygningsbevaringen. Mu-

ligheden for direkte støtte er øget væsentligt siden kommunen op gennem 80'erne har suppleret beholdningen med kommunale tilskud.

Gamle Bygningers største engagement gennem årene blev indledt i 1964 ved købet af byens gamle købmandsgård. Gennem offentlige og private fonds lykkedes det dengang at sikre et faldefærdigt hus af høj klasse en sikker fremtid. Siden er bygningen blevet istandsat og solgt, og det anvendes i dag til museumsformål.

Jubilæumsåret 1986 blev for fonden et travlt år. Først og fremmest med udgivelsen af jubilæumshæftet »Mariagerhusets Røgt og Pleje«, som uddeltes gratis til ejere af bevaringsværdige huse og som iøvrigt er til købs i Mariager Boghandel. Men også med behandling af hastige byggesagsbesvarelser, med fastsættelse af tilskudsstørrelser og med start af en kælderregistrering.

Kælderregistreringen udføres på fondens initiativ af Arkitekteskolen i Århus og Forhistorisk Museum Moesgård. Registreringen er i første omgang centreret omkring fire hvælvede kældre i Fuglsangsgade, men vil evt. senere blive udvidet. Fonden håber til julen 1987 at kunne udgive et mindre hefte om registreringens resultat.

Jubilæet fejredes med en offentlig sammenkomst, hvortil bl. a. tidligere bestyrelsesmedlemmer var inviteret. I aftenens løb blev der vist film om det gamle Mariager. Selskabets pionerer fik som tak for deres dåd en affotografering af en af arkitekt H. Storck udført akvarel fra Mariager Torv omkring året 1850: Dommer Arne Fog for initiativ ved selskabets stiftelse, dommer Ebbe Nielsen for over 20 års formandsskab, arkitekt Jacob Blegvad for byggesagskommentarer gennem 25 år. Jubilæet afsluttedes med et ønske om et fortsat godt samarbejde med byens borgere, håndværkere og kommunen.

I en tid, hvor teknologi og rationalisering får stadig større indflydelse på udformningen af vore omgivelser, mener vi i fonden, at det er særligt vigtigt, at også en komité som favoriserer det æstetiske, bliver hørt.

Leif Høgh

FONDEN TIL BEVARELSE AF GAMLE BYGNINGER I RANDERS KOMMUNE

Fonden til bevarelse af gamle bygninger i Randers kommune blev stiftet 21.1.1961 som en sektion af Randers Museums Historiske Afdeling. I fondsbestyrelsens protokol anførte museets daværende formand Povl von Spreckelsen som årsag til fondens oprettelse, at de kommunale saneringsplaner nu lå fast og at det derfor var muligt at få overblik over de bygningsbevaringsopgaver, der burde tages fat på. Randers Museum var dengang en selvejende institution med egen bestyrelse og fondsvedtægten bestemte, at fire medlemmer skulle udpeges af museets bestyrelse og to af Randers byråd.

Fra stiftelsen til 1974 var læge Jon Effersø formand. I denne første periode virkede man især ved uddeling af rentefrie lån til istandsættelse af bevaringsværdige bygninger. I 1962 tog fonden initiativ til at indsætte en mindetavle på facaden af Påskenønnernes Gård for at markere 500året for opførelsen. Tavlen blev afsløret 23.5.1963 af medlem af fondsbestyrelsen, borgmester Sv. Thingholm.

I 1974 blev der behov for en rekonstruktion af fonden. Det skyldtes især, at museet var blevet en kommunal institution, og at der derfor måtte findes en anden måde at rekruttere til bestyrelsen. Advokat Niels Grønbæk blev udpeget til formand i 1974 og 13.12.1975 blev de nye vedtægter godkendt. Herefter var det tre lokale organisationer, der udpegede de fire medlemmer: Randers Amts Historiske Samfund med to, Danske Arkitekters Landsforbund og Advokatforeningen med hver ét medlem. Museets leder var sekretær og Teknisk Forvaltning udpegede en bygningskyndig som kommitteret.

Arbejdet i det følgende år var præget af indsatsen for at redde de to bindingsværkshuse Storegade 11-13. Nok havde man allerede i den første periode støttet bevaringen af disse bygninger, men det var også blevet klart at skulle de reddes måtte man erhverve dem. I 1975 købte man således de to huse og

startede med betydelige tilskud bl. a. fra Det særlige Bygningssyn en renovering. Man fik dog også kræfter til andet. I 1975 i forbindelse med det europæiske bygningsfredningsår blev der bl. a. udskrevet en konkurrence om god bygningsvedligeholdelse »Sæt kulør på Randers«.

Den store restaureringsopgave var imidlertid ved at knuge fonden til jorden. Det blev klart, at der skulle en samlet plan til for at redde de to store bygninger og at der skulle anderledes betydelige midler til. I forbindelse med formandskiftet i 1982 fandt derfor en ny rekonstruktion sted som skulle styrke fonden i teknisk og økonomisk retning. Nye vedtægter blev vedtaget 24.1.1983 og i den forbindelse blev bestyrelsen udvidet med to medlemmer fra den nystiftede bevaringsforening »Foreningen for By- og Landskabskultur i Randers kommune«. Siden 1982 har fagforeningsformand Preben Rasmusen været formand og samme år blev sekretærhvervet overdraget til M. Møller-Nielsen, Teknisk Forvaltning.

Allerede i 1984 blev en større indsats aktuel. Fonden overtog da Nygade 2-4, to fredede, men stærkt forfaldne bygninger. I forbindelse med en boligforbedringsplan bl. a. med tilskud fra Randers kommune blev husene istandsat og taget i brug i 1986 (se Årbog 1986, s. 118).

Peter Bondesen

I perioden 1985-87 har fonden ikke mindst været beskæftiget med arbejdet i Storegade 11-13. Husene er blevet istandsat i forbindelse med byfornyelsesplanen for Storegadeområdet. Bygningerne havde kun delvist været benyttet ved projektets start, og dette - sammenholdt med en mangelfuld vedligeholdelse - havde fremskyndet forfaldet. Hensigten med at istandsætte husene var ikke at bringe dem tilbage til en bestemt tidsperiode, men netop at bevare dem og give anlægget en mere harmonisk fremtræden.

En forudsætning for restaureringen har

naturaligvis været, at de konstruktive forhold blev bragt i orden. Grundfugten i bindingsværksfacaderne blev stoppet under fodremmen, som i stor udstrækning blev fornyet. Ved behandling af de dårligt vedligeholdte bindingsværksvægge, -facader og -gavle, viste det sig, at udtagning af hovedparten af tavlene var en nødvendighed for at muliggøre en istandsættelse af tømmeret. I sidehuset til nr. 13 var tavlene i bygningens to øverste etager lerklinede og i meget dårlig stand. De blev derfor erstattet med nye murede tavl. Baghusets østfacade blev helt nedtaget og derefter genopsat; tømmeret var nyere fyrretømmer.

Tagværket er nu istandsat på alle bygninger, men under dette restaureringsarbejde er alene taget på nr. 11 med sidehus, baghusets mellembygning samt taget på den lille mellembygning i det lukkede gårdrum fornyet. På disse bygninger er igen anvendt vingeteglsten. Restaureringen af tagværket indebærer en omhyggelig gennemgang af alt tømmer og alle samlinger, bjælkeender m. m.

Ved restaureringen er der i videst mulige omfang taget hensyn til det oprindelige interiør. Udformningen af bjælkelagene har været bestemt af brand- og lydforhold, etagehøjder og fagbredder. Gulvene er søgt oprettet og forsynet med nye brædder på eksisterende gulve. Mange gamle gipslofter er bevaret, dog har det været nødvendigt at forsyne enkelte med udspartlede gipsplader. De gamle fyldingsdøre og sprossevinduer er renoverede, og vinduerne er forsynet med indvendige koblede rammer.

Bygningerne er opdelt i 5 boliglejemål og 9 erhvervslejemål, hvoraf 5 er butikker og 4 er kontorer o. lign. Ved opdelingen af lejlighederne har det været afgørende ikke at ødelægge husenes oprindelige struktur, og enkelte lejligheder har derved fået en lidt utraditionel rumfordeling, som dog giver disse lejligheder et ekstra særkende. Lejemålene er taget i brug i 1987.

Fonden udgav i 1987 en folder om restaureringen af Storegade 11-13 i lighed med en folder fra 1986 om Nygade 2-4.

Birgit Veje Søndergaard

Historisk Samfund 1986-87

Foreningsåret 1986-87 var præget af udgivelsesvirksomheden. Henning Halls »Ryttere, Rak og Randersborgere«, et værk om livet i Randers i det 18. årh., udkom 10.9.86 og har givet smukke anmeldelser. Historisk Årbog udkom 19.11.86 med artikler, der i tid spændte fra vikingetid til 1930-erne og som geografisk rakte fra Over Hornbæk i vest til Anholt i øst. Niels Erik Jensen og Jørgen Ganshorns »Randers Bindingsværk« udkom 29.5.87. Bogen fortæller om det lokale bindingsværks udvikling indtil ca. 1800. Ved et samarbejde med Foreningen til gamle Bygningers Bevaring er det lykkedes at få bogen udsendt til denne forenings medlemmer, og 2200 personer landet over med interesse for bygningshistorie har på den måde fået lejlighed til at se nærmere på en vigtig side af områdets bygningskultur.

Der har været afholdt fire offentlige foredrag delvis i samarbejde med Folkeuniversitetet i Odense. Rigsantikvar, dr. phil. Olaf Olsen talte 29.9.86 om »Hvornår Danmark blev et rige — og hvorfor?« 5.11.86 forelæste musiketnologen Svend Nielsen om herregårdsbørsternes særlige kultur »Herregårdsliv set fra neden«. Kunsthistorikeren Finn Terman Frederiksen fortalte 21.1.87 om sine studier i malerisamlingen i De Buhlske Stuer og endelig præsenterede prof. Helmer Kofod »Historien om enhjørningen« 11.3.87. Et universitetskursus med titlen »Østjyllands Oldtid« blev afholdt over 12 dobbelttimer startende 18.9.86. Lærer var arkæologen, cand. phil. Ernst Stidsing.

Der har været afholdt tre ekskursioner. Den korte tur gik 23.5.87 til Fredericia, hvor Kamma Varming var en særdeles kompetent guide for os. Weekendturen afholdtes

29.-30.8.87 med Læsø som mål, og 26.9. besøgte de gamle kirker i Århus by. I Randersugen 1987 gentoges »det historiske rundskue«. I forbindelse med den middelalderarkæologiske undersøgelse af Gråbrødre Kloster i Randers viste arkæologen Inger Marie Hyldgård rundt i udgravningsfeltet 18.10.86.

Generalforsamlingen blev afholdt 11.4.87 under Peter Østergårds ledelse. Ejnar Friis fratrådte efter eget ønske og nyvalgt blev Frits Nicolaisen, Hvirring. J. E. Donner, Gudrun Pedersen og Esther Skjødt genvalgte. Som suppleanter nyvalgtes Inger Marie Hyldgård og Palle Kirk. Som revisor valgtes Erik Berg-Sørensen og som revisorsuppleant Kaj Jørgensen. Bestyrelsen har suppleret sig med Chr. Petersen som kasserer og Palle Schødt Rasmussen som medlem af redaktionsudvalget.

Bestyrelsens medlemmer har deltaget i arrangementer afholdt af de historiske landssammenslutninger. Esther Skjødt repræsenterede Historisk Samfund ved DHF og SLFs årsmøder 30.-31.8.86 i Fredericia, og Henning Hall og J. E. Donner deltog i SLFs kursus om landbohistorie på Hindsgavl 25.-26.1.87.

De mange aktiviteter har medført en stærkt øget arbejdsbyrde på kontoret. Bogsalg og tilmeldinger til ture og kursus er vokset, og det har bl.a. været nødvendigt at overføre medlemskartoteket til EDB. Også inventaret er moderniseret, og der er bl.a. anskaffet en automatisk telefonsvarer. I forbindelse med disse omlægninger valgte Lillian Sørensen at forlade kontorposten, og fra 1.1.87 har Esther Pedersen forestået arbejdet.

Peter Bondesen

Historisk Samfunds driftsregnskab 1.1.-31.12.1986

INDTÆGTER:		UDGIFTER:	
Kassebeholdning pr. 1.1.1986	40.713,58	Årbogen	66.587,50
Tilskud:		»Ryttere, Rak og Randersborgere«	306.845,31
Ebeltoft kommune	500,00	»Søkbøstaden Randers«, afregning	2.274,50
Hadsten kommune	1.200,00	»Randers Bindingsværk«	57,00
Nørre Djurs kommune	750,00	»Mariager Kloster«	1.741,40
Randers kommune	8.000,00	»Skulptur i det fri«	73,80
Rosenholm kommune	500,00	Arrangementer	96.489,54
Rougsø kommune	150,00	Kurser	2.286,50
Sønderhald kommune	500,00	Kontingenter	3.192,00
Århus Amtskommune	16.000,00	Forsikringer	321,00
D.H.F.	10.200,00	Kontorudgifter	11.351,46
Almenfonden, produktionsgaranti	25.000,00	Varme	2.369,52
Medlemskontingent	90.685,00	Køb af bøger	860,50
Bogsalg	83.968,89	Moms	1.947,00
Salg af »Søkbøstaden Randers«	2.985,00	Bestyrelsen	9.743,95
Arrangementer	89.165,00	Porto	17.501,40
Kursusindtægt	3.300,00	Overført til turkonto	751,50
Annoncer	10.500,00	Annonce, dobb. betaling	1.000,00
Momsgodtgørelse	55.575,00	Tyveri, udg.	1.123,50
Renter	1.595,25	Kassebeholdning pr. 31.12.1986	65.567,34
Tyverigodtgørelse	750,00		
Hævet, fonds	150.000,00		
Diverse	47,00		
	592.084,72		592.084,72

Status pr. 31.12.1986

AKTIVER:	
Boglager	20.000,00
Kontantbeholdning	65.567,34
Turkonto	4.053,76
Udgiver- og investeringsfond	132.098,47
»Rytter, Rak og Randersborgere«	31.434,63
Moms til gode	184,00
	253.338,20
PASSIVER:	
Årbog, gæld	75.865,70
Tilskud »Randers Bindingsværk«	16.000,00
Turkonto	4.053,76
Udgiver- og investeringsfond	132.098,47
Nettoformue	25.320,27
	253.338,20

Regnskabet gennemgået og bilagene sammenholdt med kassebogen. Beholdningerne er kontrolleret.
Randers, den 8. marts 1987

R. Bilde

E. Berg-Sørensen

Navneregister

ved Lise Andersen

Heri optages alene navne fra årbogens artikler

<i>Adam af Bremen</i> , tysk kronikør	69	<i>Christensen, Peder</i> , skomager i Udbyover	52
<i>Andersen, Christen</i> , fæstebonde i Nr. Tulstrup	70, 71	<i>Christian 2</i> , konge	117
<i>Andersen, Laurids</i> , snedker	31	<i>Collin, Dorthe Pedersdatter</i>	64
<i>Andersen, Mathias</i> , gårdejer i Bjerre <i>Ankerstjerne, Gustav</i> , hospitalsøkonom	55 74, 78	<i>Dragsbølt, Asger</i> , forfatter	17, 20
<i>Arenstorff, Frederik von</i> , til Overgård (-1739)	44	<i>Elkjær, S. P.</i> , lærer i Tandrup	66
<i>Arenstorff, Frederik von</i> , til Overgård (1708-1762)	44	<i>Elkjær, Sigurd</i> , forfatter	66
<i>Arenstorff, Frederik von</i> , til Overgård (1777-1844)	48, 51-53, 57	<i>Ellmann, John</i> , engelsk færevler	95
<i>Arenstorff, Frederik Chr. von</i> , til Overgård (1750-1793)	44, 46, 48, 50	<i>Esildsen, Peder Nielsen</i> , gårdejer i Udbyover	53
<i>Arenstorff, Tycho von</i> , til Trudsholm	48	<i>Find, Christen Madsen</i> , husmand i Udbyover	52
<i>Bach, Anders Nielsen</i> , gårdejer i Udbyover	52	<i>Finnesen, Niels Poulsen</i> , gårdejer i Udbyover	53
<i>Bakewell, Robert</i> , engelsk færevler	95	<i>Fjølstrup, Søren August</i> , til Sindinggård	97, 107
<i>Beckett, Francis</i> , kunsthistoriker	16, 17, 21	<i>Frausing, Jacob</i> , provst i Udbynder	48
<i>Benzon, Albertine Cathrine</i> , til Overgård	47, 48	<i>Frederik 4</i> , konge	109
<i>Bercon, Gabrielle de</i>	66, 67	<i>Frederik 6</i> , konge	64
<i>Berggren, ?</i>	74	<i>Friis, J. Chr. Krag-Juel-Vind</i> , til Frijsenborg og Lyngballegård	107
<i>Bernadotte, Jean Baptiste</i> , marskal ..	64	<i>Frost, Søren Jensen</i> , slotsskriver	31
<i>Bibby, Geoffrey</i> , museumsmand	13	<i>Fønss, Peter Severin</i> , kammerherre ..	52
<i>Bie, Jacob</i> , præst i Udbynder	52-56	<i>Faartoft, Niels</i> , købmand i Nykøbing Mors	97
<i>Bie, Rasmus</i> , ejer af Vellinggård	53	<i>Gersdorff, Poul Rosenørn von</i> , amtmand i Randers	51
<i>Blegvad, Christen</i> , bonde i Kondrup	72	<i>Gert</i> , holstensk greve	109
<i>Blenstrup, Jens Christensen</i> , smed og høker i Udbyover	59	<i>Gjedde, Jens Christensen</i> , gårdejer i Udbyover	52
<i>Blicher, Steen Steensen</i> , digter	64, 68, 69, 103	<i>Glob, Peter Vilhelm</i> , museumsmand	13, 14
<i>Bloemart, Abraham</i> , hollandsk maler	31	<i>Goltzius, Hendrik</i> , hollandsk maler og kobberstikker	29, 30
<i>Boje</i> , uld- og skindhandlerslægt i Randers	104	<i>Gormsen, Gudrun</i> , etnolog	71
<i>Brabe, Sophie</i> , lærd adelsdame	32	<i>Greve, Oda</i> , gårdmandskone i Hammelev	5
<i>Broby-Johansen, Rudolf</i> , forfatter ..	17	<i>Greve, S.</i> , gårdejer i Hammelev	5
<i>Buch, Niels Hansen</i> , gårdejer i Udbyover	52	<i>Groningen, Gert von</i> , sten- og billedhugger	26
<i>Bødker, N.</i>	74	<i>Groningen, Mikkel von</i> , billedskærer	25, 26, 28-31
<i>Camocius, Hubertus</i>	34	<i>Guldmand, Frands Schade</i> , købmand i Udbynder	59
<i>Carlsen, Johan F. S.</i> , præst i Dalbynder	55	<i>Guldsmed, Hans</i> , borger i Århus	30
<i>Caspersen, Casper</i> , købmand i Randers	100	<i>Gundersen, Laurs</i> , husfæster i Udbyover	51
<i>Christensen (Bie), Hans</i> , husejer i Udbyover	52	<i>Hald, Jacob Chr.</i> , sekretær i Landhusholdningsselskabet	78
<i>Christensen, Jacob</i> , husfæster i Udbyover	51	<i>Halkjær, Jens</i> , farver i Randers	103
<i>Christensen, Jens</i> , borger i Kolding	30	<i>Hansen, Bendt</i> , borgmester i Randers	31
<i>Christensen, Jens</i> , snedker i Udbyover	52	<i>Hansen, H. P.</i> , handelsmand i Randers	100
<i>Christensen, Lars</i> , bonde på Stevns	69	<i>Hansen, Jacob</i> , bødker i Udbyover ..	52
<i>Christensen, Morten</i> , gårdejer i Udbyover	53	<i>Hansen, Jens</i> , bødker i Udbyover ..	52
<i>Christensen (Friis), Peder</i> , rådmand og slotsskriver	31	<i>Hansen, Martin A.</i> , forfatter	63, 69

<i>Hansen, Peder</i> , husmand i Udbyover	55	<i>Lichtenberg, Carl G. de</i> , Hessel, proprietær	87
<i>Hegelund, Peder Jensen</i> , biskop i Ribe	29	<i>Lindberg, Christen</i> , lærer i Udbyover	56
<i>Heiberg, Johan Ludvig</i> , forfatter	68, 69	<i>Linde, Julius G.</i> , ingeniør	85
<i>Heiberg, Johanne Luise</i> , skuespiller	68	<i>Lorentz, Vilhelm C.</i> , amtmand i Randers	98, 100, 101
<i>Heitwinkel, Jørgen</i> , borger i Århus	32	<i>Ludvigsen, Bertel</i> , købmand i Randers	99
<i>Helsted, ?</i>	74	<i>Luther, Martin</i> , tysk kirkereformator	34
<i>Henriksen, Henrik</i> , stenhugger i Randers	32	<i>Madsen, Jens</i> , gårdfæster i Udbyover	46
<i>Hygum, Peter</i> , biskop i Århus	44	<i>Matham, Jacob</i> , hollandsk kobberstikker	29, 39
<i>Hägg, Inga</i> , arkæolog	18, 19	<i>Mattat, Charles</i> , handskefabrikant i Randers	100
<i>Haar, Andreas</i> , landinspektør	47	<i>Meyer, H.</i> , handelsmand i Randers	99
<i>Haarder, Andreas</i> , professor	21	<i>Mikkel, snekker</i> i Vrold	31
<i>Jacobsen, Lis</i> , nordisk filolog	16	<i>Molike, Erik</i> , runolog og historiker	13, 16-19, 21
<i>Jacobsen, Oluf</i> , købmand i Randers	103	<i>Morsing, Anders</i> , borgmester i Thisted	28
<i>Jacoby, Jacob Moses</i> , købmand i Randers	100	<i>Mortensen, Christen</i> , lærer i Udbyover	56
<i>Jensen, ?</i>	74	<i>Mortensen, Jens</i> , gårdfæster i Udbyover	46, 50, 52
<i>Jensen, Anders</i> , gårdfæster i Udbyover	46	<i>Müller, Erik Chr.</i> , prokurator	52, 53
<i>Jensen (Stienbuger), Christen</i> , borger i Århus	31, 32	<i>Muller, Jan</i> , hollandsk kobberstikker	31
<i>Jensen, Christen</i> , gårdejer i Udbyover	53	<i>Møller, Peder Nielsen</i> , ejer af Dalbynderlund	52
<i>Jensen, Christen</i> , gårdfæster i Udbyover	46, 52	<i>Nathansen, Abraham</i> , slagter i Randers	74
<i>Jensen, Christen</i> , muremester i Udbyover	55	<i>Nielsdatter, Ellen</i> , jordemoder i Råby	57
<i>Jensen (Brøndberg), Hans</i> , indsidder i Havndal	57	<i>Nielsdatter, Mette</i> , gårdmandskone i Kondrup	72
<i>Jensen, Jens</i> , gårdfæster i Udbyover	43, 50, 52	<i>Nielsen, Gregers</i> , gårdejer i Udbyover	53
<i>Jensen (Mannik), Lauris</i> , boelsmand i Udbyover	55	<i>Nielsen, Mads</i> , skoleholder i Udbyover	51, 54, 55
<i>Jensen, Niels</i> , billedsnider	32	<i>Nielsen, Poul</i> , gårdejer i Udbyover	59
<i>Jensen, Niels</i> , husmand i Havndal	57	<i>Nisleff, ?</i> , forvalter på Overgård	48, 49
<i>Johansdatter, Ane Margrethe</i> , jordemoder i Havndal	57	<i>Norm, Otto</i> , kunsthistoriker	34
<i>Juul, Chr.</i> , Kjellerup, proprietær	99	<i>Nygaard, Malthe Bruun</i> , Stenalt, proprietær	99
<i>Juul, Niels Poulsen</i> , gårdfæster i Udbyover	52	<i>Nyholm, Christopher</i> , feltpræst	67
<i>Jørgensdatter, Marine</i>	29, 30	<i>Olufsen, Oluf</i> , snekker	31
<i>Jørgensen, Niels</i> , gårdejer i Udbyover	53	<i>Onsild, N.</i> , bonde i Kondrup	78
<i>Kamp, Jens</i> , folkemindesamler	117	<i>Oppen-Schülden, Carl A. R. von</i> , Clausholm, major	99, 101, 102, 105
<i>Knap, Niels Hansen</i> , gårdejer og sognefoged i Udbyover	52, 53	<i>Parsberg, Valdemar</i> , til Jernit	28, 29, 31
<i>Knudsen, Jens Nielsen</i> , gårdfæster i Udbyover	50, 53	<i>Passe, Christijn de</i> , den ældre, hollandsk kobberstikker	34
<i>Knudsen, P.</i> , bonde i Kondrup	72, 78	<i>Pedersdatter, Ane</i> , gårdmandskone i Kondrup	72
<i>Knudsen, Sophie</i>	63	<i>Pedersen, Jens</i> , husmand i Udbyover	52
<i>Koch, Mathias Andersen</i> , gårdejer i Udbyover	55	<i>Pedersen, Christen</i> , lærer i Udbyover	56
<i>Kondrup, Clemens Andersen</i> , købmand i Randers	103	<i>Pedersen, Jens Jensen</i> , bonde i Kondrup	70-74, 76, 78, 79
<i>Kougaard, ?</i>	74	<i>Pedersen, Mickel</i> , til Kanne, ridefoged	31
<i>Krag, Peder</i> , birkeskriver	44	<i>Petersen, Jens</i> , Ouegård, prokurator	97
<i>Krieger, Johan V. C.</i> , til Vosnæsgård, admiral	87, 107	<i>Porphyrogenitos, Konstantin</i> , byzantinsk kejser	17
<i>Kristensen, Søren</i> , bonde i Råsted	71	<i>Poulsen, I.</i>	74
<i>Kroemand, Peder Rasmussen</i> , kroholder	63-65, 69	<i>Poulsen, Poul</i> , ejer af Fuglsøgård	52
<i>Krogh, Christian</i> , Asferg	76	<i>Raben, Hedevig Margrethe von</i> , til Trudsholm	48
<i>Krogh, Knud J.</i> , museumsmand og kirkehistoriker	109, 110	<i>Ramskou, Thorkild</i> , museumsmand	17-20
<i>Kromand, Rasmus Sørensen</i> , kroholder i Trustrup	65	<i>Rantzau, Dillegaard Sophie Ide</i> , til Overgård	44
<i>Kunwald, Georg</i> , antikvar	13, 17		
<i>Langberg, Harald</i> , museumsmand	13		
<i>Lange, Dorthe Gundesdatter</i>	28, 39		
<i>Lauridsdatter, Mette</i>	31		
<i>Lauridsen, Ægidius</i> , ærkedegn	30		
<i>Laursen, Jens</i> , gårdfæster i Udbyover	46		

<i>Rasmus</i> , søn af Peder R. Kroemand	65	<i>Spliid, Johan Chr.</i> ,	
<i>Rasmussen, Anders</i> , dragon	67, 68	Hvanstrup, proprietær	96, 107
<i>Ree, Philip</i> , handelsmand i Randers	73, 99	<i>Stampe, Karen Rasmussdatter</i> ,	
<i>Riber, Christian Hansen</i> ,		høker i Havndal	59
biskop over Vendelbo stift	32	<i>Stentz, Niels Chr. Sørensen</i> ,	
<i>Riber, Hans Olufsen</i> , borgmester	32	bonde i Kondrup	71
<i>Riber, Laurids Andersen</i> , maler	25, 28-32, 34	<i>Stoffregen, Hugo</i> , blytækker i Struer	115
<i>Roar</i> , dansk sagnkonge	21	<i>Stoffregen, Kurt</i> , blytækker i Struer	110, 117
<i>Rosenkrantz, Gunde</i> , af Rosenholm	40	<i>Stoklund, Bjarne</i> , etnolog	71
<i>Rosenkrantz, Holger</i> , den lærde,		<i>Stubsdatter, Sophie Iver</i> , præstefrue	30
til Rosenholm	28, 31, 32, 34, 39	<i>Søbane, Hans Jessen</i>	29
<i>Rosenkrantz, Ide</i> , af Rosenholm	40	<i>Sørensen, Christen</i> ,	
<i>Rosenkrantz, Ivar</i> ,		husfæster i Udbyover	52
til Balskovgård, baron	87, 90	<i>Sørensen, Villy</i> , forfatter	23
<i>Rosenkrantz, Jørgen</i> , til Rosenholm		<i>Thomsen, Sigvard</i> ,	
(1523-1596)	28, 34, 39	husmand i Udbyover	57
<i>Rosenkrantz, Jørgen (I)</i>		<i>Thorbrøgger, Skule Th.</i>	
af Rosenholm (1601-1605)	39, 40	toldkasserer, Ålborg	98
<i>Rosenkrantz, Jørgen (II)</i>		<i>Timmermann, Peter</i> ,	
af Rosenholm (1607-1680)	40	præst i Udbyneder	48
<i>Rosenkrantz, Mette</i> , af Rosenholm	40	<i>Tizian</i> (ell. Tiziano Vellicio),	
<i>Rosenkrantz, Otte</i> , af Rosenholm	39	italiensk kunstner	39
<i>Rovsing, P.</i>	76	<i>Toft, Peder Chr. Pedersen</i> ,	
<i>Rye, Olaf</i> , general	83, 87	gårdejer i Udbyover	60
<i>Ræder, Jacob Thode</i> , løjtnant	66	<i>Velling, Jørgen Nielsen</i> ,	
<i>Rådmand, Peder Nielsen</i> ,		husmand i Udbyover	57
borger i Århus	30	<i>Wastrup, Claus Nielsen</i> ,	
<i>Sadeler, Jan</i> , flamsk kobberstikker	32	gårdejer i Thorning	68
<i>Samuelsen, Jens</i> ,		<i>Welling, Rasmus</i> ,	
gårdfæster i Udbyover	46	købmand i Randers	53
<i>Saxe, Peder</i> , kærmer	31	<i>Wenck, Henrik Th.</i> , ingeniør	83, 85, 87
<i>Schjødts, Søren Julius</i> ,		<i>Wesenberg, Daniel Jacob</i> ,	
købmand i Udbyover	59	landinspektør	50
<i>Schou</i> , ? til Uttrupgård, auditør	97	<i>Wesenberg, Ernst</i> , landinspektør	48, 49
<i>Schousboe, Karen</i> , etnolog	70, 71	<i>Wesenberg, Johan Friderich</i> ,	
<i>Schuberts, G.N.</i> , skolebogsforfatter	95	landinspektør	49-51, 60
<i>Schwartz, Christopher</i> , tysk maler	32	<i>Wilde, Johan Paulitz</i> ,	
<i>Secher, Matthias Poulsen</i> ,		amtsforvalter i Randers	98, 100, 103, 107
til Sødringholm	47	<i>Worm, Ole</i> , læge og oldforsker	14
<i>Secher, Niels Nielsen</i> ,		<i>Zerlang, Martin</i> , litteraturhistoriker	71
præst i Udbyneder	44, 47	<i>Zeuthen, Jens Lauridsen</i> ,	
<i>Secher, Jørgen Mørch</i> , til Skafføgård	107	huspræst på Rosenholm	28, 31
<i>Seefeld, Jakob</i> , til Visborggård	28, 31	<i>Ægidiussen, Laurids</i> , præst	30
<i>Skeel, Jørgen</i> ,		<i>Aakjær, Jeppe</i> , digter	68
adelsmand og rigsmarsk	32	<i>Aastrup, Fredrik Bendix</i> ,	
<i>Skjold, Ole Sørensen</i> ,		købmand i Randers, krigsråd	98
gårdejer i Udbyover	52		
<i>Smed, Niels Madsen</i> , gårdfæster	52		
og sognefoged i Udbyover	52		

WELLØV & OTTESEN A/S

RANDERS

HANDELSBANKEN

altid med i billedet

RANDERS BIBLIOTEK

KULTURHUSET
STEMANNSGADE 2
8900 RANDERS
TLF. 06 43 13 00

Hverdage 10-20 (maj-august 10-19)
Lørdag 9-14

og

Randers Lokal- historiske Arkiv

tlf. 06 43 13 00, lokal 251-252

Mandag 18-20 (maj-august 17-19)
Tirsdag, onsdag, torsdag
og lørdag 10-12, fredag 15-17

Aftenskolen i centrum

Ring et let nummer

06 43 00 00

få et godt kursus

Få mere ud af budgettet med Totalrådgivning i Den Danske Bank.

DEN DANSKE BANK

Vi ser på Deres økonomi med nye øjne.

*Får De nok ud
af Deres
værdipapirer?*

Vi plejer Deres depot,
så De får maksimalt
udbytte.

Værdipapirer skal ses efter fra tid til
anden.

Få en aftale hos os, så De slipper for
at følge kurser og noteringer.

DJURSSLANDS BANK AS

KVALITETS-
TRYKSAGER

Frejasvej 10 . 8900 Randers
tlf. 06 41 90 00

Amts Avisen

Reserveret

**Snyd ikke Dem selv!
Få en Totalkonto[®]
i Jyske Bank**

Alle konti, både
opsparing og lån,
slås sammen på
én konto. En klar
forenkling og en
reel rentefortjeneste.

Rådhusstorvet 3-5, tlf. 06 43 46 00

**Drejer det sig om
BØGER**
- så drej ind til
BENT NEERGAARD
- eller drej 06 42 01 90

Hvorfor får nogle mennesker mere ud af pengene end andre?

Spørg Bankrådgiveren i Privatbanken

Privatbanken A/s

Kirkegade 3 . Randers . Tlf. 06 42 66 66

Åbningstider:

Mandag, tirsdag, onsdag, fredag 9.30-16.00,
torsdag 9.30-18.00

Dronningborg afdeling

Udbyhøjvej 142, tlf. 06 42 49 66

Glarbjerg afdeling

Glentevej 21, tlf. 06 42 94 66

Hornbæk afdeling

Gl. Viborgvej 2, 06 42 48 99

Kristrup afdeling

Valdemarsvej 2, tlf. 06 42 93 66

Nørre afdeling

Mariagervej 43B, tlf. 06 42 63 66

Vorup afdeling

Aalborggade 6, tlf. 06 42 91 66

Østervold afdeling

Østervold 19, tlf. 06 42 80 66

Assentoft afdeling

Parkallé 7a, Assentoft, tlf. 06 49 47 66

Havndal afdeling

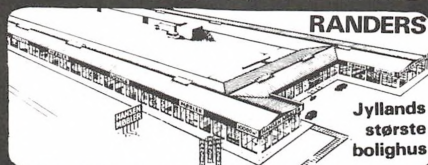
Østerbro 12, Havndal, tlf. 06 47 00 68

Mørke afdeling

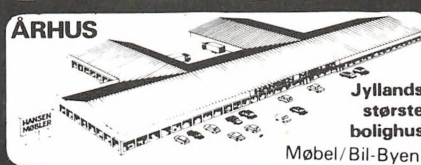
Ebeltoftvej 3, Mørke, tlf. 06 37 70 45

HANSEN[®] MØBLER

RANDERS / ÅRHUS

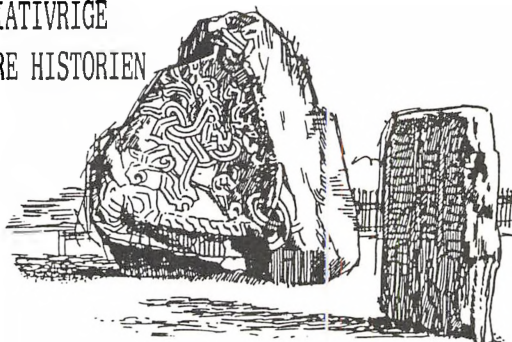

Randers: Århusvej 110, 06 43 00 77

Århus: Hj. Grenåvej/Hedevej, 06 17 50 77

VI STØTTER DET INITIATIVRIGE
ARBEJDE MED AT BEVARE HISTORIEN
FOR EFTERTIDEN

SPAREKASSEN
FOR RANDERS BY OG OMEGN
-den kronjyske pengeforretning

A. Østerballes Turistfart ApS

Telefon 06 41 27 00 - 06 41 59 75

Jomfruløkken . 8900 Randers

20 - 58 pers. bussere kører i ind- og udland

**Skal vi mødes
over to**

Go' idé! Vi kan li' at lave tryksager -

DAMSGAARD TRYK . KIRKEGADE 11, 9550 MARIAGER . TELEFON 08541360

Filialen i Randers
Østervold 18, 8900 Randers
Tlf. 06 42 75 77

- din økonomipartner

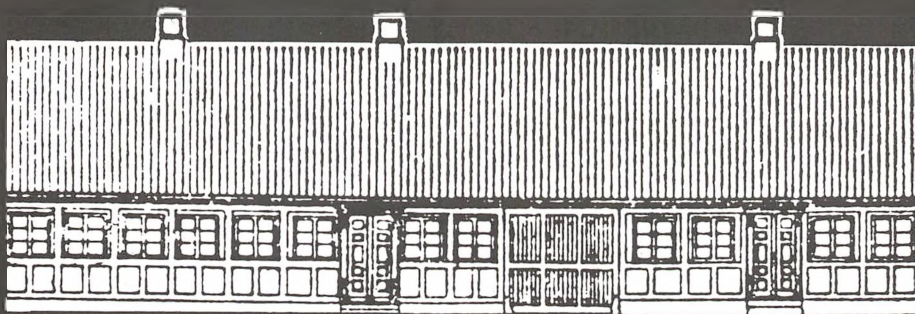
Hvert år modtager Erna og Svend et større beløb fra os

Erna og Svend er begge lige fyldt 60. De har stadig mulighed for at leve livet, selvom de er gået på pension - for de har sparet op på en ratepension i Andelsbanken.

Alle, der ikke er fyldt 55, kan oprette ratepension, og de årlige indbetalinger kan trækkes fra i skat.

Hvis du også vil have et større beløb udbetalt, når du bliver 60, så kom ind og tal ratepension med os.

ANDELSBANKEN
RANDERS - 06 42 66 33

DEN GAMLE KØBMANDSGAARD MED ENGROSLAGER I PAKHUSENE

23. oktober

130 ÅR

1857-1987

Købmandsslægten:

Oldefar	1857-1878	Laurits Schiødt Løgstrup
Oldemor	1878-1895	Dorthea Marie Løgstrup
Farfar	1895-1903	Christen Christensen Løgstrup
Farmor	1903-1915	Amalie Elleonora Christine Andrea Løgstrup
Farbror	1915-1930	Alfred Christian Leo Dalsgaard Løgstrup
Far	1930-1972	Jørgen Arnold Tage Dalsgaard Løgstrup
Mor	1970-1974	Jenny Catrine Dalsgaard Løgstrup
Købmand	1974-	Knud Dalsgaard Løgstrup

Den gamle købmandsbutik:

**STOFFER - RESTER - SYTILBEHØR - MØBELSTOFFER
TEKSTILVARER - ARBEJDSTØJ - REGNTØJ**

Den gamle købmandsgaard:

**METERVARER - TEKSTILVARER ENGROS
PUDSEKLUDE - TWIST
KLUDE - PAPIRAFFALD**

LØGSTRUP

STALDGAARDSGADE 20 RANDERS TLF. 06 42 36 55

Indhold

<i>E. Kannegaard Nielsen og N. A. Boas:</i> Et jernalderhus med kalkstenskælder	5
<i>Frits Nicolaisen:</i> Den bundne dæmon. Om Sjellebrostøenen og de øvrige maskestøenen	13
<i>Merete Bergild og Jens Jensen:</i> Rosenholm-skabet og dets mestre Mikkel van Groningen og Laurids Andersen Riber	25
<i>Heino Wessel Hansen:</i> Udskiftningen i Udbyover. Forudsætninger og konsekvenser	42
<i>Bent Østergaard:</i> Erindringer fra Napoleonskrigene	63
<i>Allan Frandsen:</i> Kondrup-Randers, tur-retur. Fra Jens Pedersens dagbog . . .	70
<i>Sigrid Bak:</i> Århus-Grenå landevej 1846-1856	81
<i>Lise Andersen:</i> Randers uldmarkeder	95
<i>Lise Andersen og Finn Larsen:</i> Blytækning af Dalbyneder kirke - beskrivelse af et truet håndværk	109
<i>Esben Møller Christensen:</i> Lokalhistoriske årbøger 1986	119
Fra museer og arkiver i det gl. Randers Amt	121
Bevaringsfonde i det gl. Randers Amt	135
Historisk Samfund 1986-87	138
Årsregnskabet 1986	139
Navneregister	140

Historisk Samfunds bestyrelse 1987

Mag.art. Lise Andersen
(henv. ang. kurser)
Nattergalvej 23, 4. th., 8900 Randers
tlf. 06 42 33 82

Arkivar Peter Bondesen
(formand, henv. ang. årbog)
Ålborggade 11, 8900 Randers
tlf. 06 41 62 72

Kredslæge Jens Erland Donner
Balevej 17, Ommestrup, 8544 Mørke
tlf. 06 37 71 74

Sognepræst Henning Hall
Gørtlervej 24, 8900 Randers
tlf. 06 42 96 35

Cand. phil. Inger Marie Hyldgård
Vorup Kirkevej 13, 8900 Randers
tlf. 06 41 68 40

Lektor Palle Kirk
Kæretmagervej 11, 8900 Randers
tlf. 06 42 97 44

Adjunkt Frits S. Nicolaisen
Virring Præstegård,
Virringvej 17
Virring, 8900 Randers
tlf. 06 49 44 30

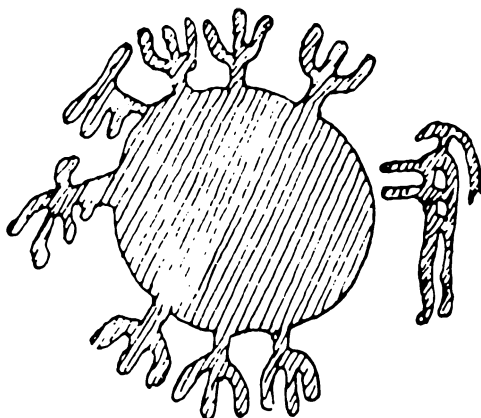
Overassistent Gudrun Pedersen
(næstformand)
Gelhøj 9, Albæk, 8900 Randers
tlf. 06 44 15 72

Faktor Bo Rasmussen (henv. ang. ture)
Boghvedevej 17, 8900 Randers
tlf. 06 43 20 31

Fru Esther Skjødt
Fyrrevænget 7, 8900 Randers
tlf. 06 42 17 34

Lærer Peter Østergård
Åstrupvej 3, Mellerup, 8900 Randers
tlf. 06 44 13 50

Kasserer:
Skoleinspektør Chr. Petersen
Parkboulevarden 52, 8900 Randers
tlf. 06 42 53 06.

Indhold

<i>E. Kannegaard Nielsen og N. A. Boas:</i> Et jernalderhus med kalkstenskælder	5
<i>Frits Nicolaisen:</i> Den bundne dæmon. Om Sjellebrostenen og de øvrige maskesten	13
<i>Merete Bergild og Jens Jensen:</i> Rosenholm-skabet og dets mestre Mikkel van Groningen og Laurids Andersen Riber	25
<i>Heino Wessel Hansen:</i> Udskiftningen i Udbyover. Forudsætninger og konsekvenser	42
<i>Bent Østergaard:</i> Erindringer fra Napoleonskrigene	63
<i>Allan Frandsen:</i> Kondrup-Randers, tur-retur. Fra Jens Pedersens dagbog . . .	70
<i>Sigrid Bak:</i> Århus-Grenå landevej 1846-1856	81
<i>Lise Andersen:</i> Randers uldmarkeder	95
<i>Lise Andersen og Finn Larsen:</i> Blytækning af Dalbyneder kirke - beskrivelse af et truet håndværk	109
<i>Esben Møller Christensen:</i> Lokalhistoriske årbøger 1986	119
Fra museer og arkiver i det gl. Randers Amt	121
Bevaringsfonde i det gl. Randers Amt	135
Historisk Samfund 1986-87	138
Årsregnskabet 1986	139
Navneregister	140